महाराष्ट्र शासन
मराठी भाषा विभाग
राज्य मराठी विकास संस्था
नोंदणी क्रं. एफ.१६०९४(मुंबई)
एल्फिन्स्टन तांत्रिक विद्यालय, ३, महापालिका मार्ग,
धोबीतलाव, मुंबई - ४००००१ दूरध्वनी : (०२२) २२६३१३२५ / २२६५३९६६
संकेतस्थळ https://rmvs.marathi.gov.in इ-पत्ता rmvs_mumbai@yahoo.com

निवेदन

महाराष्ट्र राज्याचे सांस्कृतिक धोरण २०१० अंतर्गत मराठी भाषेतील प्रतिमुद्राधिकाराची (कॉपीराइटची) मुदत संपलेले दुर्मिळ ग्रंथ महाजालावर उपलब्ध करून द्यावे असे म्हटले आहे. त्यानुसार मराठी भाषा विभागाच्या आदेशाप्रमाणे (शासननिर्णय क्र. रासांधो १०१२/ प्र. क./२०१२/भाषा-३ दि. २८ मार्च २०१३) राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे असे ग्रंथ आणि नियतकालिके महाजालावर उपलब्ध करून देण्याचा प्रकल्प राबवण्यात येत आहे. त्याच बरोबर प्रतिमुद्राधिकाराच्या कक्षेत येणारी काही साधनेही प्रतिमुद्राधिकारधारकांची उचित अनुमती प्राप्त झाल्यास संस्थेद्वारे संगणकीकृत करून अभ्यासकांसाठी उपलब्ध करून देण्यात येत असतात.

सदर प्रकल्पांतर्गत **विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर** ह्या संस्थेद्वारे प्रकाशित करण्यात येणाऱ्या **युगवाणी** ह्या नियतकालिकाच्या अंकांचे संगणकीकरण करून ते सार्वजनिकरीत्या आणि विनामूल्य उपलब्ध करून देण्यासंदर्भात उपरोक्त संस्थेला आवाहनपर विनंती करण्यात आली होती.

सदर विनंती मान्य करून विदर्भ साहित्य संघाद्वारे सदर अंक संगणकीकरणासाठी उपलब्ध करून देण्यात आले. हे अंक सदर संस्थेच्या सहकार्यामुळेच आपल्याला संगणकीय स्वरूपात उपलब्ध होत आहेत.

या अंकांच्या पीडीएफ प्रती आपण विनामूल्य उतरवून घेऊ शकता. असे करताना खालील सूचना लक्षात घेऊन त्यांचे पालन करावे.

१. सदर ग्रंथांच्या पीडीएफ प्रती या वैयक्तिक वापरासाठी विनामूल्य उतरवून घेता येतील तसेच इतरांनाही विनामूल्य देता येतील. पण कोणत्याही कारणासाठी त्याचा व्यावसायिक वापर करता येणार नाही.
२. सदर ग्रंथांचे दुवे इतरांना देताना त्यासाठी कोणतीही रक्कम आकारता येणार नाही.
३. पीडीएफ प्रतींवर असलेली राज्य मराठी विकास संस्था, मुंबई व विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर यांची मुद्रा आपणास काढता येणार नाही.
४. आपल्या अभ्यासासाठी, संशोधनासाठी या सामग्रीचा उपयोग करताना आपण योग्य तो श्रेयनिर्देश केला पाहिजे.

वरील अटींचा भंग झालेला आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल.

स्पष्टीकरण : सदर सामग्री ही केवळ ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणून उपलब्ध करण्यात आली असून या सामग्रीतून व्यक्त होणारी मते, विचारसरणी इ. त्या त्या लेखक, संपादक इ. कर्त्यांची आहे. त्यांपैकी कोणतेही मत, विचारसरणी इ. यांचा पुररस्कार महाराष्ट्र शासन, मराठी भाषा विभाग, राज्य मराठी विकास संस्था व विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर यांपैकी कुणीही करत नसून त्या त्या मताचे वा विचारसरणीचे दायित्व उपरोक्त विभागांवर/ संस्थांवर असणार नाही.

सदर अंक केवळ अभ्यासकांच्या सोयीसाठी संगणकीय स्वरूपात उपलब्ध करण्यात येत असून अंकांतील सामग्रीचे (लेखन, मांडणी, छायाचित्रे, रेखाचित्रे इ.) प्रतिमुद्राधिकार त्या त्या लेखकांकडे अथवा प्रकाशकांनी त्या त्या वेळी केलेल्या व्यवस्थेनुसार आहेत ह्याची नोंद घेण्यात यावी. त्या सामग्रीसंदर्भातील कोणतेही अधिकार वा दायित्वे राज्य मराठी विकास संस्था, मराठी भाषा विभाग किंवा महाराष्ट्र शासन ह्यांच्याकडे असणार नाहीत.

अनुक्रमणिका

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

विदर्भ साहित्य संघाचे वाङ्मयीन नियतकालिक

युगवाणी

जुलै-ऑगस्ट-सप्टेंबर २०१३

अनुक्रमणिका

विदर्भ साहित्य संघाचे वाङ्मयीन नियतकालिक

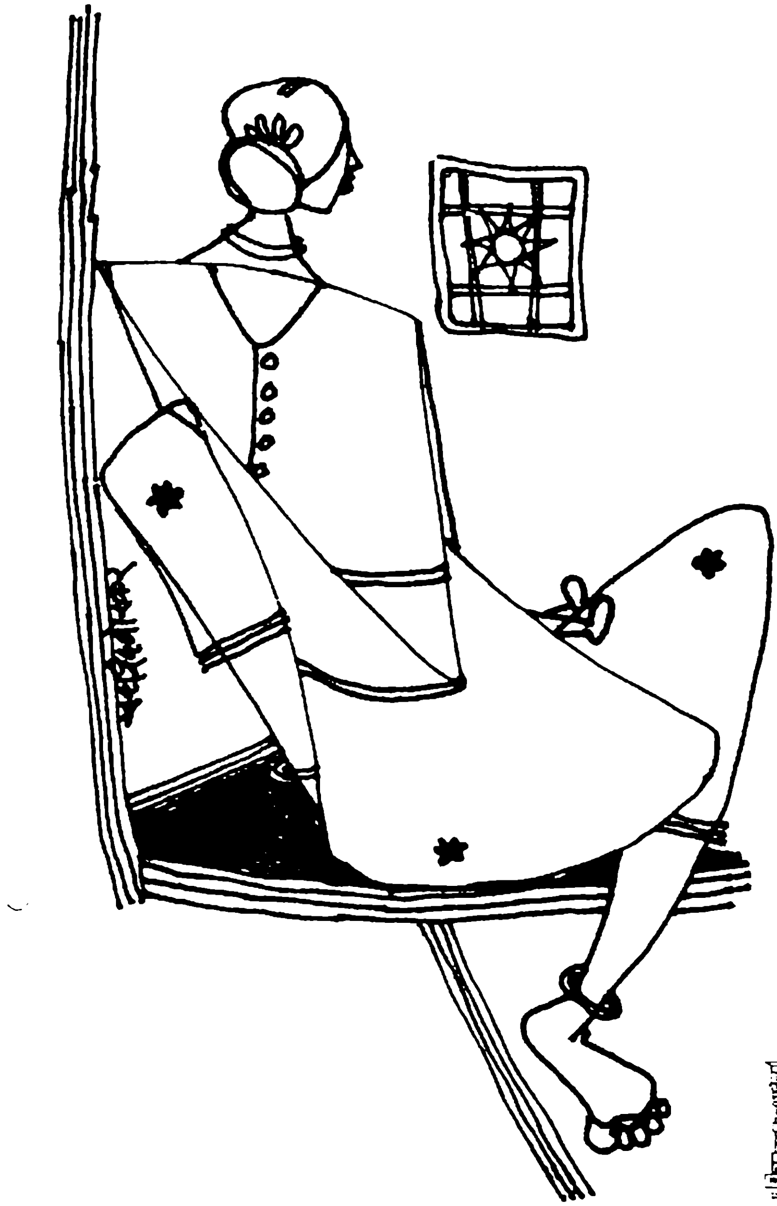
युगवाणी

जुलै-ऑगस्ट-सप्टेंबर २०१३

चित्र : सचिन जलतारे

अनुक्रमणिका

विदर्भ साहित्य संघाचे वाङ्मयीन नियतकालिक

युगवाणी

वर्ष : ६८ वे/अंक : दुसरा

जुलै-ऑगस्ट-सप्टेंबर २०१३

अनुक्रमणिका

विदर्भ साहित्य संघाचे वाङ्मयीन नियतकालिक
युगवाणी
जुलै-ऑगस्ट-सप्टेंबर २०१३

संपादक
प्रा. अजय देशपांडे

मुखपृष्ठ, मलपृष्ठ व आतील रंगीत चित्रे :
सचिन जलतारे
प्लॉट नं १३०/ए. मेथोडिस्ट कॉलनी. बेगम पेठ, हैदराबाद. भ्रमणभाष ०९८४९८८५३८३

रेखाटने :
प्रा. वसंत आबाजी डहाके
'कॅक्टस' दक्षिण मालटेकडी. परिगणित कॉलनी. अमरावती. भ्रमणभाष : ९८९०३६२७०३
प्राचार्य सदानंद वोरकर
श्री ज्ञानेश चित्रकला महाविद्यालय, नवरगाव जि. चंद्रपूर. भ्रमणभाष : ९०२१३३३६३३
अनामिका

मांडणी, सजावट, अक्षरजुळवणी व मुद्रण :
ॲक्टिव्ह कॉम्प्युटर,वणी,जि.यवतमाळ

मूल्य : साठ रूपये

वार्षिक वर्गणी : २०० रूपये

ISSN - 2319-6092

प्रकाशक
सरचिटणीस, विदर्भ साहित्य संघ,
सांस्कृतिक संकुल, झाशी राणी चौक,
नागपूर - ४४००१२
दूरध्वनी : ०७१२-२५२३९२९, २५५३७६७

वर्गणी व अंकासंबंधी चौकशीकरिता दूरध्वनी : ०७१२-२५४००१४

संपादकीय पत्रव्यवहार
प्रा.अजय देशपांडे
वामनघाट मार्ग, हनुमान नगर,वणी ४४५३०४, जि. यवतमाळ
भ्रमणध्वनी : ९८५०५९३०३०
ई-मेल : srushti_ajay@rediffmail.com, yugwanivss@rediffmail com

www.yugwanivss.com
www facebook.com/yugwani.ank@gmail.com

या अंकात प्रसिद्ध झालेल्या लेखनातील मतांशी संपादक आणि विदर्भ साहित्य संघाचे पदाधिकारी सहमत असतीलच असे नाही.

अनुक्रमणिका

संपादकीय

■

वाणी आणि लेखणीद्वारे विवेकवाद आणि विज्ञाननिष्ठा समाजमनात रूजविण्यासाठी अत्यंत सकारात्मक दृष्टीने, संयमाने आणि संवैधानिक मार्गाने प्रयत्न करणाऱ्या डॉ. नरेंद्र दाभोलकर यांच्या खुनाच्या घटनेने प्रबोधनाच्या-परिवर्तनाच्या लढाईतील प्रत्येक माणूस सुन्न झाला आहे. विवेकवाद, विज्ञाननिष्ठा, लोकशाही विचार, समता, न्याय, मानवतावाद ही सारी मूल्ये माणसांच्या प्रत्यक्ष जगण्याच्या केंद्रस्थानी असावी. भारतीय समाजाचे सांस्कृतिक पर्यावरण विज्ञाननिष्ठ आणि विवेकनिष्ठ असावे. मानवतावादी विचार आणि विज्ञाननिष्ठ विवेकवादी विचार यांच्या परस्पर समन्वयातून समाजाचे सारे सांस्कृतिक व्यवहार चालावेत यासाठी डॉ. नरेंद्र दाभोलकर यांनी सतत प्रयत्न केले. लेखन, भाषण आणि कृतिशील चळवळ यांच्या माध्यमातून समाजाचे मन आणि मेंदू प्रबोधनाच्या वाटेवर नेण्यासाठी डॉ. दाभोलकर यांनी केलेले कार्य आणि लेखन परिवर्तनाच्या चळवळीतील एक महत्त्वाचा टप्पा आहे. अंधश्रद्धा निर्मूलनापासून सुरू झालेली चळवळ वैज्ञानिक दृष्टिकोन, धर्मनिरपेक्षता, मानवतावाद, विवेकवाद असा वैचारिक प्रवास करीत महाराष्ट्रातील प्रबोधनाच्या, परिवर्तनाच्या चळवळीशी समांतर, सुसंवादी होते ही बाब अत्यंत महत्त्वाची आहे. विचारांचा विरोध विचारांनीच केला पाहिजे, हा संस्कार महाराष्ट्रातील समाजमनात रूजविण्याची गरज सद्यस्थितीतही फार मोठी आहे. प्रबोधनाच्या चळवळीत कार्य करताना विचारांची लढाई विचारांनीच लढण्याचा प्राणपणाने प्रयत्न करणाऱ्या डॉ. दाभोलकरांच्या ठायी दुर्दम्य आशावाद आणि सकारात्मक विचार होता, त्यांचा प्रखर बुद्धिप्रामाण्यवाद, जाज्वल्य विज्ञाननिष्ठा, अभंग नीतिमत्ता, सदाचार आणि संघटन कौशल्य यामुळे अंधश्रद्ध धर्मांध हिंसक प्रवृत्तींच्या छावण्या डळमळीत होऊ लागल्या होत्या. डॉ. दाभोलकर नावाचा परिवर्तनाचा प्रबोधनाचा विचार कधीही न संपणारा असतो, उलट तो सतत वाढणारा असतो, हे कळू न शकणाऱ्या प्रतिगामी शक्तींच्या भितीयुक्त सूडाच्या मानसिकतेतून डॉ. दाभोलकर या व्यक्तीवर हल्ला केला गेला. डॉ. दाभोलकर ही व्यक्ती आज नाही. पण डॉ. नरेंद्र दाभोलकर नावाचा प्रबोधनाचा विचार, डॉ. नरेंद्र दाभोलकर नावाची विज्ञाननिष्ठा आणि विवेकवादी विचार यांचे अस्तित्व संपवता येणार नाही. अंधश्रद्ध, धर्मांध, प्रतिगामी शक्तींनी प्रबोधनाच्या लढाईतील सच्च्या कार्यकर्त्यांना तीव्र अमानुषतेने आणि अगदी सहजपणे संपवावे, ही बाब सरकारी यंत्रणांचे अपयश अधोरेखित करणारी आहेच, पण त्यासोबतच समाजातील क्रूरता, हिंसकता वाढल्याचेही दर्शविणारी आहे. डॉ. दाभोलकरांच्या विचारांसह एकूणच प्रबोधनाच्या विचारांची ज्योत जपायची असेल, या विचारांच्या ज्योतीच्या साह्याने 'तिमिरातुनी तेजाकडे' जायचे असेल तर प्रत्येकाने विज्ञाननिष्ठ विवेकवादी मानवतावादी झाले पाहिजे. विचारांची लढाई विचारांनी लढणारे कितीतरी प्रबोधनकर्ते आजवर नाहक गमावले आहेत, यापुढे विचारांच्या दीपस्तंभांचे संरक्षण करण्याची जबाबदारी देखील विचारांवर विश्वास असणाऱ्या सामान्य माणसांनाच स्वीकारावी लागेल. या देशातील जमातवादी झुंडशाही, लोकशाहीमूल्यांना हरताळ फासणारी विकृत मानसिकता, वाढता हिंसाचार, निरपराधांवर होणारे हल्ले, वाढती अमानुषता यासाऱ्या बाबी सुनियोजितपणे आणि सहजपणे वाढत असताना वैचारिक क्रांतीवर विश्वास असणाऱ्या सदाचारी माणसांना कृतिशून्यता आणि मौन सोडावे लागेल. नीतिमत्ता, विज्ञाननिष्ठा, सदाचार, मानवतावाद, बुद्धिप्रामाण्यवाद, लोकशाहीविचार ही मूल्ये जर अभंग ठेवायची असतील तर विचारांची लढाई विचारांनीच निकराने लढत रहावे लागणार आहे.

। अजय देशपांडे

अनुक्रमणिका

अ नु क्र म

संपादकीय

डॉ. दाभोलकरांचे लेखन : काही निरीक्षणे /५

स्त्री आणि सृष्टी

डॉ. अरूणा ढेरे / ७

अजून येतो गंध फुलांना !

डॉ. उषा माधव देशमुख / ११

पितृ देवो भव।

सौ. स्नेहलता पिटकर / १४

।। ललित ।।

बापू

श्रीकांत देशमुख / १६

।। कविता ।।

सुखदेव ढाणके / २९

प्रशांत असनारे / ३०

मनीषा साधू / ३४

बालाजी मदन इंगळे / ३७

मुबारक शेख / ३८

।। पुस्तक परीक्षण ।।

व-बळीचा अर्थात 'शेतकन्यांसहित शेतकीची हल्लींची स्थिती'

डॉ. नंदकुमार मोरे / ३९

ललितगद्यात्मक आत्मचिंतनपर आत्मचरित्र

डॉ. रूपाली शिंदे ४६

जागतिकीकरणपश्चात कवितेचं नव्वदोत्तरी निरुपण

सतीश तांबे / ४९

मोठ्या कॅनव्हासवरची शब्दचित्रे

सुधीर देव / ५२

आंबेडकरी समाजकारण व राजकारणाचे मूल्यमापन करणारी कविता

नामदेव चं. कांबळे / ५५

अलक्षित विश्व दाखवणारे आत्मचरित्र

डॉ. समिधा चव्हाण / ५८

जनमनातील कल्लोळातल्या एकांताची कविता

प्राचार्य डॉ. किसन पाटील / ६०

कार्यवृत्त / ६४

डॉ. दाभोलकरांचे लेखन : काही निरीक्षणे

■

डॉ. नरेंद्र दाभोलकर यांनी चळवळीत कार्य करीत असतानाही सातत्याने लेखन केले आहे. प्रबोधनाचा विचार गंभीरपणे मांडणारे हे वैचारिक लेखन चळवळीतील कार्यकर्त्यांसह सामान्य माणसालाही विचारप्रवण आणि कृतिप्रवण करणारे आहे.

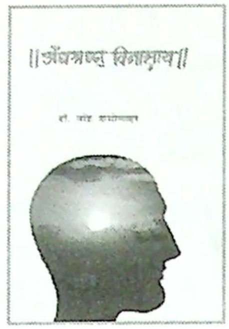
डॉ. दाभोलकरांनी 'भ्रम आणि निरास', 'श्रद्धा अंधश्रद्धा', 'विवेकाची पताका घेऊ खांद्यावरी', 'विचार तर कराल?', 'ऐसे कैसे झाले भोंदू?', 'अंधश्रद्धा विनाशाय', "ठरलं, डोळस व्हायचंय!', 'तिमिरातून तेजाकडे', 'लढे अंधश्रद्धेचे' या पुस्तकांसह 'मती भानामती', 'अंधश्रद्धा : प्रश्नचिन्ह आणि पूर्णविराम', 'प्रश्न मनाचे' ही तीन पुस्तके सहकाऱ्यांसोबत लिहिली आहेत. ही सारी पुस्तके म्हणजे अंधश्रद्धा निर्मुलनाच्या चळवळीच्या कार्याचा एक प्रकारे दस्तऐवजच होय. एकूणच मराठी वाङ्मयात विज्ञाननिष्ठ आणि विवेकवादी विचारांच्या लेखनाची गरज काल होती, तेवढीच आजही आहे. डॉ. दाभोलकरांचे लेखन मराठीतील वैचारिक आणि विज्ञाननिष्ठ साहित्य म्हणून फार महत्त्वाचे आहे. डॉ. दाभोलकरांच्या लेखनाविषयी प्रा. रा. ग. जाधव लिहितात, "खरे तर डॉक्टरांची सर्वच पुस्तके म्हणजे 'अनुभवाचे खडे बोल' आणि अभ्यास, चिंतन- मनन व विचारशक्ती यांची त्यांना दिलेली जोड आहे. एकूणच त्यांचे वाङ्मय हे प्रचितीचे बोलणे आहे. डॉक्टरांची सर्व पुस्तके चळवळीला व समाजाला एखाद्या दीपस्तंभासारखी मार्गदर्शन करीत राहतील. मराठी वैचारिक साहित्याला चळवळीच्या साहित्याची एक जिवंत, प्रत्ययकारी व चिंतनशील अशी प्रेरक जोड त्यांच्या पुस्तकांनी दिली आहे" (साप्ताहिक साधना, दि. ०७ सप्टेंबर २०१३, पृष्ठ १८) हे अगदी खरे आहे. डॉ. दाभोलकरांच्या लेखनाचा प्रारंभ विविध स्वरूपाच्या अंधश्रद्धा, त्यामागची मानसिकता देव, धर्म, नीती यांची चिकित्सा यांनी होतो, पुढे या लेखनात वैज्ञानिक दृष्टिकोन समाजमनात रूजविण्यासाठीचे विश्लेषण सबळ पुराव्यानिशी येते, पण वैज्ञानिक दृष्टिकोनाच्या प्रचार, प्रसार अंगिकाराच्या कार्यापाशी हे लेखन थांबत नाही, तर हे लेखन पुढे विवेकवाद धर्मनिरपेक्षता, जातिनिर्मूलन, सामाजिक न्याय, समता आणि विज्ञान निष्ठा याकडे जाते समाजाच्या परिवर्तनासाठी कराव्या लागणाऱ्या सर्व घटकांना हे लेखन स्पर्श करते. चळवळीचे असतानाही आणि प्रचारासाठीचे असतानाही डॉ. दाभोलकरांचे लेखन कधीच 'प्रचारकी' धाटाचे होत नाही, उलट या लेखनाचा वैचारिक पाया वैज्ञानिक सत्यांचा आणि लोकशाही मूल्यांचा असतो. त्यामुळे हे लेखन तत्कालिन संदर्भ असतानाही दीर्घकालीन उपयोगितेचे ठरले आहे.

'विवेकाची पताका घेऊ खांद्यावरी' या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत डॉ. दाभोलकरांनी अंधश्रद्धा निर्मुलन कशासाठी? त्याची चतुःसूत्री सांगितली आहे. ती अशी "१. शोषण करणाऱ्या, दिशाभूल करणाऱ्या अंधश्रद्धांना विरोध करणे; २. वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा प्रचार करणे व त्या आधारे विविध घटना तपासणे; ३. धर्माची विधायक कृतिशील चिकित्सा करणे म्हणजे धर्माबाबत काही आकलन व धर्मनिरपेक्षतेचा वेगळा दृष्टिकोन रूजविणे; ४. व्यापक परिवर्तनाचे भान जागृत करणे, सजग करणे." (पृष्ठ चार) डॉ. दाभोलकरांच्या संपूर्ण वैचारिक लेखनातही ही चतुःसूत्री आढळते. अंधश्रद्धा निर्मूलन, वैज्ञानिक दृष्टिकोन, लोकशाहीविचार रूजविण्याचे कार्य म्हणजे बुद्धिवादी विवेकवादी विज्ञाननिष्ठ मानवतावादी मन तयार करण्याचे कार्य होय, हे कार्य डॉ. दाभोलकर यांनी जसे चळवळीतून केले. तसेच चळवळीतील अनुभवांच्या आधारे केलेल्या लेखनाद्वारेही केले. धर्मनिरपेक्षतेचा आग्रह धरत विधायक कृतिशील धर्मचिकित्सा करणे, विवेकवादी विचारांचा

अनुक्रमणिका

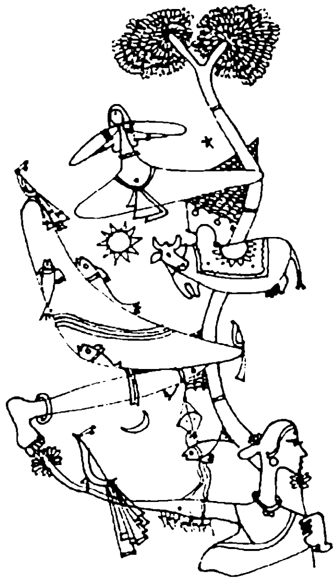

प्रसार करीत विज्ञाननिष्ठा समाजमनात रूजविण्याचे कार्य त्यांच्या वाणी आणि लेखणीने केले आहे.

विज्ञाननिष्ठ विचारांबाबत 'भ्रम आणि निरास' या पुस्तकात डॉ. दाभोलकर लिहितात, ''विज्ञानावरील निष्ठा म्हणजे विज्ञाननिष्ठा. विज्ञानाच्या उदयालाच धर्मसंस्थापकांचा आणि धर्मोपदेशकांचा विरोध होता. धर्मश्रद्धा आणि विज्ञाननिष्ठा या परस्परविरोधी प्रकृती आहेत अशी त्यांची धारणा होती. सृष्टीचे रहस्य हे धर्मग्रंथांनी स्पष्ट केले आहे, ते सर्वांनी स्वीकारावयास हवे, असा त्यांचा आग्रह होता. यापेक्षा वेगळ्या पद्धतीने सृष्टीच्या व्यवहाराची उकल करणे हे श्रद्धाहीनतेचे लक्षण होते. विज्ञानाने, बुद्धितत्वाच्या साह्याने या रहस्याचा भेद करण्यास प्रारंभ केला. निरीक्षण, प्रयोग, प्रमाण यावर ही पद्धती अवलंबलेली होती. या पद्धतीत एक काटेकोर तर्कसंगती असते आणि त्यातून सार्वकालिक, वैश्विक आणि निरपवाद सिद्धांत निघतात. प्रयोगाने सिद्ध होऊ शकेल तेच सत्य ही भूमिका विज्ञाननिष्ठ जीवनदृष्टीच्या केंद्रस्थानी असते. सत्य नुसते प्रयोग सिद्ध नव्हे तर सामुदायिक व वस्तुनिष्ठ असते अशी धारणा असते. घटनेतील कार्यकारण भाव आणि सत्य शोधणे, हे करताना भावना विचार मध्ये येऊ न देता तर्काच्या आधारे बुद्धीच्या आधारे सतत कार्यशील राहणे म्हणजे विज्ञाननिष्ठा. याच दृष्टीने जीवनाकडे बघणे, जीवनाची आखणी करणे, जीवनातील प्रश्न सोडविण्यासाठी या दृष्टीचा अंगीकार करणे, याच दृष्टीने जीवनाचे भले होईल हा विश्वास बाळगणे म्हणजे विज्ञाननिष्ठा. या पद्धतीनेच सत्य गवसते हा विश्वास. ते शोधण्याची तीव्र इच्छा आणि याच मार्गाने प्रश्नावर तोडगा निघून मनुष्य अधिक सुखी होईल हा विश्वास या जीवन रहाटीचा गाभा असतो '' (पृष्ठ अकरा, बारा) विज्ञाननिष्ठा ही विचारप्रणाली आणि जीवनप्रणालीही असते, हे येथे डॉ. दाभोलकर स्पष्ट करतात.

डॉ. दाभोलकरांचा प्रत्येक लेख विज्ञाननिष्ठ विचारप्रणाली आणि जीवनप्रणालीचा स्वीकार, प्रचार करीत या देशातील अंधश्रद्धांचे, आंधळ्यापांगळ्या धर्मवादाचे खंडण करणारा आहे. डॉ. दाभोलकरांचे लेखन सुबोध आहे. विचारांची सुस्पष्ट मांडणी करणारे आहे. ''वैज्ञानिक दृष्टिकोन ही विचार करण्याची वैशिष्ट्यपूर्ण पद्धत आहे. निरीक्षण, तर्क, अनुमान, काटेकोर, गणित, प्रचिती, प्रयोग या पद्धतीने सिद्ध झालेले विधानच सत्य आहे.'' (विवेकाची पताका घेऊ खांद्यावरी, पृष्ठ ५४) अशी वाक्ये आणि समाजात घडणाऱ्या घटनांचे विज्ञाननिष्ठ दृष्टिकोनातून केलेले निःपक्ष विश्लेषण यामुळे डॉ. दाभोलकरांचे लेखन विचारप्रवृत्त आणि कृतिप्रवण करणारे आहे. 'विवेकी व्यक्ती घडविणे व विवेकी समाजव्यवस्थेकडे वाटचाल करणे' हे या समग्र लेखनामागचे सूत्र आहे. एका ठिकाणी डॉ. दाभोलकर म्हणतात, ''सध्याची माझी मांडणी अशी आहे की - या देशातील धर्मनिरपेक्षतेची नाळ महात्मा फुले, विठ्ठल रामजी शिंदे, महात्मा गांधी व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या कामाशी जोडावयास हवी. या समाज सुधारकांनी समाजविन्मुख धर्म, समाजसन्मुख केला आणि ईश्वरकेंद्री धर्म मानवकेंद्री केला. त्या मार्गाने भारतातील धर्मनिरपेक्षता अधिक आशयसंपन्न बनू शकेल, असे मला वाटते'' (साप्ताहिक साधना, ७ सप्टेंबर २०१३, पृष्ठ २९) डॉ. दाभोलकर यांच्या लेखनाचे आणि संपूर्ण कार्याचे एक वैशिष्ट्य असे की त्यांनी अंधश्रद्धानिर्मूलनाचे कार्य आणि विचार परिवर्तनाच्या, प्रबोधनाच्या व्यापक चळवळीशी, विचार प्रणालीशी जोडले. त्यामुळे महाराष्ट्राला प्रबोधनाच्या चळवळीचा आणि लेखनाचा जो संस्कार आहे, त्या संस्काराचा, विचारांचा, कृतीचा वारसा म्हणजे डॉ. दाभोलकरांचे लेखन होय. महाराष्ट्राच्या प्रबोधनाच्या चळवळीच्या इतिहासात, वैचारिक लेखनाच्या प्रवाहात हे लेखन अत्यंत महत्त्वाचे आहे, दिशादर्शक आहे. ◆◆◆

अनुक्रमणिका

स्त्री आणि सृष्टी

(एक व्रत, एक गीत, एक कथा)

डॉ. अरूणा ढेरे

■

स्त्रिया आणि पर्यावरण यांच्या नात्याला भारतीय परंपरेत विस्तृत अशी सांस्कृतिक - ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आहे. सण - उत्सव, कुलधर्म - कुलाचार, व्रत - विधी आणि कथा - गीते यांच्यामधून आजही जिवंत असलेल्या या नात्याला 'स्पर्श' करीत प्रेरक आणि समर्थ करणं ही काळाची गरज आहे.

एक सण, एक गीत आणि एक कथा यांच्यामधून या नात्याचा इथे मागोवा घेतला आहे.

आंध्र प्रदेशात नवरात्रीच्या काळात एक विशेष उत्सव साजरा होतो. आजही त्याचं वर्णन तेलंगणातला दसऱ्या पाठोपाठ दुसऱ्या क्रमांकाचा महोत्सव म्हणून केलं जातं. आंध्रात सर्वदूर लोकप्रिय असा हा उत्सव बायकांचा उत्सव आहे. बथकम्मा किंवा बदकम्मा उत्सव हे त्याचं नाव. तो कुठे एका दिवसाचा असतो, कुठे सात दिवसांचा असतो आणि कुठे नऊ दिवसांचा. त्याची समाप्ती मात्र नवरात्रीतल्या अष्टमीला होते. बदकम्मा हा शब्द म्हणजे ब्रथुकुअम्मा या नावाचा अपभ्रंश आहे. तेलुगु भाषेत ब्रथुकु (Brathuku) म्हणजे जीवन आणि अम्मा म्हणजे माता किंवा देवी. अर्थात बथुकम्मा किंवा बदकम्मा म्हणजे जीवन देवता (Goddess of life).

स्त्रियांचं आणि सृष्टीचं नातं फार प्राचीन काळापासूनच फार जवळचं आहे. याच गोष्टीचा अनुभव देणारा आंध्रातला हा उत्सव आहे. हा आहे फुलांचा उत्सव. या उत्सवाच्या काळात म्हणजे शरद ऋतूत फुलणारी सगळी फुलं बायका गोळा करतात. खेड्यापाड्यांमधे शेताच्या कडेनं, शिवारांच्या बाजूनं किंवा मोकळ्या माळावरच्या गवतांमधून उगवलेली फुलं खुडण्यात बायकांना पुरूषही मदत करतात.

फुलं जमली की बायका त्याची रास रचतात. एका तबकात ही त्रिकोणीकृती किंवा शंक्वाकृती रास रचली जाते. क्वचित कुणी मातीच्या थाळीवर बांबूच्या कामट्यांपासून बनवलेल्या शंकूच्या आकाराचा सांगाडा ठेवतात आणि त्याच्या आधारानं सुरेख रंगसंगती साधत पुष्परास करतात. बहुधा हा फुलांचा कोन सात थरांचा असतो. यातली काही फुलं औषधी वनस्पतींची असतात आणि काही रानफुलंही असतात. काही फुलं बायका मुद्दाम रंगवतात सुद्धा. असा रंगोत्सवी पुष्पकोन म्हणजे बदकम्मा. कोनात सगळ्यात वर पुष्कळदा भोपळ्याचं मोठं पिवळं फूल असतं आणि देवी त्या फुलावरच बसवली जाते.

या उत्सवातील देवी देवळात प्रतिष्ठित झालेली देवी नाही. महाराष्ट्रात महालक्ष्म्या किंवा गौरी बसतात आणि नंतर उठतातही, तशी ही आंध्रातली देवी हळदीनं बनवलेली असते. त्या त्या सणापुरती दरवर्षी ती येते म्हणजे बनते आणि नंतर विसर्जित होते. तिला केव्हातरी काही शतकांपूर्वीही असेल, सतीच्या कथेशी जोडून दिलं गेलं आहे. दक्षयज्ञात उडी घेऊन उमा किंवा सती जळाली. तिला परत आणण्यासाठी परत जिवंत करण्यासाठी हा उत्सव बायका साजरा करतात अशी या व्रतोत्सवामागची कथा सांगितली जाते. - चोल राजा धर्मगदाला मुलगी झाली. ती साक्षात लक्ष्मीच त्याच्या पोटी नवसासायासाला जन्माला आली होती. पुढे मोठी होईपर्यंत ती अनेक संकटांमधून आणि आजारांमधून वाचली सुखरूप राहिली म्हणून हा बदकम्मा देवीचा आनंदोत्सव सुरू झाला असंही सांगतात. पण या कथा नंतर या उत्सवाशी बांधल्या गेलेल्या आहेत. मूळचा हा उत्सव आहे तो सृष्टिदेवतेच्या पूजेचा उत्सव आहे. हा शरद ऋतूचा काळ. पाऊस संपलेला आणि धान्य शेतात तयार झालेलं. ही ऐश्वर्यवती सृष्टी, जिच्या प्रसवानं माणसाच्या जातीला आश्वस्त केलं आहे अशी सृष्टी म्हणजे स्त्रीच आहे. सुफलन शक्ती असलेली स्त्री ! देवता ! या सृष्टिमातेविषयीचा आदर भाव आणि प्रेम व्यक्त करण्याचा हा उत्सव. सृष्टीविषयीची कृतज्ञता आणि प्रेम व्यक्त करण्याचा उत्सव!

बायकांना सृष्टीच्या या सामर्थ्याची आतूनच ओळख आहे. त्या सृष्टीशी सर्जनाच्या एका अतूट बंधानं जोडल्या गेल्या आहेत. म्हणून हा उत्सव त्यांचाच आहे. त्या फुलांचे नजरबंद

अनुक्रमणिका

करणारे शंकू तयार करतात आणि भरजरी पोषाख करून फुलांइतक्याच रंगीबेरंगी होऊन मिरवतात. फुलांच्या रंग-सुगंधात या सजलेल्या स्त्रियांच्या वस्त्रांचे रंग मिसळतात त्यांच्या केसातली फुलं आणि त्यांनी लावलेली सुगंधी द्रव्य यांचा संमिश्र वास त्यात एकत्र होतो. अवघा माहोल रंगीत होतो.

शिवाय विसर्जनाच्या वेळचा उत्सवी रंग आणखी वेगळा असतो आपापल्या बदकम्मा मधे ठेवून बायका त्यांच्याभोवती फेर धरतात. गाणी गातात. गाणी बाईच्या सुखदुःखांची असतातच पण मुख्यतः ऋतूंच्या बहाराची असतात. सृष्टीच्या सौंदर्याची असतात. ही बदकम्माची लोकगीतं साऱ्या आंध्रात आजही लोकप्रिय आहेत.

बदकम्माचं विसर्जन हाही एक देखणा प्रसंग असतो. गावतळ्यात किंवा नदीवर देवी विसर्जन केलं जातं. मोठ्या धामधमीनं, वाजत-गाजत, नाचून-गाऊन विसर्जनाचा विधी पार पाडला जातो. नंतर प्रसाद म्हणून मलिदा वाटला जातो. काळानुरूप या सोहळ्याला काही ठिकाणी व्यावसायिक रूप आलं आहे आणि काही ठिकाणी मूळ व्रत-विधीपेक्षाही बाह्य शोभा, गाजावाजा आणि भव्यता वाढली आहे. पण ग्रामीण आंध्रात अजून ज्या साध्या सुध्या पद्धतीनं गाणी गात ही पुष्पमंडित देवी नदीत सोडली ज्ञाते ती दृश्यं डोळे निववणारी असतात. सारं पाणी त्या तरंगत्या पुष्पराशींनी नेत्रसुखद, रंगशोभित होऊन जातं. नदीच्या प्रवाहात तर दूरवर ती फुलं तरंग जात राहतात. सृष्टीला तिच्याच हृदयशोभेनं दान मिळतं.

फुलांचा हा उत्सव सर्वात गाजणारा आहे तो वारंगळ मधे. वारंगळ ही महाप्रतापी काकतीयांची राजधानी. देखण्या वास्तूंचं, शिल्पखचित मंदिरांचं आणि भद्रकाली तळ्यासारख्या तुडुंब तळ्यांच हे नगर. हा सगळा भाग, वारंगळच्या आसपासचा प्रदेश अद्यापही ग्रामीण म्हणावा असा आहे. पावसानं फळवलेल्या सृष्टीची समृद्धी या भागात शरद ऋतूत भरभरून दिसते. फुलांचे गंध हवेत भरून राहिलेले असतात. या काळातच सृष्टीचं सौभाग्य पूजावं ही बायकांची स्वाभाविक इच्छा. बदकम्मा उत्सव त्याच इच्छेतून जन्मला. सुवासिनी जणू सृष्टीशी एकरूप होतात आणि या उत्सवात हळदीकुंकवाचं लेणं एकमेकींना देणं महत्त्वाचं समजतात. शेतशिवारांच्या समृद्धीची गाणी गाणारा आणि परिवाराच्या जीवनसमृद्धीची प्रार्थना करणारा हा स्त्रियांचा व्रतोत्सव आजही जिवंत परंपरेने आंध्राच्या भूमीवर साजरा होतो आहे.

आंध्र भारतातला दक्षिणेकडचा प्रांत. सुदूर उत्तरेला गढवाल हिमालयातही सृष्टीच्या सर्जन पुष्पोत्सव स्त्रिया साजरा करतात. वसंतपंचमी, माघपंचमी किंवा श्री (समृद्धी, लक्ष्मी) पंचमीचा उत्सव असतो. खरं तर वसंतात असा पंचमीच्या एका दिवसाचा किंवा कुठे सात दिवसांचा किंवा कुठे पूर्ण महिन्याचा फूलदेई (फुलदेवी) उत्सव साजरा करण्याची ही या प्रांतातली परंपरा आहे. आंध्रात पावसाळा संपतो आणि पावसाला निरोप देण्याचा, बीज रूजून वर येतं, त्या नवांकुरांचा उत्सव - बोडेम्मा उत्सव म्हणून आंध्रातल्या कुमारिका साजरा करतात आणि त्या अंकुरांच्या वाढीतून पुढे पीक दाण्यात येतं, धान्य पिकतं तेव्हा बतकम्मा उत्सव मुख्यतः प्रौढ सुवासिनी साजरा करतात. इथे गढवालमध्ये फूलदेई उत्सव कुमारिकांचाच समजला जाते. या काळात तिकडे फुलणारी सुकुमार पिवळी फुलं (फ्युली किंवा फिडली) मुली गोळा करतात गावभर फिरून प्रत्येक घराच्या उंबऱ्यावर ती फुलं ठेवतात आणि त्या घराच्या समृद्धीची गाणी किंवा प्रार्थना म्हणतात 'देव तुमचं घरदार अन्नधान्यानं भरून टाको, फूलदेवी नववर्षात तुमचं घर-आंगण सुफल करो, या वर्षी तुमचं पीकपाणी चांगलं होवो' अशा प्रकारची ती गीत-प्रार्थना असते. त्या मुली मग घराघरातून तांदुळ, गूळ, तीळ आणि पैसे दिले जातात.

या वसंतपंचमीच्या उत्सवापासूनच गढवालमध्ये झुमैलो नृत्य आणि गीतं थेट विषुवसंक्रांतीपर्यंत सुरू होतात. आजही या झुमैला गीतांची परंपरा टिकून आहे. गाढ प्राकृतिक सौंदर्याशी निगडीत अशी ही गीतं आहेत. बायकांनी या सृष्टीची गाठ आपल्या माहेराशी बांधली आहे. निसर्गवर्णन आणि माहेर स्मृती यांनी एक व्याकुळ तरी आल्हादक असा या गीतांचा भाव आहे. ही गाणी मुख्यतः नवविवाहित तरूण मुलींची आहे. असं वाटतं की झुमैलो नृत्याचा प्रारंभ हा फूलदेई उत्सवाचाच भाग म्हणून होत असावा. वसंती, झुमैलो आणि खुदेड अशा तीन प्रकारच्या गीतांची एक साखळीच दिसते या परंपरेत आणि या शाब्दवळीतही परिवर्तनाचा एक क्रम दिसतो. वसंती गीतं शुद्ध निसर्गगीतंच अधिक आहेत. झुमैलो गीतांमध्ये निसर्ग आहेच, पण त्यात हलकेच मिसळलेला स्त्रीच्या स्मृतीचा कोमल स्वर आहे आणि खुदेड (खुद म्हणजे स्वतः किंवा क्षुब्धता यापासून तयार झालेलं हे नाव) गीतांमध्ये खेद आहे, मर्मस्पर्शी वेदना आहे. प्रकृतीचा हात धरून, कधी झाडा-पानांची, प्राणी-पाखरांची तर कधी फुला-फळांची आणि नदी-नाल्यांची सोबत घेऊन सासरी नांदण्यातली वेदना या गाण्यांमध्ये उमटली आहे. 'वसंत' गीतांमधली निर्मळ निसर्गप्रीतीची उल्हासित भावना हळुहळू खुदेड गीतांपर्यंत बाईच्या काळातल्या वेदनेपर्यंत पोचली आहे. याशिवाय गायली जाणारी गीतं म्हणजे थाड्या आणि चौफुला गीतं या गीतांमधेही निसर्गाशी बंध आहेच. वेगवेगळ्या फुलांची नावं आहेत, झाडांची नावं आहेत. पाखरांची नावं आहेत. पहाड आणि दऱ्या, मैदानं आणि पर्वतशिखरं, नद्या आणि गव्हाची शेतं जीवनाच्या अगदी निकट

असलेली ही गीतं सृष्टीशी एकजीवच होऊन गेली आहेत. ही बहुतेक स्त्रीगीतं आहेत आणि स्त्रियांच्या सहजस्फूर्त भावनांनी भिजलेली आहेत.

ही गीतं ऐकताना लक्षात येतं की या स्त्रियांचं निसर्गाशी - त्यांच्या पर्यावरणाशी असलेलं नातं अगदी अकृत्रिम आहे आणि फार फार जिव्हाळ्याचं आहे. एखाद्या गीतात वाटेच्या वाटसराला म्हटलं आहे, 'ये. ऊन खूप आहे, प्रवासी, या झाडाच्या गर्द सावलीत बैस थोडा वेळ'.

छैलू वेठलू डाळी ना तोडी
दादा की मेरी डाळी लगाई चा
दादीन मेरी पाणी चारयूं चा...

सावलीत बैस, पण फांद्या तोडू नको. माझ्या आजोबांनी हे झाड लावलंय, आजीनं पाणी घालून वाढवलं. हे झाड लावण्यात, वाढवण्यात, पाणी घाल्यात माझ्या भावाचा आणि भावजयीचाही हात लागलाय. फांद्या तोडू नको.

दुसऱ्या एका गाण्यात कुणीतरी घिंगारूच्या झाडाची फळं तोडली आहेत आणि तो लाल फळांचा घोस कुणीतरी तोडला म्हणून कासावीस झालेली तरूण मुलगी गावच्या मुखियाला विचारते आहे की हे कुण्या वाटसरूचं काम तर नाही ना? हे जे फळांच्या घोसासाठी कासाविस होणं आहे तेच मुळी त्या बाईच्या झाडाशी असलेल्या जीवनबंधामुळे आहे. तिच्यासाठी झाड हे एक जिवंत अस्तित्व आहे एक फार जिवलग गाणं आहे. अंगणात एक दिवस एक झाड उगवून आलं. मग ते रोप मोठं झालं. त्याला दोन पानं फुटली. मग हातभर वाढलं ते. आता ते सरसर मोठं होतं आहे. पण कुणी या झाडाला हात नका लावू कारण ते माझ्या आईनं निगराणीनं वाढवलं आहे. हे झाड कधी मला पाहून हसतं, कधी हाक मारतं, कधी प्रेमानं माझं नाव घेत राहतं, कधी कोण जाणे काय म्हणतं -

मैं जांदू सैसर बणीकी ब्योली
हे मेरी मांजी, या भी हौली तेरी नौनी
कारण न देई इ नौनी डाली
तोडण न देई इ की फांगी

मी तर नववधू बनून सासराला निघाले आहे, पण आई हे झाड म्हणजे तुझी मुलगीच आहे. हिला कधी कुणाला तोडू नको देऊ. हिच्या फांद्या कुणाला मोडू नको देऊ.

एक गाणं तर झाडांना वाचवण्याचं थेट आवाहन आहे -

न काटा न काटा तुम डाली, न काटा न काटा करा जग्वाळी

सेरो मा साटी, गडल्यों मा पाळी, सब यू का वै छ होणी खाणी

(तोडू नका, ही झाडं तोडू नका, नका तोडू, त्यांचं रक्षण करा. शेतात धान्य उगवेल, नद्यांमध्ये पाणी असेल, यांच्यामुळेच तर सगळी समृद्धी असेल.) मग त्या समृद्धीचं वर्णन करताना या पहाडी बायका म्हणतात. 'शेत पिकतं आणि लालगुलाबी' (ऱ्होडोडेंड्रॉनची म्हणजे बुरांस ची) फुलं फुलतात. या रम्य पर्वतांवर हिरवाई असू द्या. ही झाडं शेतातली माती धरून ठेवतात. ही झाडं म्हणजेच आपले होळी - दिवाळीचे सण आहेत. यांना तोडू नका. यांच्यामुळेच गंगा - यमुनांचं शीतल पाणी प्रवाहित आहे. यांच्यावरच माणसाचं जीवन अवलंबून आहे. हे बहीणबाई, झाडं तोडशील तर माती वाहून जाईल. माती वाहून जाईल तर शेती कशी होईल? तुझी जनावरं चाऱ्याविना भुकेली मरतील तर दूध कुठून देतील ? नदी - पाणोठ्याचं पाणी आटेल तर जीव कसा जगवशील ? (म्हणून म्हणते) झाडं नको तोडू, नको तोडू.

महाराष्ट्रात दसऱ्याला पूर्वी नव्या धान्याच्या ओंब्या कानावर किंवा टोपीत खोचून माणसं एकमेकांना सोनं द्यायची-घ्यायची. गढवालमध्ये शेतांमधून श्रीपंचमीला हिरवं रोपटं घरी आणायचं आजी ते रोप घराच्या दाराशी शेणानं थापायचं. मग पाच देवांना ते धान्य अर्पण करण्याची प्रार्थना म्हणायची. हा आनंदाचा सण. सृष्टी सर्जनाच्या रंगात रंगते म्हणून माणूसही तो आनंद साजरा करतो. इथल्या बायका म्हणतात, आता नाना प्रकारची फुलं फुलतील, फांद्यांवर पक्षी घरटी बांधतील. भुंगे फुलांच्या रसानं खुळावून गातील, अक्रोडाच्या फांद्यांवर घूगती बोलू लागेल, दऱ्यांमधे मेल्वडी चिमणी गाणं गाईल. एखाद्या नववधूसारखी फ्यूली (पिवळं फूल) सजेल. मग गुराख्यांची पोरं पावा वाजवतील गायांनी घेऊन पर्वतशिखरं ओलांडून जातील. गाईंच्या गळ्यातल्या घटांनी सगळं रान मोहून जाईल.

'श्रीपंचमी आली आहे. घराघरात हिरवाई वाटली गेली आहे. शेतात मोहरीची रोपं हिरवी आहेत. फुलं फुलायला लागली आहेत...'

लक्ष्मी म्हणून सृष्टीची समृद्धीच गढवाली स्त्रियांनी पूजली आहे, गायिली आहे. स्त्रियांचं पर्यावरणाशी असलेलं नातं उपरं नाही. ते त्यांच्या भौतिक जीवनाशी घट्ट निर्माण आहेतच पण त्यांच्या भावनिक जीवनाशीही ते तितकंच दृढपणे बांधलेलं आहे. किंबहुना अतिशय नैसर्गिक अशा आंतरिक ओळखीनेच स्त्रिया सृष्टीशी निकट आहेत. गढवालमधे अद्यापही मोठ्या प्रमाणात टिकून असलेली श्रीपंचमी सारखी व्रतं, फुलदेईसारखे उत्सव, झुमैलो सारखी नृत्यं आणि चैती, वसंती, सुदेड सारखी गीतं या सर्वांमधून स्त्रिया आणि सृष्टी यांची तीच एकरस

ओळख ओवली गेली आहे.

उत्तर आणि मध्य भारततही सापडणारी एक लोककथा याच नात्याचं थोडं वेगळं प्रतीकात्मक रूप कसं दाखवते हे पाहण्यासारखं आहे. कथा आहे यमुनेची. यमुनेची आणि कृष्ण - बलरामाची. एकदा व्रजात असताना हे दोघे भाऊ रानावनातून फिरत होते. वनं प्रसन्न बहरात होती आणि ही तरूण मुलंही यौवन बहरानं प्रसन्न होती. मनाला उत्कंठित करणारं मोकळं, नैसर्गिकपणेच सुंदर वातावरण आणि मुक्त, निर्बंध भटकंती. अशात त्यांना यमुना दिसली. काळी सावळी पण देखणी आणि तरूण मुलगी. तिला पाहून दोघंही मोहीत झाले. दोघांनाही आवडली ती. एकाच वेळी दोघांचंही मन तिच्यावर गेलं.

यमुना स्वतःच्याच नादात होती. आपलाच खळाळ, आपलीच गती, आपलाच नाद तिला त्या दोघांचं भानही नव्हतं. पण त्यांना मात्र यमुनेचा वेधच लागला. मनातली ओढ अनावर झाली तेव्हा त्यांनी तिला थांबवलं आणि दोघांनीही तिच्याकडे प्रेमाची याचना केली. 'माझं प्रेम जडलंय तुझ्यावर, माझी होशील!' दोघांनीही स्वतंत्रपणे आपापलं हृदय तिच्यासमोर उघड केलं आणि तिच्या प्रेमाची याचना केली. यमुनेला पेच पडला. एकाच वेळी दोघं आणि तेही भाऊ भाऊ. काय करावं? पण दोघांनीही तिला म्हटलं की, 'भिऊ नकोस आणि संकोच करू नकोस. तुला अधिक आवडेल त्याचा स्वीकार कर. तुझा जो निर्णय असेल तो आम्ही मान्य करून' आणि यमुनेनं तिच्या मनाचा कौल मानून निर्णय घेतला. दिवस लोटले. यमुना सुखात होती. प्रवाह रूंदावत होता. पाण्याला वर्षाऋतूत तुडूंब भरती येत होती. आनंदाच्या लाटा तिच्या काळजात सारख्या उचंबळत होत्या. तिचं तरूणपण सार्थकी लागलं होतं. बलराम मात्र बैचेन होता. 'तुझा जो काही निर्णय असेल तो आम्ही मान्य करू' असे कृष्णासह तोही यमुनेला म्हणाला होता खरा, पण तिनं कृष्णाला निवडलं. हे काही त्याला पचवता आलं नव्हतं. त्याच्या नजरेसमोर सारखीच ती अवखळ, चंचल, सावळी आणि सुंदर यमुना होती आणि कृष्णाशी तिचे चाललेले प्रेममधुर खेळही होते. कृष्ण - यमुनेच्या त्या नात्याच्या दर्शनानं बलरामाला शांतीच मिळत नव्हती. सतत उलघाल. सतत चित्तावर निखारे. सतत आतून धुमसणारा जीव. सततचा एक कोंडमारा. यमुनेविषयीच्या त्याच्या आसक्तीला उतारा मिळत नव्हता आणि त्याचा दाह काही शांत होत नव्हता. शेवटी तो यमुनेकडेच पुन्हा गेला आणि म्हणाला, 'अशक्य आहे तुझ्याशिवाय राहणं, ये आणि मला शांत कर' त्याच्या त्या विनंतीनं तिला धक्काच बसला. कसं शक्य आहे? हे कसं म्हणू शकतो आहे बलराम? मी माझ्या इच्छेनं कृष्णाला निवडलं आहे आणि मी त्याची आहे. आता मी बलरामाकडे कशी जाईल? माझ्यावर ही जबरदस्ती कशी करू शकतो हा माणूस! यमुनेनं सरळ नकार दिला. पण आता बलरामाला काही दुसरं सुचतच नव्हतं. त्याला ती आणि तीच हवी होती. तिच्याशिवाय सर्वांगाचा दाह शांत होणार नव्हता. 'तुला आलंच पाहिजे' तो म्हणत होता आणि ती मानत नव्हती. मग मात्र बलरामाचा संयम सुटला आणि त्यानं स्वतःचा नांगर उचलून तो फाळ यमुनेच्या पात्रात घुसवला. आपली ताकद एकवटून तो यमुनेच्या प्रवाहाला आपल्याकडे ओढू लागला. यमुना कळवळली. बलरामानं चालवलेली ती फरफट तिला सहन होईना. तिनं बलरामाला विनवलं, 'माझी अशी ओढाताण करू नका. मला दुभंग करू नका. माझ्या काठावरच्या वनांनी, प्राण्या-पाखरांनी आणि माणसांनी काय गुन्हा केला आहे? मी पात्र बदलून वेडीवाकडी वहायला लागेन तर किती मोठं नुकसान होईल त्याचं आणि मलाही जीवन आहेच ना! मी कृष्णावर प्रेम करते. मला त्याचीच होऊन राहू द्या. पण तुमच्या दाह शांत करण्याची तुमची विनंती मी मानते. तुम्हाला मी नाहू घालते. माझ्या पाण्यानं तुम्ही सचैल स्नान करा. शांत व्हा.' आणि मग तसं घडलं. स्त्री आणि सृष्टी किंवा स्त्री आणि नदी यांच्या एकरूपतेची ही कथा किती अर्थपूर्ण आहे! दोघींवरही अत्याचार करणाऱ्या माणसाच्या जातीसाठी किती बोलकी आहे! कुणी निर्माण केली ही कथा आणि कधी. माहीत नाही. रचणाऱ्याच्या किंवा रचणारीच्या मनात काय भाव होता, काय हेतू होता, माहीत नाही. तिच्यातून निर्माण होणारा आशय मात्र मोठ्या ताकदीचा आहे.

दक्षिणेकडचा एक व्रतोत्सव, सुदूर उत्तरेकडची काही उत्सवगीतं आणि उत्तर - मध्यभारतात एक लोककथा - स्त्री आणि सृष्टी यांचं नातं उलगडणारी परंपरेची ही त्रिविध दर्शनं आहेत. नव्या विज्ञान - तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीबरोबरच वेगानं होणारं सांस्कृतिक सपाटीकरण, चंगळवादाचं आक्रमण आणि त्यामुळे घसरत चाललेलं मूल्यभान आणि ऱ्हासशील समाजात अत्यावश्यक असलेलं नैसर्गिक संसाधनाचं जतन - संवर्धन याची एकाच वेळी जाणीव करून देत असतानाचं स्त्री आणि सृष्टी या दोघींकडे पाहण्याची दृष्टी देणारी ही दर्शनं आहेत असं म्हणावंसं वाटतं.

('स्त्री आणि पर्यावरण' या वर्षा गजेंद्रगडकर यांच्या पुस्तकाचा संदर्भ या संपूर्ण लेखातील विवेचनाला आहे.)

। डॉ. अरूणा ढेरे
'विदिशा', ३२-बी, तुळशीबागवाले कॉलनी, लेन क्र.४,
दशभूजा गणेश मंदिराजवळ, पुणे - ४११ ००९
दूरध्वनी : ०२०-२४२२०२८०

अनुक्रमणिका

।। जन्मशताब्दीवर्ष।।

अजून येतो गंध फुलांना !

डॉ. उषा माधव देशमुख

■

डॉ. माधवराव देशमुखांचा आणि माझा आमच्या सहजीवनाचा प्रवास हा उणापुरा १९ वर्षांचा. आमचा विवाह झाला १९ मे १९५२ साली आणि त्यांचा मृत्यू झाला २४ जून १९७१ रोजी मुंबईच्या भर पावसाळ्यात! आजही तो दिवस आठवतो! त्यांच्या सारख्या बुद्धिमान, प्रतिभासंपन्न समीक्षकांची पत्नी म्हणून माझ्यावर कधी दडपण त्यांनी येऊ दिले नाही. पन्नासवर्षांपूर्वी साहित्यिकाची पत्नी साहित्यिक असेच असेही नसे. तर पत्नीने घरसंसार सांभाळावा आणि पतीने व्यवसाय करून कुटुंब चालवावे. देशमुखांचे कुटुंब सधन आणि बहिण, काकांनी, नातवंडांनी आप्तांनी गजबजलेले! नागपूरपासून दूर उमरखेड तालुक्यातील विडूळ या गावी. माधवराव नागपूर महाविद्यालयात मराठीचे प्राध्यापक असल्यामुळे आमचा मुक्काम नागपूर येथेच! शासकीय नोकरी असल्यामुळे नागपूर, अमरावती, औरंगाबाद आणि पुन्हा नागपूर असा आमचा कुटुंब कबिल्याचा प्रवास झाला पण त्या त्या गावाशी जे नाते जुळले ते आजपर्यंत ! ऋजुता आणि दुसऱ्याच्या मतांचा आदर करणारा त्यांचा स्वभाव असल्यामुळे त्यांचे विद्यार्थी असे त्यांच्यावर प्रेम करायचे तसे त्या त्या ठिकाणच्या साहित्यिकांवरही माधवरावांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा प्रभाव पडायचा. मैफल जमविणे असा त्यांचा स्वभाव होता त्यामुळे अमरावतीला असतांना अनेक प्राध्यापक, गावातील साहित्यिक यांचा राबता असायचा! त्यांचे सर्वांचे बोलण्याचे विषय शेतीपासून तर आजच्या फॅशन विषयी असते! इंग्रजी चित्रपट बघण्याची त्यांना आवड होती आणि आपल्या विद्यार्थ्यांमध्ये ते अतिशय रमून जात असत! विद्यार्थ्यांच्या अडीअडचणीत तर ते त्याच्या भोजनाच्या चिंतेपासून फी भरण्यापर्यंत सर्वतोपरी मदत करीत असत. एकदा अमरावतीला आम्ही असतांना विदर्भ महाविद्यालयात एक व्याख्यान आयोजित केलेले होते. मला वाटते प्रा. अनंत काणेकर त्यादिवशी येणार होते. पण गाड्या लेट झाल्या आणि प्रा. काणेकर वेळेवर येऊ शकत नव्हते. प्राध्यापक, विद्यार्थ्यांनी सभागृह गच्च भरले होते. प्राचार्य डॉ. शब्दे अस्वस्थ झालेले होते. अशा वेळी माधवरावांनी प्रा. अनंत काणेकरांच्या साहित्याचा परामर्श घेऊन व्याख्यान दिले आणि ती वेळ निभावून नेली. अमरावतीलाच असतांना मधुकर केचे फार अडचणीत होते. त्यावेळी खंबीरपणाने त्यांच्या पाठीशी ते उभे राहिले. कुणीही अडचणीत असेल तर धावून जाणे, विद्यार्थ्यांची अभ्यासूवृत्ती वाढीस लावणे, त्याला आत्मविश्वास वाटेल असे आपले वर्तन ठेवणे आणि मित्रत्वाचे हार्द निर्माण करणे ही माधवरावांची वृत्ती होती. त्यामुळे आमच्या या व्यावसायिक प्रवासात अनेक विद्यार्थी शिकून मोठे झालेत आणि आज मोठ्या हुद्यावर काम करीत आहेत. वसंतराव नाईक, मधुसूदन वैराळे, सुधाकरराव नाईक, सतीश चतुर्वेदी, गोपू आवारी, त्यात प्राचार्य राम शेवाळकर, कवी सुरेश भट, प्राचार्य रामदास डांगे, डॉ. धुर्वे असे कितीतरी सन्माननीय आहे.

जेष्ठताक्रमाप्रमाणे माधवरावांची अमरावतीहून औरंगाबादला प्राचार्य म्हणून पदोन्नती झाली. कामाचा परीघ वाढला पण त्यांची वृत्ती बदलली नाही. सरकार दरबारी आपले म्हणणे पटवून देऊन विद्यार्थ्यांसाठी सोयी सुविधा कशा होतील यावरही त्यांचे लक्ष असे. औरंगाबादला एकदा वसतिगृहातील विद्यार्थ्यांमध्ये काही कारणाने संघर्षाचे वातावरण निर्माण झाले होते. प्राचार्य या नात्याने माधवरावांनी जातीने लक्ष घालून रात्रभर त्या विद्यार्थ्यांच्या सहवासात घालविला. वातावरण निवळल्यानंतर वसतिगृहाच्या अधीक्षकांना विचारून समस्येच्या मुळापर्यंत जाऊन निचरा केला. कोणतीही समस्या निर्माण झाल्यावर त्यावर सर्वसमावेशक उपाय शोधन करण्यात ते यशस्वी ठरत त्यामुळे जिथे जिथे ते बदली होऊन गेले तेथे तेथे त्यांचे विद्यार्थी जीवाभावाचे असे झालेत. नियमितपणा,

शिस्तबद्ध जीवन आणि टापटिपीचा पोषाख याविषयी माधवराव आग्रही असत. प्राचार्य असतांना औरंगाबाद, नागपूर येथे कामाचा व्याप वाढलेला असे. साहित्य अकादेमी इत्यादी संस्था मध्येही सहभाग असे. विद्यापीठांच्या कार्यकारिणींच्या सभा असत पण तरीही बी. ए., एम. ए. चे तास घेतल्याशिवाय त्यांना स्वस्थता नसे. तासाची वेळ होताच ते वर्गावर जात आणि तास संपला की पुन्हा कार्यालयीन कामात व्यस्त होत. त्यामुळे घरी परतण्यास उशीर होई. जयविजय लहान जुळी मुले बाबांची वाट बघत बसून रहात घरी येताच माधवराव मात्र घरातले होऊन जात असत. दत्तोवामन, न. र. फाटक, दुर्गाबाई भागवत, शं. गो. तुळपुळे, रा. श्री. जोग, रा. शं. वाळिंबे, वा. ल कुळकर्णी अशी मंडळी नागपूरमध्ये आली की त्यांची विद्यार्थ्यांशी गाठ घालून देत. एखादे व्याख्यान देण्यास सांगत आणि विद्यार्थ्यांना मान्यवर साहित्यिकांचे दर्शन आणि चिंतन घडवून आणीत. वर्गावर जातांना कधी टिपणे काढली आहेत किंवा विद्यार्थ्यांना नोट्स दिल्या आहेत असे कधी घडत नसे. फक्त रात्री झोपण्यापूर्वी ते थोडेसे वाचन करीत.

माधवराव तसे मातृभक्त होते. त्यांचा त्यांच्या भावंडावर फार जीव होतो. आईच्या (मायबाई) आजारपणात आणि त्यांचे ज्येष्ठ बंधू यादवराव यांच्या आजारपणात आमच्या गावापासून मुंबईपर्यंत सर्व व्याप सांभाळून त्यांनी कुटुंबप्रमुख म्हणून आपली जबाबदारी सांभाळली. पुढे आम्ही मुंबई विद्यापीठात आलो. त्यावेळी दादर स्टेशन आले की ते व्याकुळ होत असतं. कारण त्यांच्या ज्येष्ठ बंधूंचा मृत्यू मुंबईत पोहोचण्यापूर्वीच दादर स्टेशनच्या दरम्यान झाला होता. त्या जखमेचा गहिरेपणा अखेरपर्यंत कमी झाला नव्हता. त्यांचे धाकटे बंधू टी. जी. देशमुख यांना विदर्भ आंदोलना संदर्भात अटक झाली. त्यावेळी ते व्यथीत झाले होते. माधवरावांचे दुसरे बंधू विश्वासराव हृदयरोगाने नागपूरच्या मेडिकल कॉलेजमध्ये आजारी असतांना आपल्या कामच्या व्यापातही ते न चुकता त्यांना भेटीस जात असत. हवं नको ते बघत असतं. माधवरावांच्या १९६५ च्या कॅन्सरच्या ऑपरेशनच्या वेळी नवशिक्या डॉक्टरकडून त्यांना पेनिसिलीन चे इंजेक्शन दिले आणि त्यांना रिऍक्शन झाली. मृत्यूला शिवून ते त्यावेळी परतले. टी जी संतापले परंतु नंतरच्या काळात माधवरावांनी त्यांची समजूत घातली व नवशिक्या डॉक्टरला प्रेमाने सल्ला दिला. ही धीरोदात्तता त्यांनी आम्हा कुटुंबियांवर संस्कारित केली. कोणत्याही प्रसंगाला धैर्याने तोंड देणे त्यातून मार्ग काढणे आणि पुढे जाणे ही त्यांची जीवनविषयक धारणा होती. १९६५ साली प्राचार्य असतांना कॅन्सरच्या ऑपरेशनसाठी त्यांना नागपूर येथून मुंबईला नेण्यात आले त्यावेळी नागपूर मेल ज्या प्लाटफॉर्मवर उभी होती तेथे साश्रू नयनांनी निरोप देणारे शेकडो विद्यार्थी विद्यार्थिनी, प्राध्यापक, साहित्यिक, आप्तस्वकीय हजर होते त्यावेळी माझा मावसभाऊ श्री. अरविंद जहागीरदार हा पंढरपूर येथून आला होता. त्याने मला विठोबाचा प्रसाद आणि कुंकू दिले मी विलक्षण भारावले आणि तो मला शुभशकून वाटला पण माधवराव क्षीणपणाने एकच वाक्य बोलले 'ही माझी माणसं इतकी माझ्यावर माया करतात आता मी मरणाला मोकळा झालो' खरोखर माधवरावांच्या मृत्यूनंतर याच आप्तस्वकियांनी आणि विद्यार्थी मित्रांनी माझ्या कुटुंबाला भावनिक आधार दिला. सैरभैर होणे माधवरावांना मान्य नव्हते. जन्ममृत्यूविषयी भिती नव्हती. अखेरच्या आजारात जूनमध्ये विद्यापीठात वर्ग सुरू होतात तोच ध्यास त्यांनी घेतला होता. आपल्या आजाराचे गांभीर्य त्यांना जाणवत असावे. त्यामुळे विद्यापीठात प्रपाठकाची जागा भरण्यासाठीचा सर्व कार्यवाही करून परीक्षक नेमून डॉ. व. दि. कुळकर्णी यांची नेमणूक करून घेतली. मी त्यावेळी खालसा महाविद्यालयात मराठीची प्राध्यापक होते महाविद्यालयाच्या शिस्तीत पहिल्या दिवसाची हजेरी अपरिहार्य असते. माधवराव आजारी असल्यामुळे घरी सर्वांनी मी न जाण्याचा निर्णय घेतला पण ही गोष्ट त्यांना कळताच ते तशाही स्थितीत रागावले आणि मला महाविद्यालयात जायला लावले. माझा पुतण्या डॉ. किरण आणि भाचा मोहन देशपांडे एम. ए. ची परीक्षा पास झाले म्हणून पेढे आणावयास सांगितले. ही त्यांची वृत्ती आणि मृत्युभय न बाळगणे याचा माझ्या मनावर खोलवर परिणाम झालेला आहे. इतकेच नव्हे तर स्वतःच्या मृत्युनंतर कुणीही भाषणे करू नयेत, वेळ घालवू नये अशी सक्त ताकीद टीजींना त्यांना देऊन ठेवली. टी जी राज्यसेभेचे खासदार झाले किंवा नागपूरचे मेयर झाले त्यावेळी माधवरावांना झालेला आनंद आजही मला जाणवतो आहे. त्यांना आपल्या गावाची विठ्ठलची ओढ होती. शेतीची काळ्यामातीची ओढ होती त्यामुळे त्यांनी विदर्भ महाविद्यालयात नागपूर महाविद्यालयाच्या प्राचार्यांच्या बंगल्यात शेती केली होती. भाजीपाला आणि मका यांचे भरपूर उत्पन्न काढले. आणि प्राध्यापकांच्या घरी व शेजारी पाजारी यांना वाटून दिले. एकदा नागपूर महाविद्यालयात प्राचार्य असतांना त्यांच्याच सहकारी प्राध्यापक कुळकर्णी यांनी गळफास घेऊन आत्महत्या केली ही बातमी ऐकून आम्ही कुटुंबीय प्रचंड तणावाखाली होतो पण माधवरावांनी आपल्या कार्यकुशलतेने कुळकर्णी यांच्या कुटुंबियांना सावरले व कुळकर्णी यांचे सासरे पुण्याचे नी. शं. नयरे यांना फोन करून बोलावून घेतले व तो गुंता सोडविला आणि पुढच्या काळातही सौ. कुळकर्णी यांची वास्तपुस्त

अनुक्रमणिका

करून त्यांना पेन्शन कसे मिळेल यासाठी प्रयत्न केलेत. हे सगळे बघतांना अनुभवतांना माझ्या मनाची ही जडणघडण होत गेली असावी. त्यांच्या स्वभावातील विविध कंगोरे असे मला घडवत गेलेत.

लग्न झाले त्यावेळी मी दहावी पास झाले होते. लगेच ११ वीचा अभ्यास घरातच सुरू झाला व माझ्या शिक्षणाच्या श्रीगणेशा झाला. जुळ्या मुलांच्या जन्मामुळे पुन्हा शिक्षणात खंड पडला पण बहिःस्थ विद्यार्थी म्हणून मी बी. ए. पर्यंतचे शिक्षण पूर्ण केले अकरावीत संस्कृतमध्ये व बी. ए. ला मराठीत मला प्रावीण्य मिळाले. माधवरावांनी घरी कधी माझा अभ्यास घेतला किंवा काही तयारी करून घेतली असे कधीच घडले नाही पण मी नियमित आहे की यावर त्यांचे लक्ष असे. औरंगाबादला मराठवाडा विद्यापीठात मी प्रथम श्रेणीत पास झाल्याचा मात्र त्यांना आनंद झालेला दिसला आणि 'मला खात्रीच होती' असे ते म्हणाले. आपल्या मित्र मंडळींमध्ये दिलखुलासपणे बोलणारे, वार्तालाप करणारे, वाङ्मयीन क्षेत्रात वादविवादांचे खंडनमंडळ करणारे माधवराव घरात मितभाषी होऊन जात. आमच्या घरात सतत पाहुण्यांचा राबता असायचा! पण त्याविषयी त्यांनी कधीही तक्रार केली नाही. कुटुंबातील लग्नकार्यात ते आवर्जुन उपस्थित असत इतकेच नव्हे डॉ. वि. भि. कोलते यांच्या कवितेच्या लग्नात आणि वा. ल. कुळकर्णी यांच्या मुलीच्या लग्नात ते स्वतः हजर होते. परदेशी प्रवास त्यांना फारसा करता आला नाही पण ऑस्ट्रेलियात एका कॉन्फरन्ससाठी आम्ही गेले होतो. तेथेही आपल्या मनमोकळ्या स्वभावाने त्यांनी तेथील प्राध्यापक आणि विद्यार्थ्यांवर प्रभाव पाडला आणि पाश्चात्य विद्वानांची थट्टाही केली. मला आठवते नॅशनल विद्यापीठाचे ऑस्ट्रेलियन प्राध्यापक डॉ. बाशन यांनी मुंबईच्या गिरगावातील एका देवीवर टिपण सादर केले. प्रश्नोत्तराच्या वेळी माधवरावांनी त्या निबंधातील फोलपणा स्पष्ट केला त्यावेळी एशियन विद्वान आवाक झाले होते.

डॉ. माधवराव देशमुखांनी तसे लेखन फार कमीच केले. मराठीचे साहित्यशास्त्र आणि भावगंधांची उत्पत्ती ही त्यांच्या प्रज्ञाप्रतिभेची खूण असली तरी गोविंदाग्रज, समर्थ रामदास, केशवसुत, कवी बी यांच्या काव्याचा त्यांनी केलेला विमर्श नवार्थदर्शक असाच आहे. विदर्भातील ज्येष्ठ साहित्यिकांच्या पिढीचे त्यांनी प्रतिनिधित्व केले 'भावगंध' आणि मराठीच्या साहित्यशास्त्राच्या मांडणीसाठी त्यांच्या चिंतनावर प्रहार झालेत पण त्यामुळे त्या टीकेचा परामर्श घेऊन त्यांनी आपली उपपत्ती स्वतंत्रपणे उभी केली. पुढे देशीवादाचा विचार करतांना ती लक्षात घेतली गेली. वाग्वैजयंतीचे मूल्यांकन, ज्ञानोबा ते विनोबा, मराठी निबंध, अगा! जे झालेचि नाही, शतकत्रयाचा कर्ता कोण? हे डॉ. देशमुखांचे गाजलेले व नवा मूलगामी दृष्टिकोण सिद्ध करणारे लेखक, समीक्षक आणि संशोधक म्हणून लक्षणीय होते. अभ्यासजडतेपेक्षा रसिक समीक्षकाचे नवार्थदर्शन त्यांच्या लेखनातून व्यक्त होत असे. माधवराव बैठकीचे लेखक नाहीत तर अतिशय आरामात ते सांगत आणि मी लिहून काढीत असे. या चिंतनात अनेक अडथळे आलेत तरी त्यांचे विषयसूत्र सुटत नसे यावरून आज मला जाणवते की त्यांचे मननचिंतन अव्याहत चालू रहात असले पाहिजे. विचारांची चौकट मनात पक्की झाली की विचार प्रवाहाची अभिव्यक्ती वाहात्या झऱ्यासारखी सिद्ध होई की मलाच लिहितांना दमछाक होऊन जाई. एकटाकी असे त्यांचे लेखन होते. पॅरिग्राफ वर खाली, पुढे मागे, शीर्षक बदल असे कधी झाले नाही गोळीबंद असे त्यांचे विचार अवतरत असत. म्हणून मला नेहमी एक खंत वाटते की त्यांच्या मनात खूप लेखनविचार होते पण ते अभिव्यक्त होऊ शकले नाहीत. हिंदी, मराठी, उर्दू, संस्कृत या भाषेतील साहित्या बरोबरच इंग्रजी वाङ्मयाचा त्यांचा व्यासंग चांगला होता. प्रवासात ते हे ग्रंथ वाचीत असत. समर्थ रामदास आणि केशवसुत यांच्या काव्यातील साम्यभेद त्यांनी लाड व्याख्यानमालेत फार बारकाईने उलगडून दाखविले. मराठी साहित्य संमेलनात वर्ध्याला माधवरावांनी केलेल्या भाषणाची आठवण आजही रसिकांना आहे. आज मोडी लिपी अस्तंगत झाल्यासारखी वाटते पण माधवराव देवनागरी सारखे मोडीतून लेखन करीत असत. अखेरच्या दिवसात ज्ञानेश्वरीच्या चौथ्या अध्यायाचे संपादन त्यांनी केले होते. जणू ज्ञानेश्वरी वाचता वाचता आणि लेखन करता करता त्यांनी अखेरचा निरोप घेतला. खऱ्या अर्थाने ते 'ज्ञानेश्वरी' जगले. संतसाहित्यातील प्रपंच व्यवहार आणि परमार्थ आपल्या जीवनदृष्टीतून व्यक्त केला आणि मृत्यूचे भय नाहीसे केले. रसज्ञ समीक्षक आणि संशोधक, विदग्धपंडित आणि उत्तम वक्ता, प्रशासकीय अधिकारी आणि विद्यार्थीप्रिय प्राध्यापक, एक प्रेमळ पिता आणि पती हीच त्यांची ओळख आहे. म्हणूनच 'अजून येतो गंध फुलांना!' असे म्हणावेसे वाटते. डॉ. माधवराव देशमुखांच्याच पाऊलखुणांसह आम्ही देशमुख कुटुंब वाटचाल करीत आहोत! पुढच्या पिढ्या करत राहतील!

। डॉ. उषा माधव देशमुख
०३, फुलराणी, साहित्य सहवास,
वांद्रे (पू.), मुंबई - ५१
भ्रमणभाष : ९९२०१२२१७३

।। जन्मशताब्दीवर्ष।।

पितृ देवो भव।

सौ. स्नेहलता पिटकर

■

आई व वडिलांसारखे दैवत जगात दुसरे नाही. त्यांच्या रूपानेच आपण देवत्वाची अनुभूती घेऊ शकतो. त्यांनी केलेल्या मायेची व संस्कारांची शिदोरी आपल्याला पुढे आयुष्यभर पुरते.

आज मी माझ्या बाबांबद्दल लिहिणार आहे. माझे बाबा म्हणजे सुप्रसिद्ध लेखक, कथाकार 'वामन कृष्ण चोरघडे' १६ जुलै २०१३ पासून त्यांचे जन्म शताब्दी वर्ष सुरू झाले आहे.

बाबांच्या बद्दल लिहायचं म्हटल्यावर त्यांची अनेक रूपं डोळ्यांपुढे उभी राहिली आम्हा भावंडांना शिस्त लावणारे, लाड करणारे, गोष्टी सांगणारे, आमच्याकडून भगवद्‌गीता, रामरक्षा, मनाचे श्लोक, गीताई पाठ म्हणून घेणारे बाबा. तसेच आम्हाला चांगल्या सिनेमाला, सहलीला घेऊन जाणारे, मनमोकळ्या गप्पा मारणारे, आईशी निवांत 'बिझिक' खेळणारे, लेखनात गढून गेलेले बाबा किती रूपं आठवतात म्हणून सांगू ? त्यांना खरं तर आम्ही मुलं खूप घाबरत असू. ते खूप आवडायचे व त्यांचा तितकाच धाकही वाटायचा. पण ते कारणाशिवाय रागवत नसत आणि रागावले तरी पाऱ्यापारखा त्यांचा चढलेला राग लगेच खाली येत असे. एखादी चांगली गोष्ट केली की कौतुकही व्हायचं. त्याची आम्हाला खूप अपूर्वाई वाटायची. त्यामुळे शाबासकी मिळवण्यासाठी चढाओढ असायची.

बाबांच्या आयुष्यात त्यांनी खूप चढ उतार अनुभवले होते. अतिशय गरिबीत, कष्टात त्यांचे बालपण गेले. नाऊमेद न होता 'संकट म्हणजे संधी' मानून त्यांची वाटचाल पुढे चालू राहिली. खडतर परिस्थितीवर मात करत, प्रयत्नांची पराकाष्टा करून त्यांनी आपलं शिक्षण पूर्ण केलं. बी. ए. नंतर मराठी व अर्थशास्त्र या विषयात त्यांनी एम.ए. केलं. वर्धा व नागपूर येथील कॉमर्स कॉलेजमध्ये ते प्रोफेसर होते. (व्हाइस प्रिन्सिपॉल) मराठी तर त्यांचा आवडीचा विषय होता पण अर्थशासत्रासारखा रूक्ष विषय अतिशय सोपा करून ते शिकवत असत. विद्यार्थ्यांवर प्रेम करून त्यांनी आपलंसं केलं होतं व त्यांना शिस्तही लावली होती. बाबांनी त्यांच्या विद्यार्थी दशेतच कथा लिहायला सुरूवात केली होती. त्यांच्या कथा प्रसिद्ध होत होत्या व कथाकार म्हणून त्यांचं नाव व्हायला लागलं. याचवेळी त्यांच्या आयुष्यात माझी आई आली. ती सुद्धा कथा लिहीत असे. लेखनाच्या धाग्याने त्यांना जवळ आणले. माझी आई डॉक्टर होती. 'वेणू साठे' तिचं नाव. दोघांचे सूर जुळले व रूढी विरूद्ध जाऊन त्यांनी 'नोंदणी' पद्धतीने विवाह केला. या लग्नाला साक्षीदार होते गीता साने व आचार्य दादा धर्माधिकारी. महात्मा गांधीजी व पू. विनोबा भावे यांचा सहवास त्यांना लाभला. त्यांच्या आचार-विचारांचा बाबांच्या मनावर व आयुष्यावर कायमचा ठसा उमटला होता. १९४२ साली स्वातंत्र्याच्या लढ्यात त्यांनी उडी घेतली. त्यांची रवानगी तुरूंगात झाली. माझ्या आईने प्राप्त परिस्थितीत न डगमगता सर्व घरदार व्यवस्थित सांभाळले. आम्ही चार भावंडे, मोठ्याई व अप्पाची (बाबांचे आई वडील) व माझ्या आईचे वडील अण्णा या सगळ्यांची जबाबदारी ती पेलेल या खात्रीनेच बाबा निर्धोरपणे जाऊ शकले.

बाबांच्यामुळे मोठमोठ्या व्यक्तींना बघता आलं. पू. विनोबांना भेटण्याचा एकदा योग आला. त्यांची विलक्षण तेजस्वी अशी तपोमूर्ती पाहून मी खरंच थक्क झाले. हात आपोआप जोडले गेले. मस्तक झुकले. त्यांचे मौन असल्याने शब्द ऐकायला मिळणे शक्य नव्हते. पण पाहूनच मन अगदी तृप्त झालं! ग. दि. माडगुळकर, पु. भा. भावे, अरविंद गोखले, गंगाधर गाडगीळ, गो. नी. दांडेकर, द. मा. मिरासदार या सारख्या अनेक मान्यवर लेखकांना जवळून बघता आलं. विख्यात कवयित्री शांता शेळके, गिरिजा कीर, विजया वाड यांचाही त्यात समावेश आहे. बाबांसोबत त्यांच्या रंगलेल्या गप्पा ऐकण्याचं भाग्य लाभलं. चितळकरकाका म्हणजे संगीतकार सी. रामचंद्र यांचे पण आमच्याकडे बरेचदा येणे होत

अनुक्रमणिका

असे. त्यांनी संगीतबद्ध केलेली अवीट गोडीची गाणी प्रत्यक्ष त्यांच्या तोंडून ऐकता आली. चितळकरकाका आम्हा मुलांचं खूप कौतुक करायचे. त्यांचे व्यक्तिमत्त्व अतिशय रूबाबदार होते व मनानेही ते एकदम साधे व निगर्वी होते. ग. दि. माडगुळकर-काका खूप हसवायचे, नकला करायचे व बोलता बोलता कविता करायचे. गो. नी. दा म्हणजे अण्णांच्या बरोबर तर बाबा, आई, मी व वीणा लोहगडावर गेलो होतो. अण्णांनी बोलता-बोलता गडाचा इतिहास जिवंत केला होता. नीरा काकूंना खूप अगत्य होतं व वीणाही लाघवी. त्यामुळे आमची ट्रीप खूप छान झाली. अण्णांची पत्रही माझ्याजवळ आहेत. माझ्या पत्राला त्यांनी आवर्जून उत्तर पाठवलं होतं. आमच्या घरी येणारे पाहुणे आईच्या प्रेमाने व अगत्याने केलेल्या पाहुणचाराने तृप्त होऊन जात असत. बाबांनी आमंत्रण द्यायचे व आईने मनापासून सर्वांचे स्वागत करायचे यात कधी अंतर पडले नाही. बाबांचं सगळं वागणंच एकदम शिस्तबद्ध होतं. स्वदेशी वस्त्राचा वापर, स्वावलंबन, वक्तशीरपणा, व्यवस्थितपणा, काटकसर, वेळेचं काटेकोर नियोजन या सगळ्या गोष्टी ते स्वतः आचरणात आणत असत. 'आधी केले, मग सांगितले' या उक्तीप्रमाणे आमच्यापुढे त्यांनी स्वतःचा आदर्श ठेवला होता. मी कधीच त्यांना वेळ फुकट घालवतांना पाहिलेलं नाही. दिवसाचं सगळं टाईम-टेबल ठरलेलं असायचं. बाबांनी स्वतः व्यायामाने शरीर कमावलं होतं. पूर्ण सहा फूट उंची, किंचित सावळा वर्ण, कुरळे केस, पिंगट डोळे व डोळ्यात खोडकर हसू दडलेलं! खादीचा पांढरा झब्बा, पांढरा पायजामा, हाताच्या बाह्या दुमडलेल्या व पायात साधे बूट, हा त्यांचा वेष. या साध्याशा कपड्यात त्यांचे भारदस्त व्यक्तिमत्त्व शोभून दिसत असे. आम्हाला त्यांच्या गोष्टी ऐकणं खूप आवडत असे. कारण ती रंगवून सांगणं त्यांना छान जमायचं. गोष्टीतील प्रसंग प्रत्यक्ष डोळ्यासमोर उभे रहात असत. त्यांनी सांगितलेल्या गोष्टी मला अजूनही आठवतात. सगळ्या नातवंडांचे पण त्यांनी खूप लाड व कौतुक केले. लहान असतांना त्यांच्याशी खेळणे, फिरायला घेऊन जाणे, घोडा घोडा करणे, गोष्टी सांगणे यात ते रमून जात. आम्ही भावंडं लहान असतांना त्यांचा ओरडा खाल्लेला, पण नातवंडांना मात्र ते अजिबात रागवत नसत. माझी तीन मुलं, मोठ्या बहिणीची तीन, मधल्या बहिणीची दोन व माझ्या भावाचां एक असा 'नवलखाहार' आहे. सगळे एकत्र जमले की भरपूर दंगा करायचे व आजोबाही त्यांच्यात सामील व्हायचे. शेवटी नातवंडं म्हणजे 'दुधावरची साय' म्हणतात ते अगदी खरं आहे !

बाबांच्या बद्दल लिहायला बसले खरी पण खरंतर कितीही लिहलं तरी ते अपुरंच आहे. त्यांना ८० वर्षे पूर्ण झाली त्यावेळी मी त्यांच्यावर एक लेख लिहिला होता. तो त्यांनी वाचला होता व त्यावर (बहुतेक मला बरे वाटावे म्हणून) 'आवडला' असे स्वतःच्या अक्षरात लिहून कळवले होते. त्यावेळी त्यांना हाताने एक एक अक्षर लिहायला खूप त्रास व्हायचा. पण तरीही त्यांचा अभिप्राय त्यांनी मला स्वहस्ते लिहून कळवला. माझ्या दृष्टीने ते पत्र म्हणजे अनमोल ठेवा आहे. माझी आई १९७४ साली गेली. त्यानंतर बाबा मनाने खचले व हळूहळू शरीरानेही थकत गेले. पण शक्यतोवर स्वतःचं काम स्वतः करणं, वाचन, लेखन (लेखनिकाच्या सहाय्याने) चालू होतं. त्यांच्या खोलीतली कपाटं पुस्तकांनी गच्च भरलेली पण व्यवस्थित लावलेली होती. संदर्भासाठी एखादं पुस्तक लागलं की ते कुठे आहे, हवा तो मजकुर कुठल्या पानावर सापडेल हे ते बसल्याजागी अचूक सांगत. त्यांना वाचकांचं प्रेम मिळालं. अनेक मान-सन्मान व पारितोषिकं मिळाली. पहिल्या पाच लघुकथाकारात त्यांचं स्थान होतं. त्यांच्या 'जडण-घडण' या आत्मचरित्राला महाराष्ट्र सरकारचं पारितोषिक मिळालं. १९७९ साली चंद्रपूरला झालेल्या अखिल भारतीय साहित्य संमेलनाचे ते अध्यक्ष होते. त्यावेळी आम्ही सर्व कुटुंबीय हजर होतो.

कथा, लोककथा, कुमार कथा, चरित्रे, अनुवाद असे विविध प्रकारचे लेखन त्यांनी केले. मात्र कथाकार म्हणूनच ते जास्त परिचित व यशस्वी झाले. त्यांनी ज्ञानेश्वरीच्या दृष्टांतावर सोप्या शब्दात कथा लिहाव्यात अशी इच्छा पू. विनोबांनी त्यांच्याजवळ व्यक्त केली होती. ती पूर्ण होऊ न शकल्याची रूखरूख त्यांना लागली होती. आयुष्याच्या शेवटी शेवटी म्हणजे १९९२ साली ज्ञानेश्वरीतील दृष्टांतावर कथारूप दिलेली २-३ पुस्तकं प्रकाशित झाल्याने त्यांच्या मनाला खूप समाधान वाटलं. त्यांच्या लेखनाचा वारसा माझ्या भावाकडे आलेला आहे. त्याची प्रकाशित झालेली पुस्तकं बघायला आज बाबा नाहीत. त्यांना खूप आनंद झाला असता व कौतुक वाटलं असतं.

आयुष्याच्या शेवटी बाबा अगदी तृप्त होते. शांत मनाने, त्यांनी १९९५ साली इहलोक सोडला. त्यांच्या पवित्र स्मृतीला अभिवादन करून माझं हे लेखन संपवते. आज बाबा नाहीत पण स्मृतिरूपाने त्यांचं स्थान आमच्या हृदयात अढळ आहे !

। सौ. स्नेहलता पिटकर

०९, राधा ब्लॉक्स, चवथा माळा,
बँक ऑफ महाराष्ट्राच्या मागे, शास्त्री हॉल,
ताडदेव मार्ग, मुंबई - ४०० ०३४

॥ ललित ॥

बापू

श्रीकांत देशमुख

■

बापूला कविता म्हणण्याला काळवेळ असा काही नसतो. दिवसभराची कामं करता करता गुणगुणण्यासाठी त्यांना रिकामा वेळ मिळण्याची आवश्यकता नसते. त्यांची कविता सतत ऐकण्याची आम्हाला आता सवय झाली आहे. म्हणजे ही बाब आम्ही नाईलाजाने स्वीकारलेली आहे असं नाही. आपलं आतापर्यंतचं ८५ वर्षापेक्षाही मोठं जगणं सुसह्य करण्याचं वळ त्यांना अनेक बाबीतून मिळालं. गाणी, पोवाडे आणि कविता त्यापैकी एक आहे. आजही खूप घालमेल होऊ लागली की ते एखादा अभंग, पोवाडा म्हणायला सुरूवात करतात. त्यावेळी त्यांचा आवाज आतून येतांनाच ओला होऊन आलेला असतो. भगतसिंग किंवा क्रांतिसिंह नाना पाटलांच्या पराक्रमाचा पोवाडा आठवत, जोडत जोडत म्हणतानाही त्यांना भरून आलेलं असतं, मध्ये काही ओळी आठवल्या नाही तर ते हलकेच आपले डोळे मिटतात. मग उशिरानं का होईना शाळेतली पोरं प्रार्थनेसाठी रांगेत उभी राहावित तसा एकेक शब्द त्यांच्या समोर उभा रहतो आणि त्याची एकेक ओळ बनते. अशा ओळीमागून ओळी म्हणताना ते त्यात खोल हरवून जातात. हे सारं करताना किंवा होताना त्यांना एक प्रकारची ग्लानी आलेली असते. चक्रमसारखे मग ते खूप काहीकाही म्हणू लागतात.

रेकाडावरूनी जरा सरकला मार्तंड उंचावरी
कोणी शेतकरी करी वसुनिया वांधावरी न्याहारी
ओढा वाजूस वाहे खळखळा वेढूनी त्याचा मळा
तेथे स्वच्छ धुवूनी तोंड आपुले आला भरोनी चुळा
ज्वारीची अगदी सफेद ढवळी जाडीजूडी भाकरी
गोळा तिवर तांवडा चटणीचा तो लाल सूर्यापरी
कांदा एक सुरेखसा फोडूनी धोंड्यावरी
देवाचे मग नाव घेऊनी तये केली सुरू न्याहरी.

तसं त्यांच शिक्षण जेमतेम त्या काळात सातवीपर्यंत झालं. १९२०-२२ सालचा त्यांचा जन्म. आपल्या कळत्या वयात इंग्रजांचा काळ त्यांनी पाहिला आहे. आमच्या गावी त्या काळात धर्मप्रसारासाठी आलेले फादर त्यांना आजही आठवतात. त्याच काळात फादरसाठी गावाबाहेरच्या मोकळ्या जागेवर, बरड माळावर बांधलेलं घर पडक्या अवस्थेत गावाबाहेर आजही उभं आहे. स्वातंत्र्यानंतर गोऱ्या फादरऐवजी देशी फादर तिथं राहायला आला. जवळपास १९८५ सालापर्यंत त्या घरात वेगवेगळे फादर राहायला येत. मी गावातल्या शाळेत चवथीत असतांना गावात राहाणाऱ्या फादरचा काळा, गोल चेहऱ्याला गिड्डा पोरगा माझ्यासोबत शिकायला होता. मी अनेकदा मोकळ्या जागेवरच्या, गावापासून थोड्या अंतरावर असणाऱ्या त्याच्या घरी खेळायला जात असे. तिथच आत एका खोलीत गणितातल्या अधिकच्या चिन्हासारखं पण एक पाय लांबलेलं चिन्ह दिसत असे. त्या मुलाचं नांव आता मी विसरून गेलोय. असलंच तर कदाचित राजू असावं. राजू सांगायचा, इथं आमचा देव राहातो. म्हणजे राजूचं घर आणि मंदिर एकच आहे, याचं खूप कौतुक त्या काळात वाटायचं. आपल्या तर पूर्ण गावात एकच मारूतीचा पार. राजूच्या थेट घरातच देव.

राजूचा, फादर असलेला बाप गावात फिरत असला की बापू सोबत गप्पा मारत बसे. फादर गावात फिरतांना गावातले लोक त्याला घाबरल्यासारखे लांबूनच जात. आपल्या गावाला बाटवायला इंग्रजांनी काही हेर लोक आपल्या देशात सोडून दिलेत अशीही कुजबूज ऐकायला यायची. फादरचा मुलगा माझा मित्र असणं हेही फादरच्या आणि बापूच्या गप्पा रमण्याचं एक बारीकसं कारण असावं. फादरशी संबंध ठेवणंही गावात भितीदायक वाटावं अशा काळात त्याच्याशी गप्पा मारण्यात,

त्याला घरात बोलावून चहापाणी करण्यात बापूंनां कधी संकोच वाटला नाही. मी फादरच्या मंदिर असलेल्या, अधिकाचा पाय लांबलेल्या घरात खेळायला गेलो की बायबल, नवा करार आणि काही प्रभू येशूच्या चित्राची बारकी बारकी पुस्तकं आणून वाचत असे. ख्रिश्चन धर्मप्रसारासाठी ती छापलेली पुस्तकं माझ्या हातात बापूंनी अनेकदा पाहिली असतील. पण ती वाचू नये असं ते म्हणाल्याचं काही मला आठवत नाही. पुढे मी हायस्कुलात गेल्यावर पाचवी की सहावीत असतांना शाळेत नंबर आल्याबद्दल मला दोन पुस्तकं बक्षिस म्हणून मिळाली होती. सोबत दोन पेनही. त्यातलं एक पुस्तक, 'स्वाधीन की दैवाधिन' आणि दुसरं कुठलंतरी क्रमिक पुस्तक होतं. त्यात क्षणोक्षणी पडे, उठे परिबळे, ही रे. टिळकांची कविता होती. ही कविता बापू खूप गहिवरून हावभावासह मोठ्यानं म्हणतांना मी खूपदा पाह्यलं आहे. कवितेतल्या घायाळ पक्षिणीच्या वेदना त्यांच्या डोळ्यातही मला दिसू लागत. कोणतीही कविता अशी एकदोनदा हावभावासह म्हटली की त्यांना तोंडपाठ होत असे. कविता म्हणतांना त्यांच्या पापण्याच्या कडा ओल्या झाल्याचं मला खूपदा दिसायचं. एखादी कविता पाठ केली की ती खूप दिवस मग त्यांची साथ सोडत नसे. ती कविता आणि बापू कधी तुकड्या-तुकड्याने कधी बारिक, कधी मोठ्या आवाजात एकमेकांची साथसंगत देतांना अनेक दिवस दिसत. तुकाराम, ज्ञानेश्वर, दामोदर पंडित, मोरोपंत, रामदास, कुसुमाग्रज, सावरकर, ग. ल. ठोकळ, ग. ह. पाटील अशा अनेकांच्या ओळी ते कायम गुणगुणतांना दिसत. आपल्या जगण्याचा एक महत्त्वाचा आधार असावा या पद्धतीनं या ओळी त्यांच्यासोबत उठताबसतांना, झोपतांना असत. ते एकदा गमतीनं म्हणाल्याचं आठवतं. गावातले लोक विड्या ओढतात, दारू पितात. तसं मला कविताचं, गाण्याचं व्यसन आहे. मी तुमच्यासाठी दुसरं काही पैसा, गाड्या, जमीन जुमला फारसं काही जमा करू शकलो नाही.

कवितांच वेड त्यांना कधीपासून आणि कसं लागलं याचा शोध मलाही नीटपणानं घेता येत नाही. त्यांच्यापूर्वी आमच्या कुटुंबात शिक्षणाची कुठली परंपरा आहे असं दिसत नाही. त्यांचे वडील म्हणजे पुंजाजीआबा तर पूर्णपणे निरक्षर, थोडीशी शेती, गाई, म्हशी सांभाळून पोट भरणारा शेतकरी होता. आबांना कोणीही आम्हा भावंडानी पाहिलं नाही. इतक्या तातडीनं खूप आधीच आबा एकदोन दिवसाचं तापाचं निमित्त होऊन गेले. घरादाराला वेढून टाकणारं भरपूर दारिद्र्य तेवढं त्यांनी आपल्या एकुलत्याएक मुलासाठी मागं ठेवलं.

बापूचं नाव साहेबराव. विदर्भात बापू हा सर्रास प्रेमानं किंवा आदरानं वापरला जाणारा शब्द. एक माणूस दुसऱ्याला सहजपणे म्हणतो, काय चाल्लं बापू? आमच्या भावकीतही बरीच पोरं बापाशी बापू याच नावानं बोलतात.

मी दहावीत असेपर्यंत बापूबद्दल प्रेम वाटल्याचं मला आठवत नाही. त्याचं कारणही मला सहजपणे देता येईल. शिस्त नावाच्या गोष्टीबद्दल त्यांना प्रचंड आकर्षण. घरातल्या एकाही माणसानं किंवा प्राण्यानं देखील शिस्त मोडलेली त्यांना आवडत नाही. तसं झालं तर अतिशय टोकाची कडक प्रतिक्रिया ते तातडीनं देतात. वयोमानाप्रमाणं याची तीव्रता कमी झाली असली तरी ही सवय जन्मजात असल्यासारखी कायम आहे. मुलांनी शिस्त मोडली की त्यांना मारण्यामागंही त्यांचं एक शारीरिक आणि मानसशास्त्रीय तत्त्व. ओल्या बारिक लवचिक फोकानच मुलांना मारावं. मार साधारणपणे ढुंगणावरच द्यावा. मार फक्त वरच्या कातडीलाच बसला पाहिजे. स्नायू, हाडं यांना इजा होता कामा नये. तसंच माराचा वळ बराच वेळ टिकून राह्यला पाहिजे. म्हणे पुन्हा याच त्या चुका होत नाहीत. आम्हा सर्व भावंडावर याचा प्रयोग त्यांनी कमी अधिक फरकाने केला. आईच्या सांगण्याप्रमाणं मी साऱ्यात लहान, त्यामुळं माझ्यावर हा प्रयोग थोडा कमी झाला.

कोतवाल बुक नावाची जन्माची नोंद असलेली महसूल खात्यात वऱ्हाड प्रांतात एक वही असायची. त्यात मला कधीकाळी केलेली एक नोंद सापडली. त्यात साहेबराव पुंजाजी कुणबी अशा नावाची, त्यांनी एक मूल झाल्याची नोंद आहे. याचा अर्थ सरकारी दप्तराप्रमाणं बापू हे कुणबी आहेत. ते कुणबी असण्याचे अनेक पुरावे घरदार, शेतशिवार, शरीर आणि मनावर दाटीवाटीनं सापडतात. त्यांच्या भाषेवर मात्र या कुणबीपणाचा परिणाम लांबून लांबूनच झाला. त्यांच बोलणं ऐकतांना ते कधीकाळी शाळामास्तर होते काय, असा संशय येतो. थोडीशी संस्कृतप्रचूर, थोडीशी प्रमाणभाषेजवळ जाणारी भाषा ते बोलतात. संडासला जाणे ऐवजी शौचाला जाणे, हे समजा त्यापैकी एक उदाहरण. त्यांच्या भाषेत 'स्नान' झाल्यानंतर भगवद्‌गीतेला अध्याय धोतर नेसतांना सदरा घालेपर्यंत म्हणणे. कधी मनोजव्म मारूततुल्य वेगम्, हे मारोती स्तोत्र म्हणणे, कधी मोरोपंताची केकावली. आपल्या निव्वळ कुणबीपणातही हे सारं न जुळणारं त्यांच्यापाशी कसं आलं असावं, याचा विचार खूपदा येवून रागही यायचा. शेतकरी असण्याची सारी ओढाताण आतून बाहेरून भोगत असतांना हे ब्राह्मणी संस्कार निदान भाषेच्या पातळीवरचे का होईना त्यांच्यावर कसे झाले याचा अंदाज मला आजही नीटपणानं बांधता येत नाही. वाचनाची आवड म्हणावी तर कथा, कादंबऱ्या, वैचारिक किंवा कविता वाचनानं आपली मूळ भाषा

हरवते असंही फारसं होत नाही. मी लहान असल्यापासून त्यांच्याजवळ मी काही पुस्तकं खूप जुनाट अवस्थेतली पाहिली आहेत. त्यात तुकाराम गाथा, दासबोध, नेपोलियनचे चरित्र, पांडवप्रताप, हरीविजय असे काही ग्रंथ आणि पोथ्या ते अनेकदा वाचतांना दिसत. या वाचनातूनही काही प्रमाणात त्यांच्या भाषेवर अर्धवट संस्कार झाले असतील.

माझा जन्म त्यांच्या वयाच्या अंदाजे एकेचाळीस बेचाळीसाव्या वर्षी झाला. त्यावेळी ते चार खणी माळवदाचं बांधकाम करत होते. बांधकामाचे दगड उचलतांना एका ठिकाणी पाय घसरून आई नेमकी पोटाच्या बाजूने पडली. त्यावेळी मी पोटात होतो. बांधकामाचा जोडजामा लावून बापूची भटकंती पोटापाण्यासाठी चालू होती. वरडमाळाची थोडीफार कोरडवाहू शेती, आई लेकरावाळांना सांभाळून करीत होती. माझ्या जन्मानंतर दहा वर्षानंतरचे बापू मला आठवतात. त्यावेळी त्यांची वणवण थांबली होती. स्वतःचं छोटसं घर बांधून आठ दहा एकर कोरडवाहू शेती सांभाळून गावात राहाण्याचा त्यांचा निर्णय झाला होता. त्यावेळी ते साधारणपणे पन्नास बावन्न वर्षाचे असावेत. त्या आधीचं त्यांचं आयुष्य मला आठवण्याचा प्रश्नच नाही. पण त्यांच्या पूर्वीच्या पोटापाण्याच्या अनेक उद्योगाची साधनं घरात इतस्तः पांगलेली होती. त्याच्या अवतीभवती बापूचं भूतकाळातल जगणं फिरतंय असं वाटत होतं.

आबा गेले आणि काही वर्षांनी त्यांनी घर सोडलं. बायको आणि मूलाबाळांना गावी ठेवून ते कायम बाहेर काही काही उद्योग करत राहिले. त्यांना आजही मसालेदार पदार्थ आवडतात त्याचं कारण त्यांच्या या बाहेरच्या जगण्यात आहे. फार सुरवातीला काही काळ ते चिखलीला एका मुसलमानाकडे मुनीम म्हणून काम करत होते. कोणत्याही मुसलमानाला ते आजही हजरत म्हणतात. हजरतच्या घरी मटण नेहमी व्हायचं. त्यावेळी गल्लीत मसाल्याचा वास सुटायचा. साहेबराव मटन खात नाही म्हणून हरजत त्याच मसाल्याची भाजी करून आणायचा. साहेबराव मेरे बच्चे जैसा है, असं तो म्हणायचा. किराणा दुकानाचे सगळे व्यवहार बापू खूप काटेकोरपणे पाहात असत. त्यातूनच त्यांच गणित खूप पक्क झालं असावं. त्याचा ताप मला शाळेत असतांना होऊ लागला. मुनिमकीत सगळी जिंदगानी घालणं काही उपयोगाची नाही म्हणून त्यांनी काही वर्षानी हजरतला सोडलं. बापू दंडबैठका, सूर्यनमस्कार घालत म्हणून खारीक खोबऱ्याची सोय करणारा हजरत त्यांनी मुनीमकी सोडतांना खूप अस्वस्थ झाला. हजरतच्या घरच्या बायका पडद्यावाल्या असल्या तरी बापूसमोर त्या पडदा पाळत नसत. इतका घरोबा त्यांचा निर्माण झालेला. मुनीमकी सोडल्यानंतरही हजरतच्या दुसऱ्या पिढीपर्यंत हा घरोबा कायम होता. मी अकरावीला चिखलीला शिकायला गेलो तेव्हा ते मला हजरतच्या घरी घेऊन गेले तेव्हाही खूप आस्थेनं त्यांच स्वागत हजरतच्या घरी झाल्याचं मला आठवतं. हजरतनं लावलेली मसाल्याची आवड जन्मभर त्यांच्यासोबत कायम राहिली, तशा हजरतच्या आठवणीही.

कदाचित याच काळात चिखलीच्या जैन बाईची ओळख झाली असावी. त्या बाई त्यांना भाऊ म्हणत. मी शाळेत असतांना त्या कधीतरी घरी येत. त्यांना उठण्याबसण्यासाठी वेगळी जागा लागे. आमच्यापासून थोड्या वेगळ्या जागेवर त्या आपला पसारा मांडत. चूल, पाण्याचं स्वतंत्र भांडं, त्या स्वतः विहिरीवर जावून पाणी भरून आणत. आमच्या रांजणातलं, नाहीतर आम्ही आणलेल पाणीही वापरत नसत. ज्या विहीरीवर आम्ही पाणी भरतो तिच विहीर, तोच पोहरा, तेच भांडं, तोच रस्ता तरी जैनबाई स्वतः पाणी आणून भरत याची आम्हाला त्याकाळात खूप गंमत वाटे. बाईंना आई घरातून शिधा देत असे. रवा, गूळ, डालडा, गव्हाचं पीठ, बेसण असं दिलं जायचं. बाई मग शिरा करून खायच्या. थोडा अधिक करून आम्हालाही द्यायच्या. तो खूपच वेगळा आणि गोड लागायचा. बापूला म्हणजे त्यांच्या मानलेल्या भावालाही आपल्या हातचं खावू घालायच्या. खूप प्रेमानं त्या बापूला भेटायला आलेल्या असायच्या. एकमेकांची पाठ फोडून आलेल्या बहिणभावासारखं त्यांच नातं वाटायचं. आईनंही त्यांना तेवढाच मानाचा दर्जा नणंद म्हणून त्या काळात दिलेला असायचा.

जैनबाई घरी आल्या की आम्हाला त्याचं खूप कौतुक वाटायचं. एकतर त्या खूप गोऱ्यागोमट्या आणि शरीरानं धष्टपुष्ट गोल अंगाच्या दिसत. तशी एकही बाई आमच्या आसपास नव्हती. सगळ्या काबाडकष्ट करून चिपाड झालेल्या आणि कष्टानं खुंदळून टाकलेल्या बायका आईसकट भोवती. पण इतकी गोरीगोमटी बाई आपली आत्या म्हणून आपल्या घरी येते, चार दिवस येऊन राहाते, याचं खूप आपरूक साऱ्यांनाच वाटायचं. आईही सांगायची, 'ह्या बाई तुमच्या बापाची मानेल बहीन हे, तिला आत्याबाई म्हणायचं.' बापूला बहीण नाही ही बाब मला ऐकूण माहीत होती. ती उणीव ते कदाचित या पद्धतीनं भरून काढत असावेत असं आज वाटतं. जैनबाई बापूशी खूप वेळ काय काय बोलत बसलेल्या दिसत. त्यात खूप मोकळेपणा, अधून मधून हसणं वगैरे असायचं. त्या आमच्या जवळ येऊन आमच्या तोंडवरूनही हात फिरवत, कुरूवाळत जवळ घेत. तरीही त्यांच खाणं पिणं मात्र आमच्यापासून वेगळं असायचं.

जैन माणसाबद्दल एक नैसर्गिक असं आकर्षण आणि आदरभाव माझ्या मनात होता. त्याला कारण म्हणजे आमच्या गावाहून गेलेली मोठी सडक. आमच्या गाव येवढ्या मोठ्या रस्त्यावर आहे की या गावाची लोकसंख्या तीनेक हजार आहे. यावर विश्वास बसायचा नाही. इंग्रजाच्या काळातले पुलांच्या बांधकामाचे काही अवशेष त्या काळाच्या आठवणी देत आजही इथे मोठ्या नेटानं उभे आहेत. आमच्या गावापासून पुढे पन्नास साठ मैलावर अकोला जिल्ह्यात शिरपूर हे जैनांचं महत्त्वाचं तीर्थक्षेत्र आहे. आता ते नव्यानं झालेल्या वाशिम जिल्ह्यात आलं. तिथंच माझी सर्वात मोठी वहिण पुष्पाबाई दिलेली. तिचंही वारिकसं घर पार्श्वनाथ जैन मंदिराला लागूनच. शिरपूरला बाईकडं दिवाळीला गेलो की तासन्‌तास या खूप मोठमोठ्या, प्रशस्त दगडी बांधकाम असलेल्या मंदिराच्या निर्मळ परिसरात मी फिरत राहायचो. तिथं तळघरात पार्श्वनाथची एक मोठी उंच मूर्ती. लोक सांगायचे ही मूर्ती जमिनीला न टेकता अधांतरी आहे. काही वर्षापूर्वी ती जमिनीपासून खूप उंच होती. आता पृथ्वीवरील पाप वाढू लागल्याने ती जमिनीकडे सरकू लागलीय. आता फक्त तिच्याखालून पातळ कपडा आरपार जातो. पण मूर्ती ज्या दिवशी पूर्ण जमिनीला टेकेल त्यादिवशी जगबुडी होणार. या गोष्टीमुळं मी तळघरातल्या या मूर्तीकडे खूपवेळ नुसता पाहात राही. जगबुडी झाल्यानंतर नेमकं काय होईल? दुष्काळ पडेल की खूप मोठा पाऊस येऊन सारं जग समुद्रात वाहून जाईल की सान्या जगाचाच समुद्र होईल. त्यावेळी नोहाची नौका हा शाळेतला धडा मला आठवून मनाला दिलासा वाटत असे. आपल्या बहिणीचं घरच इथं पार्श्वनाथ जैन मंदिराजवळ असल्यानं सर्वात आधी जग बुडणार आहे याची बातमी आल्यालाच कळेल मग आपणही नोहासारखी एक नाव बांधून घेऊ. असे काय काय विचार मनाशीच करत मी तळघरातल्या या मूर्तीकडे खूप प्रेमानं पाहात असे. गावाच्या सडकेनं खूप मोठ्या प्रमाणात जैन साध्वी येत जात असत. म्हाताऱ्या, तरूण, मध्यमवयाच्या पांढरेशुभ्र कपडे घातलेल्या, तोंडाला पांढऱ्या कापडाची पट्टी लावलेल्या. ऊन, पाऊस, थंडी काहीही असो या बायामाणसाच्या पायात काहीही नसे. कधी वैशाखातल्या उन्हातही तापलेल्या खडी रस्त्यावरून त्या जातांना दिसत. मी बापूला प्रश्न विचारत असे की, या बाया तोंडाला ढवळं धुडक का बांधतात. बापू सांगत, हवेत जीवजंतू असतात ते तोंडात गेले तर त्यांची हत्या होईल म्हणून. या गोष्टीमुळे जैन धर्माविषयीचा माझा आदर त्या वयात खूप वाढला. नंतर आम्ही किनगाव राजाला शाळेत जातांना नागवे साधू खूपदा दिसायचे. सरळ समोर बघत ते झपाट्यानं पाय उचलत कोणालाही न बोलता जातांना दिसत. सुरूवातीला एकदोनदा हसूही आलं पण नंतर त्यांच्याबद्दल आदर वाटायला लागला. निसर्गाच्या एकूण चक्राचा शरीरावर आणि मनावर परिणाम न होऊ देता त्यांच हे जगणं आतल्या आत पिळवटून टाकायचं. या साऱ्या गोष्टीमुळेही बापूच्या मानलेल्या जैन वहिणीविषयी खूप आदर वाटायचा. बापूंनी जिथंजिथं काम केलं ती माणसं कायमची आपल्या आयुष्याशी जोडून घेतली. खेडेगावात थोडाफार जवळ आलेल्या माणसाशी खूप पटापट नाते जोडायची बायाबापड्यांना सवय असते. कोणीही लगेच दादा, भावू, मावशी, काकू, वन्स, भाचा, मामा होऊन जातो. माझ्या आईनही बापूंना जोडून आलेली प्रेमाची माणसं अशीच नात्यानं जोडून टाकली. जैन आत्याबाईनी आम्हाला तेवढं सोवळं ओवळं सोडलं तर कधी तुच्छतेची वागणूक दिल्याचं आठवत नाही. बापूंच्या आग्रहावरून मी चिखलीला शिकायला गेलो तेव्हा आत्याबाईकडे जात असे. प्रत्येकवेळी काहीतरी खावू घातल्याशिवाय त्या जावू देत नसत. त्या खूप म्हाताऱ्या होऊन काही वर्षापूर्वी वारल्या. तेंव्हा आई, बापू दोघंही त्यांच्या घरी जावून आले. अतिशय साधारण परिस्थितीतल्या ह्या जैन आत्याबाईंशी बापू शेवटपर्यंत भाऊ म्हणून टिकून राहिले.

मी कॉलेजला आणि विद्यापीठात शिकायला आलो तेव्हा एक भली मोठी जाडजूड ट्रंक सोबत आणायचो. त्यात सारं सामान बसायचं बसस्टँडवरून खोलीवर ही ट्रंक डोक्यावर नेणं म्हणजे अवघड काम असायचं. खूपदा मध्ये मध्ये टेकवत मी ट्रंक आणि एका बगलेत पांघरूणाची वळकटी घेऊन बऱ्याच वेळानं भाड्यानं घेतलेल्या खोलीवर पोचायचो. रीक्षा, टांग्याला दिल्या जाणाऱ्या पैशाची बचत व्हायची. ही ट्रंक बापूच्या पुस्तकातल्या व्यवसायातली होती. शाळा हायस्कूलातून शाळेची क्रमिक पुस्तकं नेऊन विकण्याचा धंदा त्यांनी बराच काळ केला. तालुक्यातल्या, खेड्यापाड्यातून प्राथमिक, माध्यमिक शाळेत शिकवणारी खूप शिक्षक मंडळी त्यामुळं यांच्या ओळखीची झाली. त्यातल्या काहीचं नातं तर आजही ते शिक्षक वारले असले तरी त्यांच्या कुटुंबाशी बापूचं टिकून आहे. त्यातले एक म्हणजे जांभोऱ्याचे जैवळ मास्तर. मी लहान असतांना जैवळ मामी भल्या सकाळी आमच्या घरी भाजीपाल्यानं भरलेली मोठी टोपली घेऊन यायच्या. आमचा सारा कोरडवाहू शेतीचा पसारा. टोपल्यात भरलेली मेथी, गोबी, वांगी, मुळे पाहून घर बागायती झाल्यासारखं वाटायचं. त्या दिवशी मामी थोडी भाजी आईलाही द्यायच्या. मग गावभर फिरून शेतीत बाया निघायच्या टायमाला घरी वापस यायच्या. आई त्यांना जेवू घालायची. त्या बाईंना आम्ही मामी

म्हणायचो. पण त्या बापूला भाऊ म्हणायच्या. जैवळ मामा जिल्हा परिषदेच्या शाळेवर शिक्षक. त्यांच्या गावोगावी होणाऱ्या बदल्या. बापूच्या डोक्यावरचं पुस्तकाचं दुकान तसंच गावोगाव फिरायचं. मीही जांभोऱ्याला जैवळ मामाच्या गावी सुटीत दोनचार दिवस राहायला अनेकदा गेलेलो. जातीनं माळी असलेल्या जैवळ कुटुंबाशी मामा, मामी, जाईपर्यंत त्यापुढंही बराच काळ आमचे खूप घरोब्याचे संबंध राहिले. पुस्तकांनी जोडलेली अशी अनेक कुटुंब नात्यागोत्यासारखी आई बापूसोबत एखाद्या ग्रंथसंग्रहालयासारखी असलेली.

याच पुस्तकाच्या धंद्यातली एक गोष्ट बापूंनी सांगितलेली. ते जिल्हाभर पुस्तकं घेऊन फिरायचे. एकदा खामगावला गेलेले. खासगी मालमोटारी त्याकाळी काही प्रमाणात होत्या. खामगावला ते मोटारीनं गेलेले. नाक्याअगोदर गाडी थांबली. तिथं बापूंनी पुस्तकानं भरलेल्या दोन्ही पेट्या खाली उतरून घेतल्या. नाक्यावाले माल मोटारीतला माल तपासून त्यालाही कर लावायचे. तो वाचावा म्हणून त्यांनी दोन्ही हातात दोन पेट्या घेऊन गाडीतून उतरून चालू लागले. हे नाक्यावाल्यांनी पाहिलं त्यांनी बापूला अडवून, क्या लेके जा रहे है, असं म्हणून अडवलं. त्या पेट्यात काय आहे विचारलं. बापूंनी पुस्तकं असल्याचं सांगितलं. नाक्यावाल्यांना वाटलं पेट्या हलक्या असतील. त्यांना त्या उचलता येईना म्हणून त्यांनी तिथंच काट्यावर वजन केलं. दोन्ही पेट्याचं वजन एक क्विंटलपेक्षा जास्त भरलं. दोन्ही हातात क्विंटलभर वजन सहजपणे घेऊन जाणाऱ्या या माणसाकडे पाहून त्यांनी हात जोडले. या गोष्टीचं रहस्य बापूंनी आम्हाला अनेकदा सांगितलं. शरीर सुखी तर जग सुखी. त्यांना आयुष्यभर कोणत्याही व्यसनाचा स्पर्श झाला नाही. साधा चहाही त्यांनी कधी घेतला नाही. त्याची चवही त्यांना ठाऊक नाही. सुपारी, सोप कधी खातांना ते दिसले नाहीत. मांसाहारही कधी केला नाही. दिवसातून जसं मिळेल तसं भरपूर जेवण आणि शेपाचशे दंड बैठका मारून त्यांनी आपलं शरीर बनवलं. खाण्यापिण्याची तशी चंगळ वगैरे काही नाही पण भाजीभाकरी खावूनच त्यांनी स्वतःसह संसाराला सांभाळलं. त्यांचा पुस्तकविक्रीचा धंदा काही काळानं थांबला. पण पुस्तकं मात्र कायम सोबत राहिली.

८५ व्या वर्षानंतर त्यांच्या डोळ्यांनी त्यांना साथ द्यायला हात आखडता घेतला. पंधरा दिवस अर्धांगवायूच्या झटक्यानं कोमात जावूनही ते पुन्हा कसेबसे उभे राहिले. ते शुद्धीवर आले ते रात्री दोन तीनच्या दरम्यान. त्यावेळी मी दवाखान्यात नव्हतो. पण शुद्धीवर आल्यावर त्यांनी सर्वात आधी आयसीयूमध्ये काय करावं, तर कविता म्हणायला सुरवात केली. माझा भाऊ, आण्णानं ही गोष्ट मला नंतर सांगितली की बापू शुद्धीवर आल्यावर तासभर तरी बोबड्या शब्दांत कविता गुणगुणत होते.

शाहू स्फूर्तीने सत्यशोधकी महाराष्ट्र वनला
सत्याच्या सामर्थ्याने शिवबा तो तोषविला
भूत भयंकर भिक्षूकशाही गाडून टाकीयले
आजपावेतो याभूताने सर्वांना पीडियले.

आजारपणातही त्यांच्यावरचा सत्यशोधकी प्रभाव कायम होता. स्वतःच मन, शरीर, स्मरणशक्ती तपासून घेण्यासाठी त्यांना कविता महत्त्वाची वाटली. त्याच नातं पुस्तक व्यवसायातल्या पुस्तकाच्या सहवासाशी असावं असं वाटतं त्यानंतरही पोटात रक्तस्राव होऊन त्यांना पुन्हा एकदा नांदेडला त्याच दवाखान्यात भावानं गावाकडून आणून भरती केले. पुन्हा आठवडाभराच्या खटाटोपानंतर ते पुन्हा बोलू लागले. थोडे बरे होऊन भावाकडे वाशिमला जातांना म्हणाले, डोळ्याचं तेवढं पाहा, बाकी काही वाटत नाही पण शेवटपर्यंत मला वाचता यायला पाहिजे एकदोनदा डॉक्टरकडे नेऊन पाहिलं. ते डॉक्टरांना म्हणाले, ऐकू येत नाही तेव्हा ऐकायची उपकरण असतात तशी डोळे कितीही खराब झाले तरी वाचता यायला पाहिजे असं काही नाही का? जे जालन्याला एकदा गेले असतांना दासूनं पुस्तकं ही त्याची पोस्टर कविता सफदर हाश्मीच्या कवितेचा भावानुवाद, बापूंना भेट दिली होती. ती पोस्टर पोएट्री त्यांनी घरी आणून आपल्या पन्नास वर्ष वयाच्या माळदात मोठ्या दिमाखात लावली होती. मी नोकरीला लागल्यावर लावलेली माझी बरीचशी वाङ्मयीन नियतकालिकं गावाकडच्या पत्त्यावर येत. तेव्हा खूप आस्थेनं ते त्याचा गठ्ठा लावून ठेवायचे आणि मी गेल्यावर माझ्या हाती द्यायचे.

बापूंनी एकूण आयुष्यात जे व्यवसाय केले त्याचा विचार करता त्यांचा एकमेकांशी काही संबंध लागत नाही. वानरांनी सहजपणे एका झाडावरून दुसऱ्या झाडावर उड्या माराव्यात तसं त्यांच्या व्यवसायाचं आहे. त्याच्या अनेक व्यवसायापैकी किराणा मालाची दुकानदारी हा एक आहे. मला कळू लागलं त्यावेळी घरात बरेच वजन काटे आणि मालाचे रिकामे डबे डुबे पडलेले होते. त्यात साध्या डब्यापासून तो तेलाच्या विशिष्ट आकाराच्या लहान तोंडाच्या डब्यापर्यंत अनेक प्रकारचे डबे होते. त्यात डब्याला आतून तेलाचं वाळलेलं कीटन कित्येक वर्षापासून चिकटलेलं तेव्हाही दिसत होतं. त्यानंतर किंवा आधी त्यांनी शिलाई कामालाही हात घातला होता. मला आठवतं तेव्हापर्यंत आमचे सदरे, चड्ड्या, आईची चोळी, स्वतःची बनियन, सदरा बापू शिवत असलेले मी पाहिले. ते आयुष्यात एकदाच मुंबईला गेले. टेलरिंगचा व्यवसाय सुरू

अनुक्रमणिका

करण्यासाठी पफ कंपनीची शिलाई मशिन त्यांनी मुंबईहून आणली होती. गावात राहून काही काळ त्यांनी टेलरिंगचा धंदा केला. त्यासाठी कपडे नीट कापता यावे म्हणून एक बैठ्या पद्धतीचा लाकडी टेबल बनवून घेतला. दोन तीन चांगल्या कैच्या, बॉबीन सारं काही घरात नेहमी दिसायच. त्यांनी हा धंदा बंद केला. त्याच पडलेल्या सामानावर मग आक्का शिलाई काम शिकली. तिचंही लग्न झाल्यावर कटींगचा टेबल रिकामा झाला. त्याचा वापर मग महालक्ष्मीच्या दिवसात सजावट मांडण्यासाठी होऊ लागला. आपल्या टेलरिंगच्या व्यवसायातून त्यांची विशिष्ट आकाराची उंच मिनार असलेली टोपी डोके भरून घालण्याची सवय निर्माण झाली असावी. दुकानातली रेडीमेड टोपी त्यांनी कधीही वापरली नाही. दुकानातल्या टोप्या काय शिपतर असतात असं त्यांचं म्हणणं. काही वर्षानी टेलरिंगचा त्यांचा नियमित व्यवसाय बंद पडून ते मग स्वतःची, घरातल्या पोरांची कापडं तेवढी सटीसहामाशी शिवू लागले. फाटक्या चड्ड्यांना गेटर लावणे, स्वतःचे फाटके धोतर शिवणे असे उद्योग अधून मधून चालायचे. आक्काचं लग्न झालं, बापूंनी पुन्हा व्यवसाय बदलला. गोरा राजा असतांना मुंबईतून आणलेली पफ कंपनीची शिलाई मशिन घराच्या कुठल्या तरी कोपऱ्यात आजही पडून असेल. कापड कटींगचा टेबल मात्र खूप दिवसापासून दिसला नाही.

पाचवी सातवीत असतांना माडीवरच्या धुळीवर बसून आम्ही वेगवेगळे खेळ मांडू लागलो. दारासमोर लावलेल्या लिंबाची एक डहाळी मी बसत असलेल्या खिडकीसमोर कायम लोंबलेली असायची. कधी तिला कोवळी पालवी पानझड होऊन आलेली असायची. नंतर कानात डूल घातल्यासारख्या हिरव्यागार लिंबोळ्याचे जुडगे लोंबलेले दिसत. खेळातल्या पोरांच्या हृदयाचे ठोके इथं मी पहिल्यांदा ऐकले. नंतर माझ्या कानाला स्टेथो लावून माझ्याच छातीवर त्याची डबी ठेवून काळजाचे धकधक ठोके मी खुपदा ऐकत राहायचो. त्याचं एकप्रकारचं व्यसनच काही काळ मला लागलं. नंतर एका मोडक्या लाकडी कपाटात बऱ्याच औषधाच्या बाटल्या दिसल्या. त्यावर कुठल्या कुठल्या चूर्णांची नावं होती. सुदर्शन, त्रिफळा, त्रिवंग भस्म, त्रिभूवन कीर्ती असं खूपकाही. नंतर माडीच्या लाकडाला लटकवलेला आठदहा जुन्या शिवलेल्या पिशव्यांचा एक जुडगा दिसला. त्याला झटकलं तर बरीच धूळ उडाली. अंधुक अक्षरं त्यावरची दिसली. पळसपापडी, नागकेशर, जेष्ठमध, नागमोथा, हिरडा या नावाच्या वनस्पतीचे काही भाग अजूनही पिशव्यांच्या तळाशी. औषधीच्या कपाटात एक जड वस्तू दिसली. तिला मगरीच्या तोंडासारखा पण बोटभर आडवा लांब जबडा. तो जबडा बंद केल्यावर दोन्ही मुठीखाली आपोआप जवडा उघडू नये म्हणून एक बारिक कडी. सुरवातीला काही कळलं नाही. काही दिवसांनी त्या लोखंडी जबड्यात एक कागद घातला आणि जवडा मिटला नंतर उघडला. काढलेल्या कागदावर खालचा कागद वर दबून अक्षरं उमटलेली. अेवीसिडीतून त्यावर उमटलं होतं. डॉ. एस. पी. देशमुख, एच.एम.डी.एस. अजून काहीतरी प्रॅक्टीशनर वगैरे असावं. म्हटलं या एस. पी. देशमुख नावाचा जरा जोड लावावा तर साहेबराव पुंजाजी देशमुख लागला. मग हा स्टेथोस्कोप, कानातले खडे, नाकातले हरबरे काढायचे चिमटे. मोडक्या कपाटतली औषधी, माडीच्या आढ्याला लावलेल्या पिशव्या, या साऱ्यांचा सबंध बापू डॉक्टर असण्याशी दिसला. मग काचेची इंजेक्शन एका तोखंडी डबीत सापडली. सोबतच भरपूर सूया. माळदाच्या भिताडाला लटकलेले काही सामूहिक फोटो दिसले. लक्षात आलं की कुठल्यातरी वर्ध्याच्या कॉलेजात डॉक्टरी शिकणाऱ्या टोपीवाल्या लोकांच्या हा सामूहिक फोटो आहे. त्यात खाली नावं टाकलेली. त्यातही एस. पी. देशमुख हे नांव दिसलं. म्हणजे थोडक्यात बापू डॉक्टर होते. जुन्या सिनेमात डॉक्टर घाईघाईनं पेशंटला तपासायला घरी येतात. तेव्हा त्यांची एक चौकोनी बॅग घरातला कोणीतरी उचलून आणतो. जातांना बॅग डॉक्टरच्या हातात न देता खूप आदरानं त्याला पोचवून देतो. तशी एक लाल विटकरी रंगाची बॅग कुठेतरी एक कोपऱ्यात माडीवर सापडली. एखादा प्राचीन ऐवज सापडावा तशी. मी तिला बरंच उचकून पाहिलं. बॅगला बरीच पुडदं आतून असलेली पण बॅगमध्ये डॉक्टरीचं काहीही सामान सापडलं नाही. बापूंनी मला कळू लागण्याच्या आधीच आपली डॉक्टरी बंद केली होती. त्यासाठी आणलेली हरक्यूलस कंपनीची तगडी सायकल नववीत असतांना शाळेत जायला मी वापरू लागलो होतो. खूप तंगड्या ताणून ही सायकल चालवावी लागे. बापू सांगत की तालुक्यात या उंचीची सायकल नाही. याच सायकलवर त्यांनी डॉक्टरीचा व्यवसाय केला. गावाच्या आसपासची सात-आठ खेडी ते सायकलने करायचे. तांबडी बॅग कॅरियरला बांधली की निघाले. धोतर सायकलच्या चेनला अडकू नये म्हणून पोटरीला धोतराची पकड बसवेल अशी क्लीपही घरात सापडली. तिचा तपशील नंतर कळला. धोतर, सदरा, टोपी अशा वेषातले हे सायकलधारी डॉक्टर खेड्यापाड्यातून हिंडत. पेनिसिलीन या औषधाचं नाव त्याचवेळी कानावर आलं. मला कळू लागलं तेव्हा बापूची बाहेरची भटकंती बंद झाली होती. गावातल्या काही म्हाताऱ्याकोताऱ्या बायका, साहेबराव डॉक्टरचा हात लय हलका हे, म्हणून ताकदीचं इंजेक्शन घ्यायला अधूनमधून घरी येत. तेव्हा सैपाकाच्या मांडवाखालीच बापू त्यांना चुलीवर

उकळून बहुधा बीकॉम्प्लेक्सचं इंजेक्शन देत. आर्युवेदाचे काही महत्त्वाचे मोठे ग्रंथ त्यांनी सांभाळून ठेवलेले. त्याला जाड खाकी कव्हर घातलेले. 'भावप्रकाश' त्यापैकी एक. अजूनही त्यांनी या ग्रंथाला सांभाळलय. खूप मोलाचा ग्रंथ आहे. त्याला सांभाळ, असं ते म्हणतात. खरं म्हणजे त्या ग्रंथाचं वयही खूप झालय. पानं उकलतांना फाटू लागलाय. बापू मात्र अनेकदा भावप्रकाशला कुरवाळतांना दिसतात.

मला आठवतं तेव्हा ते शेती करू लागलेले. दीड एकर असलेल्या इनामात त्यांनी विहीर खोदली. चांगला मांडीएवढा पाट त्यावेळी लागला. त्या पाटाचा आवाज रात्रीला चांगला अर्धा फर्लांग अंतरावरून धबधब्यासारखा यायचा. विहिरीतलं पाणी भाड्यानं आणलेल्या इंजिनानं बाहेर उपसून फेकलेलं असायचं. विहिर फोडून बांधून काढली सैदवचे मिस्त्री त्यांनी कामासाठी आणलेले. त्यातला गोपाळा नावाचा मिस्त्री रात्रीला खूप चांगली भजनं म्हणायचा. नंतर चिखलीहून बापूंनी इलेक्ट्रिकची मोटार आणली. शिवारात नेमकेच वीजेचे खांब दिसू लागलेले. विहीरीवर तीन एच.पी. ची कपलसेट मोटार बसवली. त्याआधी दादा मोटेनं पाणी बाहेर काढायचा. कधी मी तर कधी आई दारे धरायची. मोटार बसवली तो दिवस साऱ्यांसाठीच खूप नवलाचा होता. बटण दाबलं की थेट पाण्याची मोठी धार थोराळ्यात पडायची. विहिरीच्या खालच्या बाजूला पेटी लाकडावर वसवलेली. त्यात मेनस्विच, फ्यूज, स्टार्टर. विजेच्या खांबावरून गुपचूप चालत आल्यासारखी वीज आणि स्टार्टरचे हिरवे बटन दाबल्यावर सुरू होणारी मोटार. मोटारची चांदीच्या रंगाची उन्हात चमकणारी पेटी. माझा गवई नावाचा एक मित्र. त्याचा बापं मैलकुली होता. त्याच्या घरी काळे, पांढरे, हिरव्या, पिवळ्या रंगाचे पेंटचे डवे. छोट्या छोट्या इंजेक्शनच्या कुप्यातून मी तो पेंट शेतात नेला. लिंबाची डहाळी चावून त्याचा ब्रश केला आणि डॉ. एस. पी. देशमुख, पिवळ्या पेंटनी मोटारीच्या डब्यावर लिहिलं. नंतर लाल रंगानं मु. पा. राहेरी (बु.), ता. मेहकर, जि. बुलढाणा असं लिहून टाकलं. येवढं लिहायला साधारण सकाळपासून दुपारपर्यंत वेळ लागला. मराठी भाषेतला एखादा खूप मोठा ऐवज आपण नोंदवतो आहोत असं मला त्यावेळी वाटत असणार. बापूंनी डॉक्टरी सोडून कुणबीक पूर्णवेळ सुरू केली होती. तरी मला आपला बाप कधीकाळी डॉक्टर असण्याचा जो अभिमान होता तो तीन एचपी मोटारच्या पेटीवर उमटला होता. दुसऱ्या दिवशी येऊन पाहिलं तर प्रत्येक अक्षराच्या पायातून पाय फुटल्यासारखा पेंटचा एकेक ओघळ खाली उतरला होता.

मी कॉलेजला असतांना आमचा थैमन्या नावाचा बैल वारला. दिवाळीत गावाकडं गेलो तेव्हा कळलं. थैमन्या खूप म्हातारा झाला होता. शेवटची काही वर्ष त्याला कामही करता येत नसे तरी बापूंनी त्याला दावणीवरच मरू द्या म्हणून दादाला सांगितलं. तो गेला तेव्हा बापू दावणीवरच त्याच्याजवळ बसलेले. भरल्या म्हाताऱ्या डोळ्यांनी बापूकडं पाहात तो गेला. बापू जवळ येण्याचीच तो वाट पाहात असावा असं वाटलं. नव्यानं खोदलेल्या विहिरीच्या काठावर थोडं बाजूला असलेल्या म्हसोबा शेजारी बापूंनी त्याला खड्डा करून नवं कोरं कापड अंथरून पुरलं. घरातलं आतड्याकातड्याचं एखादं माणूस मेल्यानंतर रडावं तसे ते रडले. नंतरही ते त्या थैमन्या पुरल्या जागेवर एकटेच जावून उभे असलेले खूपदा दिसले.

थैमन्याचं आणि बापूचं येवढं जीवाभावाचं नातं कसं निर्माण झालं हे त्यांच्या सांगण्यातून कळत असे. काही काळ त्यांनी ज्वारी विक्रीचा धंदा केला. मराठवाडा आणि विदर्भाच्या हद्दीवर आमचा तालुका. मराठवाड्यात म्हणजे मोगलाईत ज्वारी भरपूर पिकायची त्याहीपेक्षा ही पांढरीशुभ्र शाळूज्वारी खायला खूप चांगली असायची. मोगलाईतून ज्वारी बैलगाडीनं आणून ती वऱ्हाडात थोडी अधिक भावानं विकली जात असे. एकदा बापू रात्रीला ज्वारीची गाडी भरून आणत असतांना आडरानात चोराची चाहुल लागली. तशी बापूंनी गाडी दामटायला सुरूवात केली. चोर त्यांच्या गाडीचा पाठलाग करत असतांना जोरात उधळलेल्या गाडीतून बापू खाली पडले. ही गोष्ट थैमन्याच्या ध्यानात आल्याबरोबर त्यानं गच्कन गाडी थांबवली. नाही तर खूप मोठी आफत आली असती. बापू पुन्हा लगेच गाडीत बसले आणि गाडी सुखरूप घरी आणली. त्या दिवसापासून थैमन्या बापूच्या गळ्यातला ताईत झाला. त्याला कोणी मारलेलं त्यांना खपत नसे. दादा शाळा सोडून शेती करू लागला. त्याचा बराचसा आडमुठा स्वभाव. बापू थैमन्याला नीट सांभाळण्याबाबत नेहमी सांगत. खूपदा बैलांना घेऊन चारतांना, दावणीवर चारा टाकतांना, भरल्या मनानं कुरवाळतांना ते दिसत. बापूचं आणि थैमन्याचं काळजाचं नातं थैमन्या जावून खूप वर्ष झाली तरी बापूनी अजूनही जपलं आहे. थैमन्यामुळं माझी कुणबीक जाग्यावर राहिली, असं ते आजही म्हणतात असं म्हणतांना मातीसोबत माती झालेल्या त्या मुक्या प्राण्याविषयीची कृतज्ञता त्यांच्या डोळ्यात भरलेली असते. घरातल्या प्रामाणिक नम्र आणि कष्टाळू माणसाला ते अनेकदा थैमण्याची उपमा देत, तू माझ्या थैमान्यासारखा आहेस. त्यांच्यासाठी थैमन्या एक प्रतीक बनून गेलेला. शेतात काम करणारे बैल कसे पहिलवानासारखे असले पाहिजेत असं ते नेहमी म्हणतात. आपण एक भाकर कमी खावी पण बैलाची दावण कोरडी राहू नये. आपण बैलांना जीव लावला की तेही आपला जीव पांघरून टाकतात. या भावनेनं त्यांनी गुरंढोरं

सांभाळली. दवणीतल्या ढोरांना आपल्यापेक्षाही कितीतरी जास्त वजनाचे भारे आईनं कापून, घरी आणून टाकले. आई-बापू दोघेच वसले असले की आपल्या गुराढोरांच्या आठवणीत, आपल्या आयुष्यात आलेल्या चांगल्या बायामाणसांच्या आठवणीत अनेकदा रमून गेलेले दिसतात. एका पानाचे दोन तुकडे करून त्यांच्या शिरा काढत, चूना लावत आई माळदाच्या दाराशी वसलेली असते. रस्त्यावर जाणाऱ्या येणाऱ्याकडं पाहात असते. लिंवाच्या सावलीनं हलणाऱ्या उन्हात एखाददुसरी चिमणी चिवचिवत असते. दावणीवरल्या वैलांना मनासारखं सांभाळता येत नाही म्हणून वापूंनी त्यांना दोन वर्षापूर्वीच विकलं होतं. त्यामुळं ते म्हणतात, गुरावासराशिवाय शेतकऱ्याच्या घराला शोभा नाही. मग आई म्हणते, काय करता मंग, आपल्याकुन व्हतं का आता? जव्ह व्हत व्हतं तव्हा कलं समदं. ढोरासारखी मीबी राबले. माती वढली. काय करायचं वाकी ठेवलं तुमच्या सौसारासाठी? आईच्या या बोलण्यावर बापू काहीच बोलत नसतात. काही बोलण्यापूर्वीच त्यांचा आवाज गदगदून आलेला असतो.

आबा असतांनाची एक आठवण ते अनेकदा सांगतात. स्वातंत्र्यलढा जोरात आलेला. कुठून कसे पण क्रांतीसिंह नाना पाटील आमच्या गावी आले. गावातल्या चांगल्या पहिलवान पोरांना भेटावं म्हणून घरी आले. आबांना सांगितलं की तुमचा पोरगा देशाला मुक्त करण्यासाठी द्या. स्वाभाविकपणानच आबानं, मला एकूलता पोरगा आहे, असं त्यांना सांगितलं. त्या दिवशी क्रांतिसिंह घरी थांबले. पिठलं भाकर खाल्ली. बापू थेटपणे क्रांतिसिंहासोबत स्वातंत्र्यलढ्यात गेले नाही पण क्रांतिसिंहाच्या या भेटीचा परिणाम म्हणून ते बुलढाणा जिल्ह्यातील सत्यशोधक चळवळीत, स्वातंत्र्यलढ्यात सक्रीय झाले. पंढरीनाथ पाटलांना चिखलीला जावून भेटले. या काळात त्यांनी अनेक ठिकाणी पोवाडे म्हणायला सुरूवात केली. आपल्या लपेटदार अक्षरात संभाजीचा, शिवाजीचा, क्रांतिसिंहाचा, भगतसिंग, झाशीची राणी, शेतकऱ्याचा पोवाडा त्यांनी लिहून ठेवलेली वही मला कॉलेजला असतांना पहायला मिळाली होती. वही जीर्ण झाली होती पण वही समोर ठेवून पान न उलटता ते हातवारे करून पोवाडे म्हणत. त्यावेळी मलाही वेगळ्याच जगात गेलो आहोत अशी जाणीव व्हायची.

नाना पाटील बंदिवान झाला.
कोल्हापूरच्या होता तुरूंगाला
हाकेस देव धावला, दया आली नानाची त्याला
विनशर्त सोडलं वीराला, सोडल नानाला

पुढे मी सरकारी नोकरीच्या निमित्ताने जळगांव खानदेशात गेलो. तिथे शंभू नावाचा एक अतिशय आत्मिय मित्र मिळाला. शंभूनं नेमाड्यांच्या कोसलाचं अभिवाचन पुणे आकाशवाणीवर केलेलं. त्याला जळगावात कोसलाकार शंभू पाटील म्हणून ओळखलं जावू लागलं. शंभू एकदा गावी आला. सोबत जळगावचे चंद्रशेखर नेवे नावाचे मित्र. दोघांनी बापू आणि आईचं बरचस शूटींग केलं. शंभूला बापूंनी खूप आठवणी सांगितल्या. त्यात क्रांतिसिंहांचीही. बापू म्हणाले क्रांतिसिंहाची अंगकाठी शंभूसारखीच होती. मध्यम जाड बांधा. मोठं गोल डोकं. क्रांतिसिंहाची आणि त्यांची जेमतेम एक भेट. काही तासाचा सहवास. पण या सहवासाची सावली त्यांनी कायम आपल्या सोबत ठेवली.

याच काळात चळवळीतले काही मित्र त्यांना मिळाले. त्यातले एक महत्त्वाचे म्हणजे क्रांतिसिंह चोपडे. आमच्या गावाबाजूला दुसरा बीडला जिजामाता सहकारी साखर कारखाना स्थापन झाला. त्यावेळी पहिलवानासारखा, पिळदार देहाचा, वऱ्यापैकी काळा माणूस, सदरा, ढगळ पायजामा घातलेला आमच्या घरी येत असे. शुक्रवारी किनगांव राजाचा बाजार. दुसरबीडला कारखाना झाला तरी त्यावेळी तिथं बाजार भरत नव्हता. बापूंनी आम्हाला सांगितलं की हे आपले चोपडे काका आहेत. स्वातंत्र्यलढ्यात त्यांनी खूप काम केलं. भूमिगत झाले. मीही अधूनमधून त्यांच्यासोबत असायचो. चोपडे काकाचं आमच्या घरी कायम येणंजाणं असायचं. शेतात गव्हाच्या ओंब्या, हरबऱ्याचा हुळा खायला ते आपल्या बायको मुलांमुलीसह येत. त्यांचा पोशाख कायम एकच असे. अतिशय ढगळ पायजामा आणि पांढरा खादीचा सदरा. मी बराच लहान म्हंजे हायस्कूलात जावू लागलेलो. काका मला मांडीवर घेऊन बसत. चष्म्याआतले त्यांचे अतिशय भेदक मोठे डोळे खूप प्रेमानं लकाकतांना दिसत. बापूंना ते भाऊ म्हणत. शाळेत असतांना भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्याचा इतिहास वाचतांना कुठेही नाव नसलेले चोपडेकाका समोर येत. कारखान्यावर त्यांच्या घरीही आम्ही अधूनमधून जायचो. काका तिथे वॉचमन म्हणून काम करीत होते. त्यांच राहायचं घर म्हणजे बांबूचे ताटवे लावून तयार केलेलं. वर टिनपत्रे. गोऱ्यापान ठेंगण्या ठुसक्या चोपडेकाकू खूप प्रेमानं जेवू घालत. त्या कायम हसत आहेत असं वाटायचं. काकाच्या जगण्याचा तपशिल बापूकडूनच नंतर कळला. तरूणपणात त्यांनी स्वातंत्र्यलढ्यात उडी घेतली. त्याचवेळी सत्यशोधक चळवळीतही काम सुरू केलं. बुलढाणा, अकोला, जळगांव खानदेशात यांचा वावर जास्त होता. त्यांच मूळ नाव भाऊराव चोपडे. त्यांनी बदलून क्रांतिसिंह केलं. काका कोल्हाटी जातीचे. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतरही खूप वर्ष त्यांनी लग्न केलं नाही. खूप उशिरानं

अनुक्रमणिका

न्हावी जातीतल्या काकू, काकांच्या आयुष्यात आल्या. हरताळकर आणि चोपडे स्वातंत्र्यलढ्यात आणि सत्यशोधक चळवळीत एकत्र काम करत असतं. आनंदस्वामी नावाचे एक क्रातिकारी संत नाशिकाच्या रासेवडगावचे. त्यांच्यासोबत काम करणारा वीसबावीस तरूणांचा एक गट त्यावेळी जिल्ह्यात कार्यरत होता. स्वातंत्र्यलढ्यात काम करतांनाच सत्यशोधक पद्धतीने समाजप्रबोधनाचेही काम ते तरूण करीत होते. आनंदस्वामी सुभाषबाबूच्या प्रभावात होते. सहा फूटावर उंची असलेला त्यांचा पहिलवानी बांधा. स्वामी, बापूकडे घरी अनेकदा येऊन जेवून जात. याच काळात चोपडेकाकाची बापूंशी भेट झाली असावी. चोपडे काका गावागावात डफ घेऊन फिरत. बापू त्यांना पोवाडे, गाणी म्हणायला साथ देत.

भूत भयंकर सावकारीशाही मागे तुमच्या लागला
दामपुप्पट करूनी पैसे हल्ला चढविला ।
भोळ्या लोकांच्या माना मोडल्या वसुनि गादीवरी
शेतकऱ्याची वेडी समजूत झाला भिकारी ।
शेतकरी बंधूनो तुम्हा सांगतो शौकबाजी सोडा
देण्याघेण्याचा उलटा तडाखा सावकारी तोडा ।
तुमच्या जीवासाठी आम्ही सोडिले घरदार
लावणी पोवाडा खरा मी रात्रीला गातो समोर ।
ग्यानबा ठाकूर विनंती करतो तुम्हाला
पुसद तालुका यवतमाळ जिल्हा माहीत अवघ्याला ।

ग्यानबा पाटील नावाच्या शाहिराचा हा पोवडा. विदर्भात त्यावेळी सत्यशोधकी चळवळीचा प्रभाव किती सर्वदूर होता. ही बाब यावरून लक्षात येते. आणि आज शेतकऱ्याच्या आत्महत्येचे प्रमाण विदर्भात सर्वाधिक आहे. त्याचं विश्लेषण एकूण व्यवस्थेच्या पातळीवर करावं लागेल. स्वातंत्र्यानंतरही काकांना पोटापाण्याच्या उद्योगाला लागण्याचे कळते नाही. काका कारखान्यावर वॉचमन म्हणून आले तेव्हा त्यांचं वय बरच झालेलं. दोन मुली, आणि दोन मुलं झालेली.

नंतर मुलं मोठी झाली. क्रांती नावाचा त्यांचा मुलगा नोकरीसाठी बडोद्याला गेला. तेही निवृत्त होऊन बडोद्याला गेले. नंतर वर्षातून दोनतीनदा खूप प्रेमानं भरलेली देखण्या बारिक गोल अक्षरातली काकांची पत्र अनेक वर्ष येत. बापू त्यादिवशी खूप आनंदून गेलेले दिसत. कॉलेज संपवून उन्हाळ्याच्या सुटीसाठी गावी गेलो. तेव्हा बापूंनी सांगितलं की, चोपडेकाका वारले. चोपडेकाका गेल्यानंतर अनेक दिवस घरचच कोणी माणूस गेल्यासारखी उदासी घरात आलेली. प्रिय भाऊ, या शब्दानं सुरवात झालेली त्यांची वहीच्या पानावर, कधी साध्या पोस्टकार्डवर तर कधी अंतर्देशीवरची काही पत्र मी बरेच दिवस सांभाळून ठेवली होती. खूप ओल्या मनानं लिहिलेली सुंदर अक्षरातली त्यांची पत्र आता सापडत नाहीत.

असंच जिव्हाळ्याचं नातं बापूंनी परिसरातील शाळेतल्या शिक्षकांशी जोडलेलं. आम्ही सगळी भावंडं किनगावराजाच्या नूतन हायस्कूलमध्ये शिकलो. शाळेचे मुख्याध्यापक व. या. देशपांडे हे बापूंचे खास दोस्त. बापू आठवडी बाजाराला गेले की हमखास भाऊसाहेबांकडे जाणार. देशपांडे भाऊसाहेब किनगावला भूरावतच्या वाड्यात राहात. अतिशय कडक शिस्तीचे हेडमास्तर म्हणून त्यांचा लौकिक हायस्कुलला जोडलेल्या सगळ्या गावात. नूतन शाळेत त्यावेळी किमान दहा पंधरा गावाची मुलंमुली शिकायला येत. शाळेतल्या पालक शिक्षक मेळाव्याला भाऊसाहेब बापूंना बोलावून अध्यक्ष करीत. पालक म्हणून बापूंचा आदर्श सर्वांनी ठेवावा असं सांगत. गव्हाच्या ओंब्या, हुळा खायला बापू शाळेतल्या बऱ्याच शिक्षकांना भाऊसाहेबांसोबत बोलवत. त्यादिवशी घरी खूप गडबड उडालेली असे. ओंब्यासोबत खायला शेंगदाणा, तीळाची चटणी, दही आई तयार करे. नंतर साऱ्यासाठी जे असेल ते जेवण्याचा बेत. विहिरीच्या बाजूच्या बरडावर ओंब्याची पार्टी संध्याकाळच्या वेळी खूप वेळ चाले. मी सातवी आठवित असतांना भाऊसाहेब निवृत्त होऊन अमरावतीला मुलाकडे गेले. बंडू नावाचा त्यांचा एम. कॉम. झालेला एक मुलगा कायम अविवाहित राहिला. त्याला नोकरीही लागली नाही. तो त्यानंतरही अनेकदा घरी येऊन चारदोन दिवस थांबून जायचा. भाऊसाहेबांच्या काळात सुरू झालेल्या पालक शिक्षक मेळाव्याचे बापू नंतरही कित्येक वर्ष अध्यक्ष होते. या मेळाव्यात ते एक कविता हमखास म्हणत.

ऐका शेतकरी विनंती आमुची रागास येवू नका
वारा बैल तुम्हास जरी असले आम्हास देऊ नका
तुमच्या मुलामुलीस शाळेत घाला त्वरे
याहुनी कठीण वेळ येईल हे लक्षात ठेवा वरे.

शिक्षणाबद्दलची त्यांची आस्था दाखवणारी आणखी एक महत्वाची भिंत मला आठवते. त्यांनी एकसष्ट बासष्ट साली साळवद आणि माडी बांधली. सर्व भिंती ह्या माती वापरून विटांनी बांधलेल्या फक्त बाहेरच्या बाजूची विटांची भिंत तेवढी चुनखडी आणि वाळू मळून तिच्या नरदा भरलेल्या. मी शाळेत जाऊ लागलो. वाचता येऊ लागलं तेव्हा या भिंतीवरलं बरच अस्पष्ट झालेलं अक्षर मी वाचू लागलो. या भिंतीवर बापूंनी गेरूनं खूप मोठ्या अक्षरात लिहून ठेवलं होतं. आपल्या मुलामुलींना शाळेत पाठवून देशाचा उद्धार करा. रस्त्यात येणाऱ्या जाणाऱ्या गावातल्या लोकांना दिसावं आणि त्यापासून

त्यांनी बोध घ्यावा हा त्यामागचा त्यांचा उद्देश असावा. मी नोकरीला लागल्यावर एकदा किनगावराजाला गेलो तेव्हा भूरावतच्या मुलाकडून भाऊसाहेबांच्या घरचा फोन नंबर घेतला. फोन केला तेव्हा त्यांच्या एका सुनेनं फोन उचलला. मी माझा परिचय दिला. त्यावेळी त्या म्हणाल्या, तुम्ही काय बोलणार त्यांच्याशी ? त्यांना अजिबात ऐकू येत नाही. नंतर काही दिवसांनी भाऊसाहेब गेले. येवढे चांगले मुख्याध्यापक त्या शाळेला पुन्हा मिळाले नाही.

वयाच्या पन्नाशीपर्यंत बापूंनी अनेक उद्योग केले. नंतर बापू शेतीमध्ये स्थीर झाले. दाजीबा पाटील म्हणून चिखलीचे एका मोठे जमीनदार होते. त्यांची आमच्या गावी म्हणजे मौजे राहेरी येथे बरीच जमिन होती. दाजीबा पाटलाचे विश्वासू म्हणून या शेतजमिनीचा कारभार बापू पाहात असत. कूळ कायद्याची, लँडसिर्लीगची अंमलबजावणी झाली त्यावेळी दाजिबा पाटलांनी बापूंना सांगितलं की, साहेबराव तुला कोणती जमीन ठेवायची ती ठेऊन घे. बापूंनी फक्त चार सहा एकर कोरडवाहू शेती ठेऊन घेऊन त्याचे त्याकाळाप्रमाणं पैसे दाजिबांना दिले आणि बाकी पन्नासेक एकर जमीन गावातल्या लोकांना वाटून दिली. त्यापैकी एक गावाशेजारची जमीन गावातल्याच एका दलित माणसाला दिली. पांदण, रस्ते याला लागून असणाऱ्या जमिनी त्यांनी स्वतःजवळ ठेवल्या नाही. त्यांच्या मते, त्यांच एखलपाईचं काम, त्या शेतांना काटीकुपाटी कोण लावणार? आज त्याच जमिनी महत्त्वाच्या ठरल्या. आबांची तीनचार एकर आणि दाजिबा पाटलांकडून घेतलेली काही अशी दहा बारा एकर शेती करायला त्यांनी सुरवात केली. त्यातली बरडरानाची बरीच होती. त्या जमिनीत काळेशार खडक सर्वत्र उताणे पडलेले आजही दिसतात. गुरावासरांना तोंड घासण्यासाठी तेवढा या रानाचा उपयोग होतो.

इनाम नावाच्या दीड दोन एकर रानात बापूंनी विहीर खोदली. भरपूर पाणी लागलं. बैलबारदाणा केला. मोडनाडा केला. दादानं शाळा सोडली. तो शेतीत कामाला लागला. मोट चालवण्याचं काम तो करायचा, थोडाफार गहू, माळवं शेतात होऊ लागलं. एकदोनदा टरबुजाची वाडी लावली. ती टरबूजं डोक्यावर घेऊन दोन मैलावरच्या दुसरबीडला मी जायचो. जमेल तशी विक्री करून यायचो. किनगावराजाच्या बाजाराला गाडी भरून टरबूजं बापू, दादा न्यायचे. कधी बीबीला न्यायचे. त्यावेळी वाडी राखण्याच काम मी करायचो. कधी त्यांना यायला खूप उशीर व्हायचा. अंधार पडायचा. शेताच्या बाजूनच गेलेला नाला. काठावर चिलारी, निरगुडीची जाळवनं, उंबरा पिंपळाची झाडं, वाळल्या पानातून निवांत वेळी अंधारात आवाज व्हायचे, खूप भिती वाटायची. बाजूला बारभाई आंब्याची समाईक झाडं अंधारात गडद काळी दिसायची. भूताखेताच्या गोष्टी मनात यायच्या. भूताचे पाय उलटे असतात. एकेक मैलाची टांग पडते. वाडीत बाज टाकून मी भूताचा अंदाज घेत पडून राहायचो. भूताला आपण दिसू नये म्हणून कधी बाजाखाली जावून झोपायचो. खूप उशिरानं मग माझा चुलत भाऊ भाकर घेऊन यायचा. दादाही यायचा. जीवात जीव येवून बरं वाटायचं.

याच काळात मधला भाऊ अण्णा खामगावला बीएस सी करायला गेलेला. शेतात थोडफार पिकायचं. मूग, कापूस, ताग विक्री करून जमेल तसा पैसा बापू आण्णाला द्यायचे. घरी आम्ही पावसानं काळ्या पडलेल्या हायब्रीडची भाकर खायचो. चावतांना ती जबड्याला चिटकून बसायची. बापूचं म्हणनं, माझी खरी इस्टेट माझी मुलं आहेत. त्यांना मी कमी पडू देणार नाही. मला आठवतं गावाला लागून बुद्धवाड्याजवळ आमची दहा पंधरा गुंठे जमीन होती. ती विकून बापूनं म्हैस घेतली. आण्णा शिकायला गेलेला. दादा, मी घरी. आम्हाला व्यायाम करायला लावून ते दूध देत असत. मी शाळेत जातांना रात्रीची शिळी भाकर पिठासारखी बारीक चुरून त्यात निरसं दूध ओतून खायला लावत. बापू, दादा शेतीत पडण्याआधीचा शेतीचा सारा पसारा आईनं सांभाळला. नंतर तिच्यावरचा ताण कमी झाला असला तरी काम कमी झालं नाही. पेरणी, सोंगणी, उन्हाळपाळ्या, नांगरणी या काळात आम्ही तीन भावू आणि बापू , आई सारेच शेतीच्या कामात गुंतून जायचो. शेती सांभाळतांनाही बापूंची कडक शिस्त कायम असायची. दादा तिफणीवर असला तर ते पेरणीवर असत. मागे आही मोघे घेऊन खत पेरायला. तिफण खूप जोरात चालायची. धैमन्याला मारायचं कधी काम पडायच नाही पण पैंजण्या नावाचा त्याचा जोडीदार सारखी काठी खायचा. पेरणी करतांना खताची वटी सांडली, खत आणायाला उशिर झाला. कधी मातीतल्या मोठ्या खड्याला अडकून नाहीतर हात ढिला पडल्यानं मोघं पडलं की ते नुस्ते थांबून पाहात. त्यावेळी अंगाच पाणी पाणी व्हायचं.

आंघोळीला घंगाळात पाणी टाकलं की एखादेवेळी आई, आक्का धोतर द्यायला विसरली तर बापू धोतर मागत नसत. तसंच ओल्या धोतरानं रागानं येऊन धोतर घेत. घंगाळात कधी तांब्या टाकायचा विसरला की सगळ घंगाळ अंगावर ओतून घेऊन अंघोळ संपवत.

आदित्यस्य नमस्कारम् ये कुर्वंती दिने दिने
जन्मजन्मांतरे सहस्त्रेषू दारिद्रयम् नोपजायते

अनुक्रमणिका

हा श्लोक म्हणत बाहेर येत. नंतर भगवत्‌गीतेचा अध्याय धोतर नेसेपर्यंत. पण त्यांना कधी देव्हाऱ्यात बसून पूजापाठ करताना पाहिलं नाही. सोवळंओवळं, उपासतापास करतांना ते कधी दिसले नाही. आषाढी एकादशीचा उपवास वर्षभरातून तेवढा करायचे.

शेतीत पूर्णवेळ पडल्यानंतर त्यांनी आणखी एक जोडउद्योग सुरू केला. त्यातून काही पैसाआडका मिळायचा असं नाही. पण बापूंनी या कामात स्वतःला अनेक वर्ष गुंतवून घेतलं. गावात भटजीकाम करायला त्यांनी सुरूवात केली. गावातली लग्ने लावणे, त्यात मंगलाष्टकापासून तो कन्यादान, बोहले वगैरे सारे विधी ते संस्कृतचे मंत्र म्हणत करायचे. दाव्हळं, तेरवीचेही विधी करायचे. त्यावेळी दान केलेले तांबे अधूनमधून घरी येत. सहसा ते स्वतः अशा वस्तू घरी आणत नसत. मागून कोणीतरी पाठवून देत असे. सत्यनारायणाची पोथी वाचण्याचेही काम ते गावात करतांना दिसत. त्यावेळी मीही जेवणासाठी म्हणून त्यांच्यासोबत जात असे. हायब्रीडची भाकर आणि बेसन खावून कंटाळा आलेला असायचा. सत्यनारायणाच्या दुसऱ्या दिवशी सकाळी पुन्हा पूजा करतांना मी सोबत जायचो. चौरंगावरच्या लाल कापडावरचं सारं साहित्य बांधून आणलं जायचं. त्यात मग खडीसारखरेचे खडे शोधणं, खारीक खोबऱ्याचे तुकडे, बदाम सापडत. खूप नवलाईन ते फोडून खाण्यात बराच वेळ जायचा. श्रावणात हरिविजय, पांडवप्रतापाची पोथी लावली जायची पोथी वाचतांनाच ते ओळीचा अर्थ सांगायचे. बायकांना ही पोथी फार आवडायची. साहेबराव बापूसारखी टाळसर आन्‌ फोडून पोथी कोणीच सांगत नाही, असा त्यांचा गावात लौकिक होता. त्यांच्या गळ्यात मला आठवत असल्यापासून जानवं घातलेलं आहे पण जानव्याचा पारंपरिक पद्धतीने त्यांनी कधी वापर केल्याचं दिसत नाही. त्यांच्यावर असणारा सत्यशोधकी प्रभाव बहुधा त्याला कारणीभूत ठरला असावा. पण, शाहूस्फूर्तीने सत्यशोधक महाराष्ट्र बनला, सत्याच्या सामर्थ्याने शिवबा तो तोषविला, अशा कवितेच्या ओळी म्हणणारा, क्रांतिसिंहाच्या आठवणीनं आजही अस्वस्थ होणारा हा एक साधा कोरडवाहू शेतकरी जानवं कसं घालू शकतो, या प्रश्नाचं उत्तर शोधणं बरेचदा कठीण जातं. जानव्याच्या अनुषंगाने येणारे सोवळेओवळे, इतर विधी याचा वापर त्यांनी मात्र कधी केला नाही. गावात भीम जयंतीला जावून जाहीरपणे भाषण करणारा मी पहिला. त्यावेळी बरीच मंडळी बौद्धवाड्याच्या बाजूला मारोतीपाराच्या अंधारात बसून माझं भाषण ऐकायची. मी शिवाजी आणि आंबेडकर यांची तुलना मांडून दोघांचे श्रेष्ठत्त्व सांगायचो. त्याचा परिणाम म्हणून गावात, बापूच्या पोरानं आता धर्मांतर करावं, अशा प्रतिक्रिया उमटत. पण बापूंनी मला कधी अशा कार्यक्रमांना जाण्यासाठी अटकाव केला नाही, उलट प्रोत्साहन दिलं. शाळेत असतांनाही वक्तृत्त्व स्पर्धेत सतत सहभागी होण्यास सांगितलं. गाडगेबाबा, शाहू महाराजांवर भाषणं लिहून दिली. बैलाचं कुटार साठवायच्या भूसाऱ्यात तासन्‌तास पडून मी ही भाषणं पाठ करायचो.

पूर्णवेळ केवळ शेती सांभाळणारा शेतकरी आपल्याला जसा दिसतो तसं त्याचे राहाणं अजिबात नव्हतं. अर्थात त्यांनी कधी इस्त्रीचे कपडेही घातले नाही. अनेकदा दोन फाटक्या धोतराचं दांड भरून केलेलं एक धड जीर्ण धोतर ते नेसत. अनेक उद्योग व्यवसाय करूनही फार काही समृद्धी भौतिक अर्थानं त्यांच्या पदरात पडली असंही नाही. गावात राहून वर्षानुवर्ष शेती करणारे शेतकरी आणि बापू यामध्ये कुठलाच फरक जगण्याच्या पातळीवर करताही येणार नाही. चटणीवर तेल नसतांना पाण्यात चटणी कालवून खूप आनंदानं खाणारे आणि आम्हाला खावू घालणारे बापूच अनेकदा दिसले. त्यांनी स्वतः जेवणाशिवाय काही खाल्लं नाही. पाणी, ताक याशिवाय पिलं नाही. आईला असणारी चहा, तंबाखूची सवय. त्याला मात्र त्यांनी कधी हरकत घेतली नाही. आठवडी बाजारातून सुटी हलकी तंबाखू आणि चहासाठी गूळ त्यांनी नित्यनेमानं आणला. त्यांच्या म्हणण्यानुसार आईनं कधी त्यांना लुगडं, दागदागिणे मागितले नाही. तिची हौस तेवढीच. चहा, तंबाखूची.

एक अशीच सकाळ आजही मनाच्या कोपऱ्यात साठवलेली आहे. मी कॉलेजात असतांनाची. खारूड्या, कुरड्याचे उन्हाळी दिवस. अंगणाला लागून असलेल्या ओसरीत आईनं दगडाचे दोन जाते बसवलेले. एक दाळदाणा दळण्यासाठी, दुसरं भरड कामासाठी. हळद, खारूड्या कुरड्याचं साहित्य. आईनं कुरड्याच्या चिकासाठी गहू भिजवलेले. तिचा जीव ओले चिकट गहू दळतांना मेटाकुटीला आलेला. ओले गहू दळतांना जात्याची घरघर थांबलेली. आतल्या आत दम लागल्यासारखं जातं ओल्या गव्हाचा चोथा पाळूवर टाकत असलेलं. भल्या सकाळीच आईचं जातं सुरू झालेलं. मध्येच मला थोडी जाग आली. मी बाजूलाच गोधडीवर झोपलेलो. आई घामानं नुस्ती निथळत असलेली. चोळी ओली होऊन घाम पाठीपोटावर उतरून वाहात असलेला. बापूनं आईच्या जात्याला हात लावलेला.

पंढरीचा बुक्का हाये आखंड माझ्या घरी ।
मी ग बारा महिन्याची वारकरी ।
पंढरीचा ग वास माझ्या चोळीला कुठून येनी ।

अनुक्रमणिका

वाई विठ्ठल मला गेला भेटूयेनी ।
विठ्ठल म्हने जनीला नाही कोनी ।
तुळशीच्या वनी आगं उकलितो येनी ।
पंढरपूरात कशाची मारामारी ।
देवांची पादुकाची जनीवर आली चोरी ।
जनीच्या ग जात्याला हात लावी शिरीहरी ।
पंढरीचा गुलाल मह्या दारावरी ।

आईची ओवी तांवड फुटतांनाच्या केशरी अंधार उजेडात पाझरत असलेली. येवढ्या घामातही तिचा करपलेला चेहरा आनंदानं भरून गेलेला. मी बराच वेळ नंतर डोळे मिटून आतल्या आत जागा असलेला. आईसोबत जातं ओढतांना त्यांच्या मनात अवघ्या कुणबी जातीची करूणा भरून आलेली असावी.

रान वाढत जाते, माय खंगत जाते.
डोईवर डंगरं आभाळ काठी टेकत थरथरते
रानात निंदतांना माय एकटीच ओवी गाते,
आपसूकच रानाचं काळंसावळं जातं होते.

माझी ही कविता याच तांबडं फुटतांनाच्या पहाटपाळण्यातून आली असावी. कधीतरी कोरड्या मातीआडच्या बियांना पहिल्या पावसानं तरतरीत अंकूर फुटावे तशा खोल पडून असलेल्या या आठवणी कधीतरी आपोआप वर येतात.

गावाबाहेर राहून त्यांचा खूप वेगवेगळ्या लोकांशी संपर्क आला. मुसलमान, बंजारा, वंजारी, मारवाडी, जैन, वाणी, माळी साऱ्या जातीजमाती, धर्मामध्ये त्यांनी माणसं जोडली. निरक्षरापासून तो शाळेचे मुख्याध्यापक, शासकीय अधिकारी अनेकांनी त्यांचा सन्मान केला. त्यांनीही तसाच अनेकांचा केला. माझी मुलं माझा खजिना आहे या धारणेतून शाळेत असतांना धडे, कविता शिकविणे, गणितं करून घेणे हेही उद्योग त्यांनी केले. मला कविता शिकवतांना आरपार कवितेत भिजून गेलेलं मी त्यांना पाहिलं. त्यांच्याइतकी मनःपूर्वक कविता मला कोणी नंतर शिकविली नाही. त्यांच्यातला शेतकरी जसा मी त्यांच्यासोबत पेरणी करतांना अनुभवला तसाच त्यांच्यातला शिक्षकही. शुद्ध सात्विक बियाणं नीट तासात पेरणं जसं महत्त्वाचं तसंच शिकवणं, शिकणं ही गोष्ट असते याची जाणीव त्यांना होती. 'मढे झाकूनिया करिती पेरणी', यात जसं शेतीभातीच्या काळवेळेचं, जगण्याचं भान आहे तसंच शिकवणं ही गोष्टही त्या त्या वयातच व्हावी म्हणून त्यांनी शेतीसह आपल्या मुलांना जपलं.

कृष्णा काठी शेतकरी एक सुखाने वास करी
आनंदी पाखरापरी
कृश बैलांची जुंपून जोडी
नांगर सांज सकाळी धरी

बापू म्हणत असतात त्यातलीच ही एक कविता. आपल्या जगण्याच्या ओढाताणीला त्यांनी कायम कवितेचा, पोवाड्यांचा टेकू दिला. त्यामुळेच कदाचित मी शिकत असतांना, थोडफार लिहीत असतांना माझे जे मित्र झाले त्यातल्या माझ्या लेखक, कविमित्रांशी त्यांचे संबंध माझ्याहीपेक्षा अधिक खोल आणि टिकणारे ठरले. महानोर आणि नेमाडे यांच्याशी त्यांनी अनेकदा गप्पा मारल्या. महानोरांना आपल्याला तोंडपाठ असलेल्या कविता ऐकवल्या. आपल्यासारखंच गाण्यावर, कवितेवर प्रेम करणारा माणूस भेटल्यावर त्यांनाही बरं वाटलं असावं. भास्कर चंदनशिवांशी त्यांचं आत्मिय नातं. पठारे, गवस, सुमती लांडे ही सारी मंडळी त्यांना ठाऊक असलेली. प्रभाकर हरकळ त्यांच्या आजारपणात त्यांना आवर्जून भेटून वळ देणार. इंद्रजित भालेरावशी त्यांचं नातं खूप वेगळ्या पातळीवरचं. माझं आणि त्यांचं वर्षानुवर्ष बोलणं नसतं तरी बापू आणि इंद्रजित यांचा संवाद अधुनमधून असतो. त्याचे वडील गेल्याचं मी त्यांना सांगितलं तेव्हा त्यांनी त्याला आवर्जून फोन केला. सदानंद देशमुख तर त्यांना आपल्या मुलासारखा वाटतो. गावावरून जातायेतांना, कधी खास भेटीसाठी तो घरी येऊन आईबापूंना भेटून डोकं टेकवून जातो. अजीम नवाज राहीही असाच खूपदा येऊन माळदात बापूसोबत घंटाभर गप्पा मारून जातो. मग मी घरी गेलो की ते कौतुकानं सांगतात, खेड्याचा तुझा हजरत मित्र येऊन गेला. एकदा अजीमनं नागपूर लोकसत्तेत त्यांच्यावर लेख लिहिला, न लिहिणारा लेखक. पण तोपर्यंत अर्धांगवायूनं म्हणा की वयाचा परिणाम म्हणा त्यांची वाचनाची दृष्टी गेली होती. कुठल्याही चष्म्याचा वापर होऊ शकत नव्हता. साऱ्या लेखक कवींचं मोठपण त्यांचं फारसं काही न वाचता बापूंनी मनापासून स्वीकारलेलं असतं. ही माणसं गर्दीपेक्षा वेगळी आहेत. हे त्यांना ठावूक असतं.

पक्षाघाताच्या मोठ्या झटक्यातून अठ्ठ्यांशिव्या वर्षीही ते सावरले. काही महिन्यांनी पुन्हा रक्ताच्या उलट्या आणि इतर कारणांनी त्यांचा एच. बी. तीनवर आला. त्यातूनही ते सावरले पण नांदेडहून गावाकडं जाताना त्यांची अस्वस्थता कमालीची होती. पक्षाघातानं लुळ्या पडलेल्या हाताला दुसऱ्या हातानं धरून त्यांनी तुकोबाचा अभंग म्हटला, 'आम्ही जातो आमुच्या गावा, आमचा रामराम घ्यावा.' तेंव्हा सारचं घर गलबलून गेलं. मी त्यांना पाहिलं आहे ते शेतकरी म्हणून. मी त्यांच्या दोन बायकांच्या पाच जणाच्या विस्तारात सर्वात लहान. त्यांच्या पत्राशी आतल्या जगण्याचे अवशेष तेवढे मला

अनुक्रमणिका

ऐकून ठावूक आहेत. शेतकरी म्हणून त्यांच जगणं मी पाह्यलं आहे. त्यांच्या शेतकरी असण्यातूनच मी उगवलो आहे. पोसलो आहे.

बाप जन्माला तेव्हा आढ्यातून रात्र करकरत होती. मैलावरच्या शिवेवर नागीण सळसळत होती. तो वयात आला माती नांगर होऊन उठली. लोक म्हणाले, उमदा शेतकरी आला.

माझ्या बापाच्या गोठ्यातल्या गुराढोरांना झालेल्या पावसाळी जखमा शेती नापीक करणाऱ्या. तशातही त्यानं रूजवला दाणा. पाखरांच्या अस्तित्वासाठी. नागवा फटींग होऊन बसला बांधावर, आभाळाला शाप देत. तेव्हा वेचल्या दाण्याची परतफेड म्हणून बापासाठी पान्हावलेली पाखरं मी पाहिली आहेत. ढेकळांच्या निर्वाण गर्दीत, गळत्या पानांच्या झाडफांद्यावर.

पाहिलं आहे आभाळ वाळलेलं भूईसपाट झालेल्या बापाच्या पाठीवर. बापाचा आणि मातीचा ऋणानुबंध असतो. दिवसभराच्या कामानं रात्रीला बाप ढेकूळ होऊन फुटतो. रानात कुणीच नसतं, बाप पोरक्या वासरासारखा वावरभर फिरत असतो. टिटवीचा डोळा, तान्हेल्या बापाचा जीव खुळा, दोघांच्या डोळ्यात झालय रान पुरतं चोळामोळा. पेरणीनंतर बापानं सहज स्मशानातून फेरी मारली. ओल्या रानासोबत सालभर मरणाची तयारी केली.

सोनसळीचे दिवस आले तसे गेले. बाप म्हातारा झाला. उद्या गावकुसात गाणं बहरलंच समजा. मेल्या बापाचा असेल. एक सांगू, बापाला जुनर्जन्म आवडायचा. कदाचित पाखरू होऊनही पटकन बांधावर येऊन बसायचा.

चित्रविचित्र स्वप्न अनेकांप्रमाणं मलाही खूपदा पडतात. बाहेरगाव दौऱ्यावर असतांना एकदा स्वप्न पडलं. नदीच्या पुलावरून मी आणि बापू जोरात चाललो आहे. त्यांच्या अंगात सदरा नाही. फक्त धोतर नेसलेलं. मी संपूर्ण नागडा आहे. पूल ओलांडून आम्ही नदीकाठावर येतो. काठावरून सडक सोडून उंचावरच्या एका गावाला पाऊलवाट गेलेली. खेड्याची ती वस्ती, मंदिराचा कळस लांबूनच दिसतोय. वळल्यानंतर ते अचानक थांबतात. लघवी करून येतो म्हणतात. नदीच्या दरडीवर थोडे खाली उतरतात. तिथं एक मोठं बाभळीच झाड उन्मळून पडलेलं. ते लघवी न करताच त्या झाडाला, वाळल्या फांद्या, खोडांना अचानक ढकलू लागतात. त्यांच शरीर एकाएकी भीमासारखं बलदंड दिसू लागतं. अचानक दुसरा एक माणूस येऊन त्यांना मदत करू लागतो. मी जोरात ओरडतोय, पुढं जावून त्यांना आवरण्याचा प्रयत्न करतो. पण आवाज निघत नाही, पायही हालत नाहीत. बाभळीची खोडं त्यांच्या अंगावर पडू लागतात आणि ते त्यात दबून जातात. त्या गंजाला एकाएकी आग लागते. मी धावत जावून त्यांच्या अंगावरची जळती लाकडं बाजूला करू लागतो. ते लाकडाखाली बऱ्याच ठिकाणी भाजल्या अवस्थेत निष्प्राण पडल्यासारखे. मी जोरात ओरडून त्यांना हाका मारतो. त्यांच्या सोबतच माणूस कुठेही दिसत नाही. त्यांना थोडी जाग येते. त्यांचा देह भाजलेला आहे. ते हळूच म्हणतात, आता खूप बरं वाटतय. मी झोपेतून जागा होतो. या स्वप्नाचा अन्वयार्थ कसा लावायचा मला कळत नाही.

▌ श्रीकांत देशमुख
'बळिवंत', नरहर नगर,
नृसिंह पॅलेसमागे, कावरा नगर रिंग रोड,
नांदेड - ४३१ ६०५
भ्रमणभाष : ९४२२४३६७६९

।। लेखकांसाठी सूचना ।।

- लेखकांनी आपले साहित्य कागदाच्या एका बाजूने लिहून वा मुद्रित करून पाठवावे.
- लेखनाच्या डाव्या बाजूस आवर्जून समास सोडावा.
- लेखन सुवाच्य हस्ताक्षरात आणि शुद्धलेखनाचे अधिकाधिक नियम पाळणारे असावे.
- लेखकाने आपल्या लेखनाची प्रत स्वतः जवळ ठेवावी. नापसंत लेखन परत पाठविणे शक्य होणार नाही.
- लेखन अनुवादित वा रूपांतरित असल्यास मूळ लेखकाची व प्रकाशकाची संमती लेखी स्वरूपात जोडावी.
- नव्या लेखनाचे 'युगवाणी'त स्वागत आहे.

अनुक्रमणिका

।। तीन अभंग ।।

सुखदेव ढाणके

■

।। १ ।।

जाहले मलीन
भिवरेचे जल
तीर्थाचे जहाल
विष झाले

धायमोकलून
रडे चन्द्रभगा
तरी मौन का गा
पांडुरंगा.

मातलेले वैष्णव
बहकली दिंडी
लफंग्याच्या तोंडी
तुझे नाम.

उठा झडकारी
अहो जगजेठी
सोडवाना मिठी
बडव्यांची.

पुरे झाले आता
उभे एके ठायी
सोड गे विठाई
राऊळाला.

आता नको वेळ
उचल ती वीट
हाण टाळक्यात
पाखंड्यांच्या.

।। २ ।।

आली एकादशी
आषाढीच्या मुळा
तेणे अवकळा
तीर्था आली.

तेच वारकरी
तेच सालोसाल
भिमे तुझे हाल
पुसू नको.

आपापल्या परी
आपापले माप
उलंडती पाप
तुज ठायी.

पोटापरी जड
झाला दहीकाला
ऐवज सांडला
वाळवंटी.

सोसवेना वास
आवरेना ओक
बरे तुझे नाक
दगडाचे.

।। ३ ।।

दगडाचे पाय
दगडाचे हात
उभा दिनरात
खुंटापरी.

दगडाचे ठाण
दगडाचा संग
दगडाचे अंग
काळेकुट्ट.

दगडाचे डोळे
दगडाचे कान
धाक तुझा कोण
मिरवील.

दगडाची काया
दगडाचे ध्यान
कैवल्य निधान
तूच का गा.

। सुखदेव ढाणके
'सर्वमंगल' ४२ - सहजानंद नगर,
मोर्शी रोड, अमरावती - ४४४ ६०३
भ्रमणभाष : ९४२२९१५११०

अनुक्रमणिका

॥ आठ कविता ॥

प्रशांत असनारे

■

गोष्ट

तुला आठवत नसेल
पण लहान असतांना
तुझ्या इवल्याशा मुठीत
मी काही रोपं लावली होती.

त्याच झाडांच्या मुळांनी आता उजळून टाकलाय
तुझा मंतरलेला तळहात
अन्
थेंब थेंब फुलांनी सजवून ठेवलाय्
तुझा आकाशचेहरा !

आता फक्त तू एक कर
त्याच झाडाच्या हिरव्याकंच फांदीवर बसून
जेंव्हा मी घेईन
दंवभिजल्या भैरवीतली थरथरती तान
तेंव्हा मात्र
तू मला मुळीच सांगू नकोस
जखमी श्रावणबाळाची उदास गोष्ट !

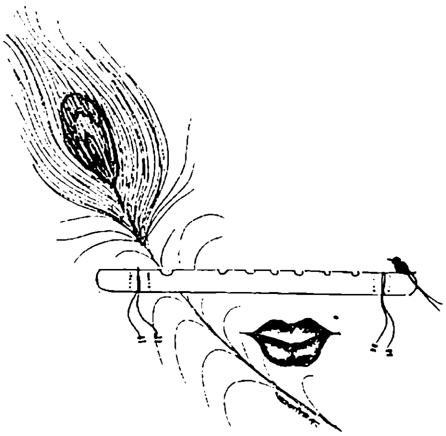
तृप्त

चिणलेल्या भिंतीत
तिचे बिलोरी श्वास जेंव्हा धपापतात
तेव्हा ती
चोरकप्प्यातून घुंगरू काढते
पायांत माळते
अन् झड लागल्यागत थिरकत राहाते
घुंगरातून रक्त येईपर्यंत !

ती जेव्हा समेवर येते
तेव्हा घराच्या सगळ्या भिंती
उत्सवगर्भ होत
मागे सरकलेल्या असतात, आपोआप
अन् मंतरलेली ती
नखशिखांत ओलीचिंब !

घुंगरांच्या नादावर उडणारा
तिच्या साडीचा मौन पदर
त्यानंतर कितीतरी दिवस घरात तस्साच लहरत असतो
अलवारपणे...!

अनुक्रमणिका

बासरी

मला ठाऊक आहे
तुला खूप आवडतं
स्वरमग्न पाखरांचा चिवचिवाट ऐकायला !

नदीत पाय टाकून
तू तर तासन्तास ऐकतोस
पाण्याची निर्मोही खळखळ

पावसाच्या पाण्यात भिजण्यापेक्षा
तू ओलाचिंब होतोस
छतावर ऐकू येणाऱ्या आनंदडोही आवाजात
अन् पानांच्या हिरवट रंगापेक्षा
तुला अधिक भावते
त्यांच्यातली उत्फुल्ल सळसळ.

पण मला एक सांग-
हे सर्व ऐकत असतांना
तू कधी वाजवणार आहेस
तुझ्या हातातली ती स्वरव्याकुळ बासरी ?

चाकू

कोटाच्या खिशात दोन्ही हात टाकून
छानसं गाणं गुणगुणत
मी रस्त्यावरून निर्धोकपणे चाललोय,
पण माझ्याकडे मुळीच लक्ष नाही
गर्दीचं !

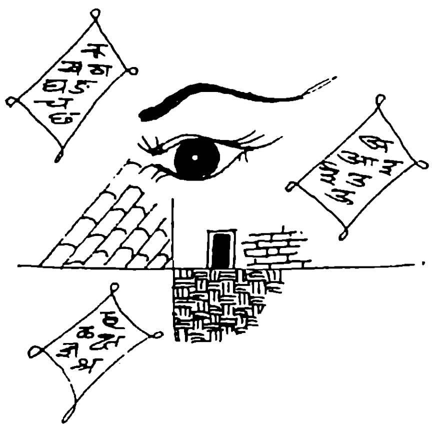
हळूहळू मी माझा डावा हात
खिशातून बाहेर काढतो
तर माझ्या हातात फुलं
रंगीबेरंगी.

गर्दी माझ्याकडे पाहते
फुलांकडे पाहते
फक्त हसते
आणि झपाट्यानं पुढे निघून जाते
चकार शब्दही न बोलता

आता मी
माझा उजवा हात
खिशातून बाहेर काढतोय
तर माझ्या हातात चाकू
चकाकणारा
तोही रामपुरी !

का कुणास ठाऊक
पण तेव्हापासून
गर्दीतल्या प्रत्येक जण
अदबीनं बोलतोय
अन् करतोय जातीनं चौकशी
माझी
अन् चाकूचीही !

अनुक्रमणिका

पसारा

एखाद्या रविवारी
निवांतपणे
मी घर आवरायला घेतो

तेव्हा पसरलेल्या पसाऱ्यात
मला सापडतो एक कागदी चिटोरा,
ज्यावर निमूटपणे पडून असते
माझ्याच कवितेची एक ओळ...
अर्धवट पण टवटवीत

कळतनकळत
त्या ओळीत मी पुन्हा गुंतत जातो
ती ओळही माझ्यात रूतत जाते
आणि मग
डायरीत हळूहळू उमटत जाते
एक गच्चओली कविता...!

पण ह्या सगळ्या गडबडीत
घर आवरायचं मात्र तसंच राहून जातं !

सिग्रेट

तुला आयुष्याची सिग्रेट हवी आहे ?
ही घे -
आणि पेटव !

मान्य -
सिग्रेट छोटी आहे
पण धूर खूप आहे !

सिग्रेट पितांना
सोडू नकोस धूर नुसताच भकाभका
आधी तो सावकाश छातीत भर
अन् मग
हळूहळू लयीत सोड

धूर असा लयीत सोडतांना
जमल्यास त्यात एखादी शीळ ठेव
किंवा ठेव
एखादं उडत्या चालीचं गाणं.

- आणि मुख्य म्हणजे
बोट भाजण्याआधीच
सिग्रेटचं ते थोटूक फेकून दे

उगीच भाजलेली बोटं घेऊन
स्मशानाच्या पायऱ्या चढण्यात
काय अर्थ आहे ?

अनुक्रमणिका

तो

तुम्हांला कदाचित माहीत नसेल
पण त्याच्या ज्या हातात
आज चाकू आहे
त्याच हातानी पूर्वी तो प्रेमकविता लिहायचा
कधी कधी सारंगीसुद्धा वाजवायचा

तुम्हाला कदाचित माहीत नसेल
पण चाकूचे सपासप वार करतांना
तो स्वतःचे भित्रे डोळे
मिटून घेतो
गच्च !

- आणि तुम्हांला कदाचित हेही माहीत नसेल
की ज्या खिशात तो नेहमी चाकू ठेवतो
त्याच खिशाच्या तळाशी
घोटभर गंगाजल
अन् तुळशीचं पान ठेवायलाही
तो विसरत नाही
कधीच !

कासव आणि कविता

मी उत्साहानं दाखवायचो मित्रांना
आमच्या अंगणातल्या खोल विहिरीतलं
काळं कासवं
तर काळ्या दगडांच्या गर्दीत
त्यांना ते दिसायचंच नाही
ते मला विचारायचे, ''कुठाय ? कुठाय ?''

मग मी दगड घेऊन विहिरीत टाकायचो
विहिरीतलं पाणी हालायचं
पाण्यातलं कासव चालायचं
मित्र ओरडायचे, ''आहे ! आहे !''

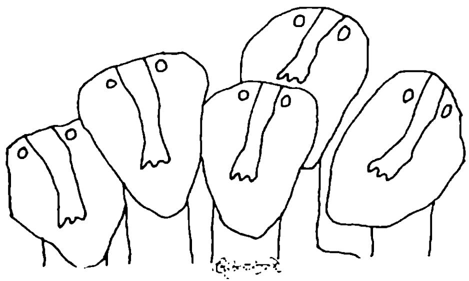
आजकाल विहिरीवर बसून
मी वाचून दाखवतोय मित्रांना
माझ्या डायरीतल्या काही कविता
तर काळ्या दुर्बोध शब्दांच्या गर्दीत
त्यांना त्या कुठे दिसतच नाहीत
ते मला विचारतात, ''कुठाय ? कुठाय ?''

मग मी पुन्हा एक दगड घेतो
डायरीत टाकतो
तर डायरीतलं पाणी हालते
पाण्यातली कविता चालते
मित्र पुन्हा ओरडतात, ''आहे ! आहे !''

माझी कवितेची डायरी : एक विहीर... खूप खोल
माझी कविता : एक कासव... खूप संथ !

▮ प्रशांत असनारे
'अभिनंदन',राऊतवाडी. अकोला
भ्रमणभाष : ९७६३७१४३०४

अनुक्रमणिका

मजुरांची मुलं

मनीषा साधू

॥ १ ॥

तो मुलगा मजेनं भरतोय रेती
पिवळ्या प्लास्टिकच्या मगमध्ये
क्षणभर प्रौढ होत,
रेतीचं टोपलं वर उचलून दिल्यासारखं
उचलतो भरलेला मग
आणि अचानक परत मूल होऊन
सांडतो रेती डोक्यावर एका लयीत
झटकतो डोळे हाताने, पुसतो ओठ
अन् ओल्या झालेल्या नाकावर चिकटलेले
रेतीचे कण
धावतो कोपऱ्यात
कचऱ्यातून शोधून आणतो प्लास्टिक
भरतो परत रेती
आणि वडिलांची हुबेहूब नक्कल करीत
अडकवतो काडीचे हूक पन्नीमध्ये
आणि वर खेचल्याची करतो नक्कल
त्याचवेळी मनोमन जात राहतो वर- वर
थेट वडिलांच्या जागी
अन कर्तबगारीने ओढत राहतो पोतेच्या पोते
कल्पनेतल्या सगळ्या आकांक्षांच्या
एकसंघ भिंती बांधण्याकरिता,
आणि एकदम तटस्थ होऊन
त्या परक्यांच्या स्वाधीन कराव्यात
तसे फेकूनच देतो एकदम
परत नवे शोधतो... परत तेच...
त्याचा बाप इमारतीच्या सातव्या मजल्यावरून
रेतीचे पोते ओढत असतो अगदी असेच
दोरीला हूक अडकवून
मुलाच्या अगदी डोक्यावरून

आई चाळत असते रेती
रोजच्या विवंचना चाळाव्यात तशी
दोघी-तिघींसह, हसत, गमती करत बाजूलाच
मूठभर खडे बाजूला फेकतांना सुद्धा
धान्य मुठीनं कमी झाल्याची खंत
सतत चेहऱ्यावर बाळगल्यासारखी
रेतीला कुरवाळत...
कुणीसुद्धा मुलाकडे बघत नसतं
मूलसुद्धा कुणाकडेच बघत नसतं
किती मृत्यू डोक्यावरून वाहून जातात त्याच्या
किती जड गोष्टी पडायच्या राहून जातात
रेती चाळणाऱ्या बाया-बापड्यांच्या डोक्यात
कितीदा पाय निसटता राहून जातो बापाचा

तरी मुलं खिदळतात
तरी बायका गप्पा करतात
तरी माणसं बिड्या ओढतात

इमारत बनत राहते
कितीतरी मृत्यूच्या शक्यतांवर

।। २ ।।

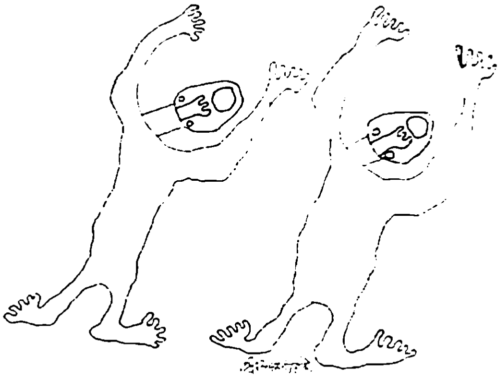
सगळी मुलं खिदळताहेत
दोघा लहानग्यांना हातठेल्यावर बसवून
ताई - दादा ढकलताहेत
आत - बाहेर

बांधकामाच्या सामानातून
सुसाट ढकलताहेत हातगाडी
मजुरांची मुलं साहेब-मॅडम बनून
वेगाची श्रीमंती अनुभवताहेत

तुटक्या विटांच्या ढिगात अडकतेय गाडी
पडतंय तीन वर्षाचं बाळ वेडं-वाकडं
बादलीत कपडे बुचकळणारी धावते आई
एका हाताला धरून
खेचते वर मुलाला
परत टाकते हातगाडीत
ठेवून देते 'दोन' त्याच्याच मुस्कटात
आणि कातावत परत
बादलीत बुचकळते अगतिकता

मुलं परत खेळतात
परत तशीच ढकलतात रेतीची गाडी
परत लोखंडी सळाखीतून,
काल फोडलेल्या सिमेंटच्या स्लॅबच्या ढेकळातून
ढकलत राहतात गाडी....

कानकोंडं रडकं मूल आता हसतं
परत हसतात खिदळतात
साहेब-मॅडम झालेली मुलं

।। ३ ।।

रेतीत खेळून झालं
गिट्टीत खेळून झालं
विटात खेळून झालं
सिमेंटात खेळून झालं

आता भुकेलेलं मूल कंटाळलं
बटनाविना घसरणाऱ्या शर्टला
खांद्यावर बसवत कुरकुरलं
आईभोवती घुटमळलं

सिमेंट कालवणारी
कातावली आई
भरल्या हातानं घातले धपाटे

चड्डी वर ओढत
मूल फिरलं माघारी
दगड उचलला,
भिरकावला
समोर खेळणाऱ्या मुलीवर
खाडकन ! ...

॥ ४ ॥

अर्ध्या बांधलेल्या टाकीवर
ठेवलीये लाकडी फळी
आत उतरलाय पाच वर्षाचा दादा
ओढतोय फ्रॉक फळीवर बसवलेल्या
दीड वर्षाच्या बहिणीचा

आतल्या खोलीचा अंदाज घेत
ओणवी होऊन बहीण डोकावतीये
त्याच्या हातात हात झुलवत विश्वासाने
आई काम करतेय बाजूला
कुणालाच जाणवत नाहिये
काळाची खोली

बोअरवेलचा खड्डा निरखताहेत मुलं
आत पाय सोडून पाहण्याचा
मजेदार खेळही खेळताहेत
बोअरवेलचा परिघ अंदाज घेतोय
त्यांच्या पोटाचा-कमरेचा
बाजूलाच काम करताहेत वडिल

कुणालाच जाणवत नाहिये
काळाची खोली

उघड्या विहिरीच्या पाळीवर
बसलीयेत चार मुलं
थोरला ओढतोय पाणी
बिना रहाटीचं, ओणवं होऊन
ओततो पाळीवर बसलेल्या मुलांच्या अंगावर
मुलं मस्ती करतात विहिरीच्या टोकावर
ढकला-ढकली, मारा-मारी, ओढा-ओढीही
आज्या भांडे घासताहेत बाजूलाच
कुणालाच जाणवत नाहीये
काळाची खोली

॥ ५ ॥

मिसरूड फुटू लागलेल्या त्याला
बुकलून काढलं बापानं
माय दिवसभर खेकसली त्याच्यावर
कारण त्यानं उधळले पैसे मजुरीचे, स्वतःच्या।

मिळालेल्या तीस रूपयांचा
रिचार्ज मारला फोनवर
आणि चवदा रूपयांचा खर्रा !
बाकीचा हिशोब लागलाच नाही त्यांना

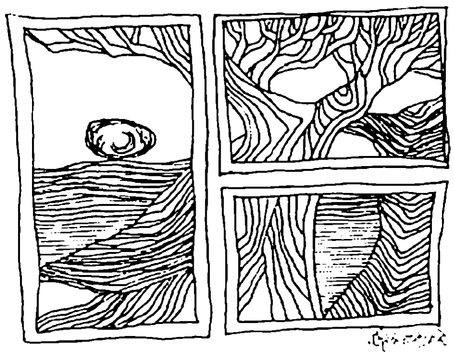
रात्री विटांवर डोके ठेऊन झोपलीत
हिरवे-पिवळे बनियन घातलेली
अडनीड वयातील मुलं

चोरून आणलेल्या फोनवर
गेम खेळताहेत कुणी
कुणी एफेम ऐकताहेत

हा मात्र करतोय एसेमेस
आणि कुणाकुणाच्या मिसकॉलला
उत्तरही देतोय
सगळ्यांचे डोके
याच्या डोक्याच्या अवती-भवती

तो विसरलाय दिवसभराचं दुखरं अंग
अन माराचा ठणका
कारण संध्याकाळपासून
तोच हिरो आहे गँगचा !

मनीषा साधू
प्लॉट नं. ०६, फ्टॅट नं. २०१,
महर्षी विनायक अपार्टमेंट,
स्केटिंग ग्राऊंड जवळ,
स्वावलंबी नगर,
नागपूर ४४० ०२२
भ्रमणभाष : ९८२३२६२९६६

।। तीन कविता ।।

बालाजी मदन इंगळे

■

संबंध

पेरताना गावातून बी आणणे
किंवा
खुरपायच्या बायांची मजूरी देणे
किंवा
रास झाल्यावर पोते घरला नेणे
सांगितले तर
एवढेच काम बाप पोराला सांगतो
आणि जाणीवपूर्वक
आपल्या पोराला शेतीपासून
दूर ठेवण्याचा प्रयत्न करतो...
मात्र कमी पडू देत नाही
त्याच्या वह्या-पुस्तकांना काहीच !
पिढ्यान-पिढ्या
ज्या शेतावर पोसल्या
बापाचीही आख्खी जिंदगी
ज्या शेतावर वाढली
शरीरातल्या रक्ताच्या कणाकणाशी
ज्या शेतातल्या मातीचा संबंध आहे
त्या शेतापासून
आपल्या पोराचे संबंध
बाप हळूहळू तोडू पाहतो आहे...
बाप हळूहळू तोडू पाहतो आहे...

ओढ

आहेच कुठे गाव गावात
उगंच उभी आहेत चार झाडांच्या संगतीनं घरं
शेताच्या असंख्य तुकड्यावरला पाचोळा उडवत
इकडून-तिकडे वाहतं आहे कोरडं वारं.
पिऊन नशेत बापाचा धिंगाना
घरी... भर दुपारी...
बंधाऱ्याच्या कडेला
आसू ढाळत तिफन उभी,
भुकेने व्याकुळलेले दावणीला जनावरं
पाण्यासाठी विहिरीकडे घेतात धाव
शिकल्या सवरलेल्या त्येकाचा
झाडाखाली मांडलेला पत्त्याचा डाव,
धूर चुलीतला आईच्या डोळ्यात
डोळ्यातले आसू फाटलेल्या पदरात,
गायीला ओढ आता आईच्याच हातांची
मातीला ओढ आता आईच्याच पायांची,
मातीपासून गडी असे कसे लांब चालले
घरातल्या लक्ष्मीने किती म्हणून सावरावे...?

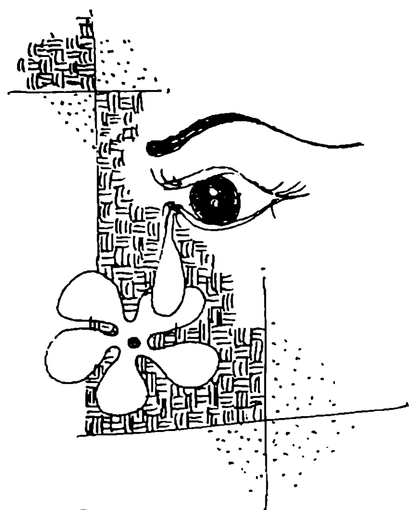
दडला कुठे पाऊस

उघडा-बोडका डोंगरमाथा
नदीचेही पात्र कोरडे
झाडावरचे पान शेवटचे
अलगद तेही गळून पडे

हिरवाईचा पत्ता नाही
उन्हाचाच भरला उरूस
नक्षत्रावर नक्षत्रे गेली
दडला कुठे पाऊस ?

आशा सगळी गेली विरून
वाऱ्यावर उडतो पाचोळा
कोरड्या साऱ्या डोंगरदऱ्या
गेला हिरवाईचा कुठे सोहळा ?

। बालाजी मदन इंगळे
बालाजी नगर, उमरगा, ता. उमरगा
जि. उस्मानाबाद - ४१३ ६०६
भ्रमणभाष : ९८८१८२३८३३

।। दोन कविता ।।

मुबारक शेख

■

सुखेनैव

मजेत बागडतंय दुःख
अवती भोवती
जसं आजीच्या
भोवताली नाती

दटावून हाकलू पाहिलं
तरी ते येऊन बिलगतं
त्याच्यावाचून आता
मलाही नाही करमत

एकदा गंमत झाली
सुख आलं मुक्कामाला
रात्रभर त्याच्याशी
भांड भांड भांडलो
अन् लावलं त्याला पिटाळून

आता मी दुःखासवे
कंठीत आहे काळ
सुखेनैव !

आत्महत्येचा जन्म

अशरिरी वेदनांच्या
स्पंदनांची गिनती
करणाऱ्या वेड्याचीही
असू शकते कहाणी
संभोगानंतर
ठरलेले पैसे देताना
खळखळ करणाऱ्याची
निर्मम वाणी

सावरावी हातांनी
सावरावी ज्योत
तद्वत हृदयातल्या ठोक्यांनीच
जीर्ण विदीर्ण करावे हृदय
कबरीने पांघरून घ्यावा
वठलेला ऋतू
आत्म्याने काढावी सय
आशाळभूत बागडवय

आर्त सन्नाट्याने
भोसकलेल्या आयुष्यात
सुकलेल्या मेंदूत कोलाहल
कोहम सोहम !
होई जेव्हा गतजन्माचा
चिरपरिचय
संधिकालाच्या पोकळीत
आत्महत्येचा जन्म !

❙ मुबारक शेख
१६२/८ब, आळंदकर बंगला,
रेल्वे लाईन्स, सोलापूर - ४१३ ००१.
भ्रमणभाष : ९९७५१२१४७५

अनुक्रमणिका

।। पुस्तक परीक्षण ।।

ब-बळीचा अर्थात 'शेतकऱ्यांसहित शेतकीची हल्लींची स्थिती'

डॉ. नंदकुमार मोरे

■

'जगांतील एकंदर सर्व देशांचे इतिहास एकमेकांशीं ताडून पाहतां, हिंदस्थानांतील अज्ञानी व देवभोळ्या शूद्र शेतकऱ्यांची स्थिती मात्र इतर देशांतील शेतकऱ्यांच्यापेक्षां निकृष्ट अवस्थेस पात्र होऊन केवळ पशूपलीकडचे मजलशीस जाऊन पोंहचली असें दिसून येईल.'

- महात्मा जोतीराव फुले 'शेतकऱ्यांचा असूड' (१८६७)

।। १ ।।

शेती ही भारतातील बहुसंख्य समाजाच्या उदरनिर्वाहाचे मुख्य साधन आहे. म्हणून 'कृषिसंस्कृती' हीच भारतीय संस्कृतीची खरी ओळख आहे. त्यामुळे देशभरातील साहित्य-सांस्कृतिक, सामाजिक-राजकीय चळवळींमध्ये शेतकरी आणि शेती केंद्रवर्ती राहिली आहे. शेती आणि शेतकऱ्यांचे जीवनचित्रण हे अनेकांनी वेगवेगळ्या पद्धतीने केलेले दिसते. बदलता काळ आणि समाजजीवनाबरोबर शेतीमध्ये अनेक स्थित्यंतरं घडून आलेली आहेत. त्यामुळे झालेल्या बदलांमधून चांगले काय आणि वाईट काय हा संभ्रम निर्माण करणारा प्रश्न शेतकऱ्यांसमोर उभा आहे. कारण यापैकी अनेक बदल कृषिसंस्कृतीला हादरे देणारेच ठरले आहेत. गेल्या वीसपंचवीस वर्षांमध्ये विशेषत: जागतिकीकरणाच्या दृश्य परिणामांनंतर शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांने अधिक गंभीर रूप धारण केलेले आहे. या प्रश्नांच्या अनुषंगाने महाराष्ट्रात शेतकऱ्यांच्या चळवळी उभ्या राहिल्या. आंदोलने झाली. शेतकऱ्यांचे आणि खेड्याचे चित्रण करणाऱ्या अनेक कथा, कविता आणि कादंबऱ्याही प्रसिद्ध झालेल्या आहेत. या प्रकाशित साहित्याने शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांना, त्याच्या जीवनवास्तवाला कमी अधिक प्रमाणात न्याय दिलेला आहे. तथापि शेतकऱ्यांचे, शेतीचे प्रश्न बदलत्या काळानुसार नवे रूप घेत आहेत. प्रदेशानुसार बदलणाऱ्या शेतीसंदर्भातील प्रश्नांची गुंतावळ, त्यातून शेती, शेतकरी आणि खेड्यातील जीवन समजून घेणे हे आजच्या लेखकांसमोरील एक आव्हान बनले आहे. साहित्याबरोबरच खेड्यातील जीवनचित्रणासाठी पारंपरिक मराठी सिनेमा आघाडीवर होता. आजही खेड्याची, शेतीची पार्श्वभूमी असणारे मराठी सिनेमे येत असतात. तथापि हे सिनेमे आणि अनेक कथा- कादंबरींमध्ये चित्रित झालेले खेडे हे किती रंजक आणि काल्पनिक असते हे वास्तव आता समोर आलेले आहे. सव्वाशे-दीडशे वर्षांपूर्वी महात्मा जोतीराव फुले यांनी त्यांच्या वेळचा शेतकऱ्याची अवनत स्थिती, त्याला त्या स्थितीस नेणारा, नागवणारा पुरोहित वर्ग आणि राज्यकर्ते यासंदर्भात केलेली मीमांसा आजही आपल्याला मार्गदर्शक ठरेल इतकी मूलगामी आहे. हा धागा पकडून खेड्यातील नव्या प्रश्नांना भिडू पाहाणारी आणि अभिव्यक्तीसाठीचे पारंपरिक साचे बाजूला ठेवून कलात्मकतेने लिहिलेली 'ब-बळीचा' ही राजन गवस यांची नवी कादंबरी सध्या लक्षवेधी ठरली आहे. आजचे खेडे, तेथील कौटुंबिक नातेसंबंधांच्या पडझडीचे, उन्मत राजकारण्यांचे, कृषिभक्षक व्यापारीवृत्तीचे आणि दिवसेंदिवस अप्रतिष्ठित होत चाललेल्या कृषिकर्माचे अस्वस्थ करणारे वास्तव कलात्मतेने मांडणारी ही कादंबरी एक प्रयोगशील कादंबरी म्हणूनही सध्या चर्चेत आहे.

ही भूमी बळीची आहे; पण या भूमीवर बळी कुणाचा दिला जातो हे सूचविण्यासाठी दिलेले 'ब-बळीचा' हे आवर्तनात्मक शीर्षक या कादंबरीच्या आशयसूत्राचे सूचन मुखपृष्ठावरच देते. खेड्यातील माणसाचे जीवन कालौघात काळाच्या काह्यात गेल्याने त्याच्या जीवनाला आलेले अनियंत्रितपण कथनाच्या विविध शक्यतांचा अवलंब करीत टिपण्याचा प्रयत्न या कादंबरीत दिसतो. वर्तमानस्थितीत शेती आणि शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांना सबळ उत्तरे देता येतील काय?

अनुक्रमणिका

हा महत्वाचा प्रश्न ही कादंबरी विचारताना दिसते. त्यामुळे या कादंबरीत एक शोधप्रक्रिया अनुभवाला मिळते. विध्वंसित होण्याच्या मार्गावरील कृषिजन संस्कृती, नातेसंबंधांची पडझड, कुटुंबांचे विघटन, समाजजीवनातील मूल्यऱ्हास, या मूल्यऱ्हासातून जन्माला आलेल्या विध्वंसक प्रवृत्ती, संबंध व्यवस्थेत झिरपलेला भ्रष्टाचार, राजकारण्यांची कोतीवृत्ती, त्यांची अशिष्ट वर्तने, पर्यावरणाचा ऱ्हास, सुधारणेच्या नावाखाली खेड्यांना आलेली सूज, शेतकरी स्त्रियांची परिस्थितीशी चाललेली झुंज, त्यांची सोशीकता असे आशयद्रव्याच्या बहुकेंद्री प्रसारणाला एकाचवेळी भिडण्याचा लेखकाचा वकूब या कादंबरीत पाहायला मिळतो.

॥ २ ॥

कादंबरीतील लेखक कल्लाप्पा कोणकेरी, भांड्याचा व्यापारी दिपूशेट आणि कोणकेरीने सिनेमासाठी लिहिलेल्या पटकथेचा नायक आडव्याप्पा अशा या कादंबरीतील मध्यवर्ती व्यक्तीरेखा आहेत. शेतकरी कुटुंबातील कल्लाप्पा कोणकेरी हा उप्पेनबेटगिरी तहसिल कार्यालयातील साधा कारकून आहे. पण पिडांने तो लेखक आहे. लेखनामुळे त्याच्या संपर्कात येणारे उप्पेनबेटगिरी बाहेरील लोक पाहता त्याच्या एकूण लेखनाचा विषय शेती, शेतकरी आणि खेडे असा आहे. नोकरीच्या गावातील भांड्याचा व्यापारी दिपूशेट त्याला उधारीवर भांडी देतो आणि त्याचा मित्रही बनतो. या कादंबरीतील हे दोन मुख्य निवेदक आहेत. दोघांचे स्वभाव स्वतंत्र. व्यवसाय वेगळे. तरीही ते चांगले मित्र आहेत. कल्लाप्पा कोणकेरी हा अंतर्बाह्य अस्वस्थ आहे. त्याच्या मनात त्याचे गाव, कुटुंब, कौटुंबिक नातेसंबंध, शेती, शेतकरी यासंदर्भाने सतत चिंतन चाललेले आहे. या चिंतनातून त्याला कोणत्यातरी गोष्टीच्या शोधाचा ध्यास दिसतो. या शोधाशी, त्यातून त्याला येणाऱ्या अस्वस्थेशी दिपूशेटसह त्याच्या कुटुंबियांचे काही देणेघेणे नाही. यांच्या लेखी 'दाबजोर' पैसे मिळवून देणाऱ्या तहसिल कार्यालयात असूनही हा काही विशेष आर्थिक प्रगती करीत नाही. किंवा असे पैसे कमवून तो अलिप्त राहू पाहतोय अशी या साऱ्यांची समजूत आहे. त्याला ग्रासलेली अस्वस्थता या साऱ्यांना कळण्यापलीकडील आहे. वास्तविक 'रेव्हेन्यू म्हणजे बापाचाही खिसा कापणारी माणसं'(पृष्ठ २२)असं समजणारा कोणकेरी त्यांच्यामध्येच नोकरीला आहे. त्याचे हे नोकरीचे ठिकाणही त्याच्या अस्वस्थतेत भर घालते. नात्यापात्यांपलीकडील तेथील भ्रष्ट कारभार कोणकेरीच्या गायब होण्यामागील एक कारण बनला आहे.

दिपूशेट व्यापारी आहे. त्याला त्याचा धंदा सोडून काही सूचत नाही. त्याच्याजवळ एक व्यापारीवृत्ती आहे. ही वृत्ती पालिकेचा कर चुकवेगिरीपासून नफेखोरीच्या साऱ्या शक्यता अजमावणारी आहे. प्रारंभीच येणारी दिपूशेट ही व्यक्तिरेखा कोणकेरीच्या गायब होण्यामुळे महत्त्वाची वाटू लागते परंतु तशी ती नाही. कादंबरीचे मध्यवर्ती सूत्र पाहिल्यास कोणकेरी आणि कोणकेरीने लिहिलेल्या चित्रपटकथेचा नायक आडव्याप्पा हे या कादंबरीचे मुख्य नायक आहेत. हे दोघेही कृषिसंस्कृतीचे प्रतिनिधी आहेत. एकाची वाटचाल शेतीतून बाहेर पडून पाढंरपेशी होण्याकडे चालली आहे. तर एक कोरडवाहू शेती करणारा अल्पभूधारक शेतकरी आहे. जो व्यवस्थेकडून सतत दुर्लक्षित राहिला आहे. त्याच्या प्रश्नांकडे सरकार, संघटना या साऱ्यांचेच दुर्लक्ष झालेले आहे. या दोघांच्या जीवनदर्शनाने, त्यासंदर्भात निर्माण होणाऱ्या प्रश्नांच्या निमित्ताने आणि जोतीराव फुले, कांतारामजी यांना लिहिलेल्या पत्रांमुळे या कादंबरीचे कथानक आशयसूत्राच्या एका मध्यवर्ती केंद्राकडे सरकत राहते. त्यामुळे या कादंबरीत समांतरपणे पुढे सरकणारी कथांतर्गत कथा अशी रचना दिसत असली तरी; सामाजिक अध:पतनात शेती, शेतकऱ्याचे होणारे शोषण आणि कृषिसंस्कृतीचे दर्शन असे बहुमुखीय कथन या कादंबरीचे मध्यवर्ती सूत्र आहे

वर्षानुवर्षे शेतकऱ्यांचे प्रश्न त्यांचा पिच्छा पुरवत आहेत. हे प्रश्न प्रत्येक काळात त्यांच्यासमोर नवनवे रूप घेऊन उभे राहातात. सव्वाशे-दीडशे वर्षांपूर्वी महात्मा जोतीराव फुले यांनी त्यांच्या काळात शेतकऱ्यांच्या होणाऱ्या शोषणाविरुद्ध 'आसूड' ओडला. फुले यांनी शेतकऱ्यांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी अनेक उपाययोजना सुचविल्या. त्याअनुषंगाने नंतरच्या सव्वाशे वर्षांच्या काळात बरेच बदलही झाले. बहुजनसमाजातील मुले सरकारी कचेऱ्यांमधून नोकरी करू लागली, सत्ताधारीही तेच बनले. स्त्रिया शिकून नोकरी करू लागल्या. शेतकरी सुशिक्षित बनला. तरीही शेतकऱ्यांची पिळवणूक थांबली नाही. उलट त्यांच्यासमोरील प्रश्नांनी नवे रूप घेतले. याची लेखकाला चीड आहे. म्हणून वर्तमान वास्तव फुले यांना कळविण्याची तसदी कोणकेरी घेतो. कादंबरीतील लेखक कोणकेरीच्या चिंतनाचा हाच मुख्य धागा आहे. त्यामुळे त्याने आपल्या चिंतनातून वेळोवेळी ठेवलेल्या नोंदी, लिहिलेली डायरी, पत्रे, माडीच्या ज्ञानी महाराजांची, धनगरबाबाची भेट आणि झिंगारू दारूवाल्यासाठी लिहिलेला 'उफराळ' हा सिनेमा या साऱ्याच्या मुळाशी शेतकरी आहे.

॥ ३ ॥

'ब-बळीचा' ही कादंबरी एका अर्थाने कृषिधर्माचे प्राक्तन आहे. या भूमीवरील शेतकरी हा मूळ आहे. त्यामुळेच त्याचा कृषिधर्म हा येथील मूळ धर्म आहे. या धर्माचे खास असे एक

अनुक्रमणिका

तत्वज्ञान आहे. कादंबरीमध्ये हे तत्वज्ञान अनेक पद्धतीने झिरपत राहाते. विठ्ठलाच्या मंदिरातील कीर्तनामध्ये बुवा सांगतात,' विठ्ठलाआधी शेतकरी होता. विठ्ठलानंतर शेतकरी होता. राजा नव्हता तेव्हा शेतकरी होता. राजा आला तेव्हा शेतकरी होता. माय बाप हो, शेतकऱ्यानं विठ्ठल केलाऽऽ शेतकऱ्यानं राजा केला.'(पृष्ठ १०७) या भूमीवरील इतर सारे शेतकऱ्यांच्या नंतर आले. म्हणजे त्यांच्या निर्मितीत शेतकरी होता. पण आता साऱ्यांचा विचार प्राधान्याने केला जातो पण शेतकऱ्याचा नाही. त्यामुळे शेतकरी आहे तेथेच आहे, हेच लेखकाला सुचवायचे आहे नंतर आलेले सारेच शेतकऱ्याला पिळू लागले आहेत. शेतकरी कसा जगतो, त्याच्या वाट्याला काय येते हे लेखक कोणकेरी आपल्या सिनेमातून जसे सांगू पाहतो. तसेच तो आपल्या जीवनात डोकावून पाहातानाही सांगत राहतो. त्याचे वडील कुणाच्या बांधाला गेल्यावर फाटेल म्हणून मुंडास काढुन ठेवायचे, उघड्या अंगाने ऊसाच्या सरीत घुसायचे. म्हणायचे,'अंगाचं कातडं फाटलं तर भरून येतंय. कापाड फाटलं तर नवं आणाय लागतंय' अशी शेतकऱ्याची परिस्थिती आहे. शेतीचे एक स्वत:चे शास्त्र आहे. हे शास्त्र खऱ्या शेतकऱ्याला अवगत असते. अशांचा आडव्याप्पा हा प्रतिनिधी आहे. शेती करण्याचं एक पारंपरिक शास्त्र उद्‌ध्वस्त करण्यामागे कार्यरत असलेली यंत्रणा लेखकाला अस्वस्थ करते. शेतीसाठी लागणाऱ्या बियाणांच्या व्यापारीकरणाचे उदाहरण यासाठी खूप बोलके आहे. स्वत:च्या शेतात पिकलेले धान्यच बियाणं म्हणून वापरणारा शेतकरी आज बियाणांसाठी नाडवला जातो. बियाणं संगोपनाची शेतकऱ्याची एक पद्धती होती. महात्मा फुले यांच्या 'शेतकऱ्याचा असूड'मध्ये याचे अप्रतिम वर्णन आलेले आहे. हे बियाणं टिकवून ठेवण्याचं पारंपरिक शास्त्र कोणकेरीही सांगतो. पण हे शास्त्र बियाणांच्या दुकानांनी चतुराईने नष्ट केले. शेतकऱ्याची पिळवणूक बी पेरण्यापासूनच सुरू होते. कारण आता पीक कितीही चांगले आले तरी ते बियाणं म्हणून निकामी असते. त्यासाठी आता 'शेतीसेवा केंद्राचाच रस्ता. दरवर्षी नवी बियाणे. या बी-बियाणांच्या कंपन्यांना हक्काचे तयार गिऱ्हाईक मिळाले आणि ते मालामाल झाले. शेतकरी बिचारा हक्काची बियाणे गमावून परावलंबी मागतकरी झाला.'(पृष्ठ २१३) वास्तविक, भरघोस पिकांच्या नावावर व्यापारीमनोवृत्तीतून चतुराईने रचलेले हे षडयंत्र आहे.

जगण्याच्या व्यवहारात नफेखोरवृत्ती केंद्रवर्ती आली आहे. शिकलेल्यांमध्ये व्यवहारीपणा भिनला. हा व्यवहारीपणा शेतकऱ्याच्या अंगाखांद्यावर वाढणाऱ्या अनेकांच्या मुळावर आला. शेती ही उद्योग बनवण्याचा विचार चालू केल्यामुळे हे सारे घडते आहे. शेतीचा उद्योग बनवण्याच्या प्रवृत्तीतून निर्माण झालेल्या प्रश्नांनी कोणकेरी अस्वस्थ आहे. ही अस्वस्थता तो कातांरामजीला लिहिलेल्या पत्रातूनही व्यक्त करतो. म्हणतो, 'शेती ही संस्कृती आहे. उद्योग नाही. तो उद्योग करा ही जी तुमची मागणी आहे, त्यात अनेक प्रश्न गंभीर बनतात. शेती उद्योग झाला की चिमण्यानी जगायचे नाही. घरात कुत्र्याने यायचे नाही. फॅक्टरीत जसे कामगाराची झडती घेऊन बाहेर सोडतात तसे शेतातून मजुराला झडती घेऊन सोडता येईल का? मजूर तुमच्या शेतात येतो तेव्हा त्याचं एक करडू असते. त्याला पेंडीभर चारा लागतो. तो तुमच्या शेतातून त्याला हक्काने हवा असतो. त्याची किंमत करून त्याच्या पगारातून वजावट करा असे म्हणून कसं चालेल.'(पृष्ठ ८२) गवस अशा पत्रांमधून ग्रामसंस्कृतीची महत्ता सूचित करतात. शेती ही संस्कृती आहे. शेतकऱ्याला साऱ्या गोष्टी पैशात माजून चालत नाहीत. त्याच्यासाठी श्रम हेच कृषिजन मूल्य आहे. त्यामुळे नफा मिळवून घरात लोडाला टेकून लोळत पडणे हे त्याच्या संस्कृतीत बसत नाही.

बदलत्या परिस्थितीत नफा आणि त्यातून मिळणारा पैसा साऱ्यांना महत्त्वाचा वाटू लागला आहे. ही वृत्ती शेतकऱ्यांपर्यंत येवून पोहोचली आहे. शिकलेल्यांमध्ये भिनलेलला व्यवहारीपणाच अनेकांगी मूल्यऱ्हासाला कारणीभूत ठरलेला आहे. त्यामुळे माणूस शिकतो म्हणजे काय करतो हाही प्रश्न या कादंबरीने अधोरेखित केला आहे. घरात बैल सांभाळण्यापेक्षा बैलांच्या रक्कमेच्या व्याजातून शेती कशी करता येते हे दिपूशेटसारखा व्यापारी व्यवहारचातुर्याने सांगू लागला की ते पटायला लागते. कोणकेरीसमोर असा व्यापारी हिशोब दिपूशेटने मांडल्यानंतर त्यालाही ते पटते. त्याचा हिशोब आईसमोर ठेवल्यानंतर आईच्या उत्तराने मात्र तो निरुत्तर होतो. कारण हा हिशोब शेतकऱ्याजवळ मूलत:च असलेल्या मानवतेच्या मूल्यांना पायदळी तुडवितो. म्हणून माझ्यातील शेतकरी गेला कुठे या प्रश्नाने कोणकेरी अंतर्मुख होतो. कोणकेरीचा हिशेब आयकून त्याची आई त्याला सांगते,'शेतकऱ्याच्या घरात कुत्रं, मांजरं, बैलं-म्हसरं-शेरडं-करडू असली तर त्याला माणूसपण उमगतं. पसामूठ वाढायला काळीज धजावतं तुज्यासारखं सगळं पैशात मोजायचं झालं तर कसाबात आणि शेतकऱ्यात फरक काय?'(पृष्ठ १५२-१५३) शेतकऱ्यांजवळ मुळातच असणारी ही मानवतावादीवृत्ती अधोरेखित करणारे असे संवाद आणि लेखकाजवळ असणाऱ्या मूल्यदृष्टियुक्त जीवनजाणिवा या कादंबरीच्या मध्यवर्तीसूत्राला एक आयाम मिळवून देतात.

अनुक्रमणिका

॥ ४ ॥

गाव आणि तेथील माणूस हा राजन गवस यांच्या चिंतनाचा विषय आहे. त्यांनी तो अतिशय संवेदनशीलतेने त्यांच्या कथा, कादंबरी आणि इतर ललित लेखनातून सतत मांडला आहे. खेड्याला शेतकरी-मजूर, बलुतेदार, त्यांच्या जाती-पाती, गरीब- श्रीमंत अशी अनेक अंगे-उपांगे आहेत. एकत्र कुटुंब आणि त्यातून आकाराला येणारे समूहभान हे खेड्याचे महत्त्वाचे विशेष आहेत. येथे सुख-दुःखे समूहाने झेलली जातात. परंतु अलीकडील काही वर्षांमध्ये खेड्यातील या साऱ्याच गोष्टींना सुरूंग लागला आहे. शेतकरी कुटुंबातील शिकलेला माणूस कुटुंबापासून तुटू लागला आहे. नात्यांमध्ये पडझड सुरू झाली आहे. खेडी सुजू लागली आहेत. ही खेड्यातील मूल्यऱ्हासाची जाणीव आणि त्याचे प्रत्ययकारी दर्शन हे 'ब-बळीचा'चे विशेष आहे.

या कादंबरीतील लेखक कोणकेरीच्याही चिंतनाचा विषय हाच आहे. त्याच्या पर्यावरणीय संवेदना, सामाजिक संवेदना तीव्र आहेतच. शिवाय त्याला खेड्याचे असे एक प्रगल्भ भान आहे. त्यामुळे त्याचे गाव त्याचा सतत पिच्छा पुरविते. गावची, तेथील विद्रुप बदलांची एक सल त्याच्या मनाला सतत टोचत राहाते. त्याच्या 'उफराळ' या सिनेम्यामध्ये तो हे विद्रुपीकरण होत चाललेले गाव कॅमेऱ्यामध्ये टिपण्याचा आटोकाट प्रयत्न करतो आहे. गावातील चौकांमधून लागलेले चिल्लर पुढाऱ्यांच्या फोटोंचे डिजिटल बोर्ड, गावभर उभे राहिलेली पानांची खोकी, चहाची टपरी, केशकर्तनालय, भांड्यांचे दुकान, सहकारी संस्था, पत्रे उडालेला सांस्कृतिक हॉल या बरोबरच मटक्याचा खोका, गुढीपाडव्यादिवशीच पाटीपूजनानंतर गुरूजींनी मटक्याची चिठ्ठी घेणे, सरकारी रास्तभाव दुकानातील भ्रष्ट व्यवहार, पैसे घेऊन घरी ट्युशन सुरू करणारे मास्तर असे गावाचे बदलत चालले रूप हा कॅमेरा टिपतो. गुढीपाडव्याच्या मुहूर्तावर गावात आमदारांच्या हस्ते ब्यूटी पार्लरचे उद्‌घाटन आहे. या उद्‌घाटनाच्या ठिकाणी गावातील पाचपन्नास लोक जमलेले आहेत. ते पाहून गावातील एका म्हाताऱ्याचे मन उद्विग्न होते. मुहूर्त करायला शेताकडे निघालेल्या आडव्याप्पाला तो म्हणतो, 'बायकांची केसं कापायचं दुकान निघालय गावात. आज पाडवा. कुदळ मारावी, औत जुपावं, तरवा जाळावा. काय, बायकांची केसं कापायचं दुकान काढावं? कली बदलली.'(पृष्ठ ६३) त्याच्या कॅमेऱ्याला शाहीराच्या गाण्याची साथ आहे. 'कलीयुगात बदललं गाव, टाकलं नाव जुन्यापाण्याचंऽऽऽ, भिरभिरे चाक, घामाची राख, राज्य आलं इथं चोरांचंऽऽ'(पृष्ठ ६३) हे शाहीराचे गाणे गावगाड्याचे बदललेले रूप टिपते. कॅमेऱ्याच्या सोबत शाहिराच्या गाण्याची असलेली साथ दृष्यात्मक वास्तवाला दिलेला आवाज आहे. या आवाजाचे कंप कादंबरीभर सर्वत्र उमटताना दिसतात.

बदलेल्या गावचे हे रूप लेखक कोणकेरीच्या माध्यमातून व्यक्त करतो. यासंदर्भातील त्याच्या डायरीतील आत्मचिंतन अंतर्मुख करणारे आहे. 'गाव, माझ्या लहानपणी मनात बसलेला. गाव माझ्या वाढण्याबरोबर वाढत नाही बदलत गेलेला. गाव वाढला नाही फक्त सुजला. सूज तर रोगाचं लक्षण.'(पृष्ठ ४९) हे आत्मसंवादी चिंतन कोणकेरीने त्याच्या डायरीत शब्दबद्ध करून ठेवले आहे. गावचे वर्तमान वास्तव जखमेवरील खपली वारंवार काढीत बसावे त्याप्रमाणे तो काढत राहातो. त्यातून संपूर्ण कादंबरीभर हे वास्तव तो भळभळते ठेवतो.

हे झाले बदललेल्या गावचे बाह्यदर्शन. माणसांची बदलेली नियत, नातेसंबंधांमध्ये झालेली पडझड ही वर्तमान वास्तवाची दुसरी बाजूही गवस अतिशय नेमकेपणाने टिपताना दिसतात. त्यांनी हे वास्तव दुहेरी पद्धतीने मांडलेले आहे. एकीकडे लेखक कोणकेरी स्वतःचे गाव, घर, नातेसंबंधांबावतीत आत्मचिंतन करतो. तर दुसरीकडे सिनेमातील आडव्याप्पाच्या माध्यमातून त्याच्या घरातील नातेसंबंधांवर प्रकाश टाकतो. मामांच्या वळचणीला राहून शिक्षण पूर्ण केलेला कोणकेरी मामा, मावशी, आई, वडील, भाऊ, वहिणी या साऱ्यांशीच हळूहळू तुटत जातो. ज्या मावश्या त्याच्यावर 'चिक्कार' माया करायच्या त्यांना तो पाच-पाच वर्ष भेटतदेखील नाही. गोतावळ्यात काका वारल्याची बातमीही त्याला आठवड्याने कळते. कारण आता गोतावळ्यातील कोणी गेले तर त्याला तातडीने कळविण्याची कोणी तसदी घेत नाही. मावशीला बऱ्याच वर्षांनी भेटल्यानंतर ती 'फारसं बोलली नाही. आक्रसली. मी लवकर निघून जावं, असं तिचे डोळे सांगत होते. डोळ्यात घृणा किंवा तिरस्कार होता, असं नाही. पण माझं असणं तिला जड झालेलं' (पृष्ठ ६१) असं काळजात दूरवर घरे पाडणारं दुःख तो बोलून दाखवतो. ही स्वतःविषयीची चिंतनशील उस्तवारी तो डायरीतून नोंदवत राहातो. जुन्या माणसांनी नात्यांमधून टिकवून ठेवलेला ओलावा आटत चाललेल्याचं हे सूचन आहे. नात्यांमध्ये पडत चाललेल्या फटी सांधण्याचीही प्रक्रिया थांबलेली आहे. शिकलेली आणि नोकरीला लागलेल्या नव्या पिढीची मानसिकता या फटी अधिक रुंदावण्याचेच काम करते आहे. ही बाब कोणकेरीला शेती, शेतकरी यांच्याइतकीच अस्वस्थ करते. वेगळं मागणाऱ्या आपल्या मधल्या वहिणींच्या बाबतीत तो तिच्या बाजूनही विचार करून पाहातो. पण दूरदूर पर्यंत विचार करूनही त्याला या बदलत्या मानसिकतेचे उत्तर

मिळत नाही.

नातेसंबंधांमधील पडझडीचं हे चित्र सार्वत्रिक झाले असून सामान्य गरीब कुटुंबांमध्ये यामुळे वेगळेच प्रश्न निर्माण झालेले आहेत. हे प्रश्न कोणकेरी आपल्या चित्रपटाच्या माध्यमातून मांडू पाहतो आहे. चित्रपटकथेच्या मध्यवर्ती असलेले आडव्याप्पाचे कुटुंब या प्रश्नाच्या गर्तेत सापडले आहे. अशा गर्तेत अडकत राहणे हे आडव्याप्पाचे भागधेय बनले आहे. शिक्षणाने माणसं जोडण्याऐवजी तुटण्याचीच प्रक्रिया झालेली आहे हे यानिमित्ताने कोणकेरी अधोरेखित करू पाहातो आहे. यासाठी तो शिक्षणाचा दहा अधिक दोन अधिक तीन बरोबर शून्य असा गणिती आलेख मांडतो. अशिक्षित शेतकरी असलेला आडव्याप्पा दारिद्रयाशी झुंजत नातेसंबंधांवर मनोभावे निष्ठा ठेवतो. तर त्याचा शिकलेला भाऊ संगाप्पा नोकरीच्या निमित्ताने शहरात आपले चौकोणी कुटुंब स्थापून आपला सवतासुभा जपतो. आपल्या सुरक्षित कुटुंबात त्याला इतरांचा विचार करावासा वाटत नाही. संगाप्पा आपल्या हिश्याची जमीन विकतो, विकण्यासाठी घराची वाटणी मागतो. गावाशी आपल्या घराशी त्याला काही देणेघेणे नको आहे. दुसरीकडे आडव्याप्पाची बायको तायव्वाही याच अनुभवातून जाते. पोलीस असलेल्या तिच्या भावाकडूनही तिला असाच अनुभव येतो. तायव्वाचा भाऊ तिच्या मुलाच्या शिक्षणासाठी आपल्याकडे ठेऊन घ्यायला नकार देतो. पण आडव्याप्पा या गोष्टींचे भांडवल करून खचत नाही. त्याच्या सोशिक स्वभावाने जीवनातील हे वास्तव स्वीकारलेले आहे. अशा अनुभवांनी त्याला बरेच शिकविलेले आहे. अशा परिस्थितीतही तो आपली नात्यांवरील निष्ठा जपतो. नात्यांच्यानिमित्ताने निभवावी लागणारी सारी कर्तव्य तो निभावतो. अतिशय प्रतिकूल परिस्थितीत त्याला त्याची बायको तायव्वा मनोभावे साथ देते. तायव्वा ही कृषिसंस्कृतीचं दृष्य रूप आहे. तिचा कष्टाळू, सोशिक, समजूतदार स्वभाव, शेत, जनावरं, नाती यावरील निष्ठा पाहता; ती अल्पभूधारक शेतकऱ्याची खरी प्रतिनिधी ठरते. हे दोघे पतीपत्नी कर्जाच्या खाईत बुडालेले असताना; प्रसंगी नवे कर्ज काढून बहिणींच्या मदतीला धावतात. आडव्याप्पावर अनाहूतपणे येऊन आदळणारी अनाम दुःखे त्याचे त्याच्या चिवटपणाची परीक्षा पाहतात. त्याच्या थोरल्या बहिणीला कॅन्सर झाल्यावर लहान भावाने, संगाप्पाने दिलेली प्रतिक्रिया माणूस कुठे चालला आहे? या प्रश्नात वाचकाला अडकवते. मानवी मनाचे दुभंगलेपण दृगोचर करणाऱ्या या प्रश्नानींच लेखकाची छळवणूक केलेली आहे. या प्रश्नांच्या गर्तेत अडकलेला कोणकेरी आत्मसंवादीपणे कादंबरीभर बोलत राहतो. या आत्मसंवादांमध्ये आपल्या मनाची तगमग व्यक्त करतो. तो म्हणतो गावातील माणसांना आता संशयाने ग्रासते आहे. हा संशय माणूस माणसाला गिळंकृत करण्याकडे घेऊन जाणारा आहे. 'एक खोल संशयाचा डोह. कुठंच थँब नाही. कोणत्या दिशेनं चालले हे तांडे जगण्याच्या मोडतोडीत. गाव गावातून हद्दपार होत जाताना'(पृष्ठ १९२) अशा वेळी आत्मसंवादांमध्ये येणारी ही काव्यमय शैली कोणकेरीच्या अस्वस्थेला एक परिमाण आणि कादंबरीच्या कथासूत्राला एक बळकटी देते.

॥ ५ ॥

कृषिकर्म अप्रितिष्ठित आणि राजकारण प्रतिष्ठित होत चाललेला हा काळ आहे. गावची ग्रामपंचायत, सहकारी सेवा सोसायटी, दूधसंस्था, पतसंस्था या शेतकऱ्याच्या कल्याणासाठी कमी आणि नाडवणूकीसाठी जास्त काम करू लागलेल्या आहेत. खासगी सावकारांच्या जाचातून शेतकरी मुक्त व्हावा म्हणून सहकाराच्या माध्यमातून या संस्था उभ्या राहिल्या. सहकार ही एक चळवळ म्हणून वाढविली गेली. आता सहकार आणि तेथील सेवाभाव संपला असून ज्याच्या ताब्यात संस्था तो स्वतःच्या राजकारणासाठी तिचा वापर करू लागला आहे. तेथे खाऊबाजवृत्ती वाढली आहे. अशा संस्थांमधून काम करणारे प्रक्षुब्ध चिल्लर पुढारी तालुका-जिल्हा पातळीवरील राजकारण्यांचे हस्तक बनले आहेत. त्यांचे साटेलोटं तयार झालेलं आहे. त्यामुळे त्यांना गावच्या, शेतकऱ्यांच्या हितापेक्षा परस्परांचे हित महत्त्वाचे वाटते आहे.

कोणकेरीने लिहिलेल्या पटकथेतील एका दृश्यात हे वास्तव टिपताना दौलू तात्याची म्हातारी आडव्याप्पाला म्हणते, 'चावडी बघितली की भडभडून येतंय. म्हाताऱ्याची चावडी नदरत येतीया. त्ये गेलं आता सगळं. आता कुत्री असत्यात चावडीत. लचकं तोडाय वसल्याली. दौलू तात्याची चावडी संपली. आता तितं दारू-मटन आनी भानगडी. सगळं वाटोळं लावलं गावचं'(पृष्ठ १०३) गावातील पंचायत, तलाठी कार्यालय ते मंत्रालयापर्यंत सारीकडे भ्रष्ट आणि अशिष्ट वर्तनाने बरबटलेली माणसं दिसू लागली आहेत. प्रत्यक्ष उप्पेनबेटगिरी तहसिल कार्यालयातील भ्रष्टाचार कल्लाप्पा कोणकेरी पाहतच असतो. तेथे 'बोकड सापडला की पाच हजार रुपये. बकरं सापडलं की हजार, दोन हजार, करडू सापडलं की पाचशे. हजार, कोंबडं सापडलं की शंभर. चिलाट सापडलं की पन्नास. आपल्याला ठेऊन बाकीचे वाटायचं. करडू ते बोकड वाटं घालायचं ज्याच्या त्याच्या वजनानुसार, ज्याचा त्याचा वाटा. तक्रारीला जागा नाही. अत्यंत पारदर्शी व्यवहार'(पृष्ठ ५३) असा राजरोसपणे चालतो.

सरकारी खात्यांमधील राजरोसपणे चालणारा हा भ्रष्टाचार कोणकेरी पत्रांच्या माध्यमातून जोतीराव फुलेंना कळवितो. त्यांना कळविण्याचे कारण त्यांच्या काळात त्यांनी या भ्रष्टाचारीवृत्ती विरुद्ध सडेतोड लेखन केले होते. त्यांच्या काळात ब्राह्मणवर्ग सरकारी कचेरीत होता. त्यांना दूर करून तेथे आपली बहुजन समाजातील मुले यावीत अशी त्यांची इच्छा होती. त्यांचे हे स्वप्न आता पूर्ण झालेले आहे. त्यासाठी त्यांनी घेतलेले श्रम सार्थकी लागले आहेत. पण सरकारी कचेऱ्यांमधून काम करणारी ही मुले महात्मा फुलेंनाच विसरली आहेत. त्यांचे महात्मा फुले यांच्या स्वप्नांशी काही देणेघेणे नाही. त्यामुळे त्यांना प्रत्येकाच्या कामांमध्ये पैसा दिसतो. कोणकेरी म्हणतो, 'त्यांना फायलीत कामाचा तपशील दिसण्याऐवजी नोटांचा ढिगारा दिसू लागतो. तो कसा ओढता येईल, यासाठी ते दिवसरात्र खर्च करून हिशेब मांडू लागतात'(पृष्ठ ९७) या भ्रष्टाचारी यंत्रणेमुळेच दादा माखिलेसारखे लोक तयार होतात. शेतकऱ्यांसाठी आईसमान असणारी शेती विकत घेण्याची यंत्रणाच मग हे माखिलेसारखे लोक तयार करतात. आडला नडला शेतकरी गाठून त्याची जमीनच खरेदी करून टाकणारी नवी जमात आता खेड्यात तयार झाली आहे. राजकारण आणि प्रशासनातील मूल्यऱ्हासाचे हे विदारक चित्र या कादंबरीने नेमकेपणाने टिपले आहे.

खेड्याशी, शेतीशी काडीमात्र संबंध नसलेल्या झिंगारू दारूवाल्याला शेतकऱ्याच्या जीवनात पैसे मिळवून देणारी कथा दिसते. त्याला आगपेटीचा कारखाना आणि शेती सारखी वाटते. तमाशा-लावणी असलेली शेतकऱ्याची कथा त्याला हवी असते. शेतकऱ्याचे जीवन त्याला व्यवसायवृद्धीचे साधन वाटू लागली आहे. त्याच्या सूचनेनुसार शेतकऱ्याच्या मरणात बराच मसाला घालून कथा रंजक करण्याला कोणकेरीचा ठाम विरोध आहे. पाटील - लावणी- तमाशा ही त्याला खेड्याची चेष्टा वाटते. आपले चित्रपटातील ज्ञान किती? आपण आजवर किती चित्रपट पाहिले? असे त्याला स्वत:लाच पडलेले काही प्रश्न आहेत. तरीही तो आपल्याला हवे असणारे काहीतरी रचून पाहायला काय हरकत आहे; म्हणून आपल्या पद्धतीने पटकथा लिहीत राहतो. यासाठी कुबुडकर, दारूवाल्याचे आयकायचे नाही असे तो ठरवितो. दारूवाल्याला 'भोसड्यात जा. तुला पटकथा नव्हे मी लिहिलेला एकही शब्द देणार नाही' असे आपल्या नोंदवहीत नोंदवून ठेवतो. नैतिकतेचं दर्शन घडविणारी ही चीड शेतकऱ्यावरीची कोणकेरीची निष्ठा आहे.

तो शेतकऱ्याशी अशी निष्ठा ठेऊन असल्याने शेतकऱ्यांच्या कल्याणासाठी उभ्या राहिलेल्या चळवळींविषयी त्याच्या मनात काही शंका आहेत. त्यासाठी तो नोंदवहीत शेतकरी संघटनेच्या कार्यकर्त्यांना आणि नेत्यांना विचारायचे अनेक प्रश्न नोंदवून ठेवतो.(पृष्ठ १७०-१७१) संघटनेच्या फुटीमध्ये, नेत्यानी राजकारणात उडी घेण्यामागे काय कारणे आहेत. केवळ पैशाच्या पिकाची बाजू घेऊन लढण्यामागचा हेतू काय? अशा अनेक प्रश्नांवर कोणकेरीची चर्चेची तयारी आहे. हे प्रश्न तो कोरडवाहू, अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या बाजूने विचारतो आहे. कारण संघटना यांच्यासाठी काय करते हा कळीचा प्रश्न या माध्यमातून समोर आणू पाहतोय. ही कादंबरी अशा अनेक संदर्भयुक्त प्रश्नांच्या गुंत्यात वाचकाला गुरफटून सोडते.

|| ६ ||

'ब-बळीचा' हा कादंबरी लेखनाचा एक नावीन्यपूर्ण प्रयोग आहे. या कादंबरीचे कथानक रूढ पद्धतीने पुढे सरकत नाही. ते वाचकाला धक्के देते. यातील पहिला धक्का कादंबरीतील लेखकाच्या गायब होण्याने बसतो. त्याच्या गायब होण्यातून काही ताण निर्माण करणे, त्यातून कादंबरीलाच अद्‌भुततेचा संदर्भ देणे ही प्रायोगिक आखणी कादंबरीला एक कलात्मक आयाम प्राप्त करून देते. अद्‌भुततेमुळेच या कादंबरीतील शोधप्रक्रियेला बहुसंदर्भता प्राप्त होते. कादंबरीच्या प्रांरभीच 'मला तुम्हाला वेगळीच गोष्ट सांगायची आहे. सांगायची आहे हे तितकंसं योग्य नाही. शोधायची आहे म्हणणं जास्त योग्य.'(पृष्ठ ५) असं दिपूशेटच्या निवेदनात सूचित केले आहे. कादंबरीत येणारी डायरी, नोंदी, पत्रे, चित्रपटाची पटकथा, आत्मसंवादी निवेदने, निवेदनांमधील काव्यात्मकता या साऱ्यांच्या मिश्रणातून आकाराला येणारी कादंबरी वाचकाची दमणूक करते. ही दमणूक जीवनशोधाचा एक प्रवास आहे. या प्रवासातूनच कादंबरीतील लेखकाचा कृषिसंस्कृतीचा तळस्पर्शी शोध चालला आहे. या शोधाची दिशा निश्चित असल्याने रचनेची अनेक तंत्रे अवलंबली असली तरी; आंतरिक एकसूत्रता या रचनातंत्राचे वैशिष्ट्य आहे. हे रचनातंत्र एका अर्थाने लेखनप्रक्रियेचाही शोध आहे.

मूलत:च कादंबरी या वाङ्मयप्रकाराची क्षमता विस्तारशील असल्यामुळे कादंबरीलेखनामध्ये अनेक प्रयोग होत असतात. या कादंबरीच्या माध्यमातून कादंबरीच्या आकृतिबंधाची राजन गवस यांनी केलेली मोडतोड कादंबरीची क्षमता अधोरेखित करते. कादंबरीत पूर्वसूरींच्या विचारवंताच्या विचारांशीच केलेली बौद्धिक चर्चा आणि त्या विचारांच्या प्रकाशझोतात उजळवते ठेवलेले समकालीन वास्तव ही नवीच रचना लेखकाने स्वीकारली आहे. याला रमेश वरखेडे ''म. फुले यांच्या आद्य महाकथनाच्या छायेत एक नवे उत्तरकालीन लघुकथन रचण्याचा हा प्रयत्न आहे'' (क्रिटिकल इनक्वायरी,

जुलै-सप्टें. २०१३, पृष्ठ ४) असे म्हणतात. समकालीन जीवनव्यवहार हा गुंतागुंतीचा आणि व्यामिश्र बनलेला आहे. जीवनातील संयम आणि एकसूत्रीमार्गक्रमणाची जागा अनेककेंद्री गतिमानतेने घेतलेली आहे. अस्थिरता आणि बिनभरवसा हे समकालीन जीवनाचे विशेष आहेत. सामान्य शेतकऱ्याचे जीवनही याला अपवाद नाही. असे जीवन पारंपरिक साचेबद्धपद्धतीने, एकसूत्री कथानकाच्या माध्यमातून कवेत घेणे अशक्य आहे. त्यासाठीच लेखकाने डायरी, नोंदी, पत्रे, दृष्यं अशा विविधांगी रचनेतून वास्तवाचे अनेककेंद्री प्रसवणे समोर आणले आहे. या विविधांगी रचना वाचकाला विचारासाठी फट ठेवतात आणि आत्मचिंतन करण्यास प्रवृत्त करतात.

दिपूशेट आणि कल्लाप्पा कोणकेरी या दोन भिन्न प्रवृत्तीच्या व्यक्तींची मैत्री हे बदलत्या सामाजिक वास्तवाचे सूचन कलात्मकतेने साधलेले दिसते. जीवनात अनाहूतपणे येऊन आदळणारी संकटे, त्यांचा सामना करताना सामान्यजनांची होणारी दमछाक टिपण्यासाठी कादंबरीअंतर्गत कलेले पटकथेचे लेखन असा अभिव्यक्तीचा नवा आकृतिबंध आविष्कारातील तोचतोपणा आणि साचेबद्धता संपवणारा आहे. पाटील-तमाशा-लावणी असे एक आवर्तन म्हणजे खेड्याचे चित्र अशी धारणा असलेल्या, शहरातूनच खेड्याकडे पाहणाऱ्या झिंगारू दारूवाल्याला, त्याला पटकथालेखनाचे धडे देणाऱ्या कुबुडकरला न जुमानता कोणकेरी आपली नैतिकता जपतो. पैशांसाठी वास्तव दुर्लक्षून खरे खेडे दाखविण्याचा प्रयत्न करतो. त्यासाठी तो पारंपरिक चित्रपटकथेची चौकट मोडू पाहतो. चित्रकटकथेच्या माध्यमातून तो नव्या खेड्याचा शोध घेतो.

कादंबरीत प्रतीत होणारे लेखकाचे भाषाभान हे या कादंबरीचे एक महत्त्वाचे विशेष आहे. येथेही लेखक प्रयोगशील राहिला आहे. या कादंबरीच्या भाषेची चर्चा निवेदनाची आणि संवादाची भाषा अशा चाकोरीतून करता येण्यासारखी नाही. त्याच्या पत्रांमधील भाषेला चर्चक, बौद्धिक गांभीर्य आणि उपहास असे संदर्भ आहेत. तर नोंदी, डायरीमध्ये येणारी भाषा आत्मसंवादी, काव्यात्मक अशी आहे. जंगलांमधील धनगरवाड्यातील लोकांची जाऊस, यवूस अशी 'स'कार क्रियापदांची बोली. संवाद, निवेदनातून येणाऱ्या इतर विविध बोली पाहता; या कादंबरीची भाषा बहुआवाजी आहे असे दिसते. लेखकाच्या या भाषावापरातून शेती, शेतकरी आणि खेड्याच्या संदर्भाने मोठे भाषिक भांडार समोर येते. या भांडारातील उस्तरवारी, चौमाळ, झुंबड, बक्कळ, वानगीदाखल, दाबजोर, मांयदळ असे अनेक शब्द अर्थवत्तेसंदर्भात प्रमाणमराठीतील शब्दांना उजवे आहेत. कादंबरी हा प्रदीर्घ भाषिक अवकाशाची मागणी करणारा रचनाप्रकार असल्याने असा भाषावापर कादंबरीला समृद्ध करणारा आहे.

व्यक्तीचा भाषावापर हा स्वभावदर्शक असतो. कृत्रिम भाषावापरातून समोर येणारी ढोंगीवृत्ती लेखकाला उबग आणणारी आहे. त्यामुळेच झिंगारू दारूवाला 'सगळ्या झेरॉक्स मजकडे आहेत' असे म्हणतो तेव्हा कोणकेरी चिडीने 'च्युतेगिरी. मजकडे काय रांडंच्या माझ्याकडे म्हण' असे मनात म्हणतो. हा उद्वेग लेखकाची भाषिक संवेदना स्पष्ट करतो. या कादंबरीतील भाषेचा विविधांगी वापर हा लेखकाकडे असलेल्या समाजभाषाभानाचे दर्शक आहे. भालचंद्र नेमाडेंसारखे अपवाद वगळता मराठीमध्ये खूप कमी लेखकांकडे असे समाजभाषाभान दिसते. प्रस्तुत कादंबरीच्या प्रयोगशील रूपबंधातच अशा विविधांगी भाषावापराची मागणी अनुस्यूत असून ही मागणी लेखकाने पुरवलेली आहे.

एकूणच आशय, अभिव्यक्ती आणि भाषा या साऱ्याच बाबतीत 'ब-बळीचा' ही एक प्रयोगशील कादंबरी असून; म. फुले यांच्या भाषेत सांगायचे झाले तर ही कादंबरी 'शेतकऱ्यांसहित शेतकीची हल्लीची स्थिति' मुखर करण्यात कमालीची यशस्वी होते.

ब-बळीचा, राजन गवस, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, २०१२

संदर्भ :

१. गवस, राजन २०१२, ब-बळीचा, मुंबई : पॉप्युलर प्रकाशन.

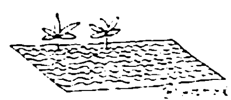
२. कीर, धनंजय, मालशे, स. गं आणि फडके, य. दि. (संपादक) २००६. महात्मा फुले समग्र वाङ्मय, मुंबई : महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ.

३. वरखेडे, रमेश जुलै-सप्टे. २०१३. क्रिटिकल इनक्वायरी (संपा. मंगला वरखेडे), नाशिक.

नंदकुमार मोरे

सहायक प्राध्यापक, मराठी विभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर : ४१६ ००४.
भ्रमणभाष : ९४२२६२८३००

अनुक्रमणिका

महावीर जोधळे

॥ त्रिकालसंध्या ॥

॥ पुस्तक परीक्षण ॥

ललितगद्यात्मक आत्मचिंतनपर आत्मचरित्र

डॉ. रूपाली शिंदे

■

जेष्ठ साहित्यिक आणि पत्रकार महावीर जोंधळे यांच्या आत्मचिंतनपर लेखांमधून त्यांचे जगणे, लेखक आणि पत्रकार म्हणून त्यांनी स्वतःला घडवत जाणे स्पष्ट होते. 'त्रिकालसंध्या' हे त्यांचे आत्मचरित्र निवेदक 'मी'च्या लौकिक पातळीवरील जगण्याचा तसेच पत्रकार, साहित्यिक म्हणून स्वतःची कारकीर्द आणि स्वतंत्र कार्यशैली कशी आकाराला आली यांचा आलेख स्पष्ट करते. या आत्मचरित्राचे वैशिष्ट्य म्हणजे 'लहानपण देगा देवा', 'आहे त्या संचिता माप लावू', 'डोळा अंजन बरवे', 'कळू आले जीवा' या चार स्वतंत्र विभागांतील ललितलेखांमधून लेखकाचे जगणे उलगडत जाते. हे चार विभाग आणि त्यातील प्रत्येक लेख त्यातील अनुभव चिंतनामुळे स्वतंत्र, स्वायत्त असल्याचे जाणवते. या स्वायत्त चार विभागांना सांधणारा त्यांना एकात्म रूप देणारा समान धागा कोणता ? असा प्रश्न उभा ठाकतो. आत्मचिंतनपरता हे या प्रश्नाचे उत्तर आहे. आत्मचिंतनाचा निःशब्द स्वर या चारही विभागांमध्ये संथ लयीत सातत्त्याने उमटत राहातो. म्हणूनच आत्मचिंतनकेंद्रित आत्मचरित्र म्हणून 'त्रिकालसंध्येचा' स्वतंत्रपणे विचार होण्याची गरज वाटते / जाणवते.

त्रिकालसंध्येच्या आशय आणि अभिव्यक्तीच्या संदर्भात लेखकाने चोखाळलेली वेगळी वाट कोणती, याचा इथे विचार केला पाहिजे. आत्मचरित्राची रूढ चौकट लवचिक करून, 'मी'च्या जीवनप्रवास तुलनेने कमी महत्त्वाचा मानून जगण्याच्या बरोबरीनेच जगण्याचे भान येणारा विचारांचा प्रवास लेखकाने अधिक महत्त्वाचा मानून, त्यावर प्रखर प्रकाशझोत टाकलेला दिसतो. अनुभवलेले जग आणि सहवासातील माणसांच्या सावलीत घडत गेलेल्या जाणिवा आणि त्यातून आलेले जगाच्या व्यवहाराचे भान हा सारा प्रवास लेखकाने प्रत्येक स्वतंत्र लेखामध्ये कथन केलेला आहे. आत्मजाणिवा घडण्याचा-मोडण्याचा आणि पुन्हा नव्याने आकाराला येण्याचा व्यक्तीचा विचार-भावना-संवेदनांच्या स्तरांवरील अमूर्त, अविरत प्रवास 'त्रिकालसंध्ये'तून स्पष्ट होतो. आत्मचरित्रात कथनकर्त्या 'मी' ने कथन केलेला जीवनप्रवास एकसलगतेने मांडलेले असतो. स्वतःच्या आयुष्यात घडलेल्या निवडक महत्त्वपूर्ण घटना आणि जगण्याला दिशा देणाऱ्या माणसांचे चित्रण आत्मचरित्रामध्ये प्रामुख्याने आलेले दिसते. त्रिकालसंध्येत वास्तवातील, बाहेरच्या जगातील माणसं, घटना यांचे संदर्भ घेऊन त्यांच्या निमित्ताने लेखकाने केलेले चिंतन ठळकपणे मांडलेले दिसते. आत्मचरित्रामध्ये क्वचितच जाणवणारा लेखकाचा चिंतनप्रवास 'त्रिकालसंध्ये'त आशयाचा गाभा होऊन केंद्रस्थानी येतो. त्यामुळे आत्मचिंतनाला पूरक होतील/होइल त्या दिशेने. व्यक्ती आणि घटनांचा प्रवाह वळवून घेण्याची अनवट कसरत लेखकाने या आत्मचिंतनपर आत्मचरित्रात सहजपणे पार केलेली आहे. याचं उत्तम उदाहरण म्हणजे 'नांदी' या लेखामध्ये लेखकाला भेटलेले जेष्ठ गायक सुरेश हळदणकर आणि या भेटीचा लेखकावर झालेला परिणाम लेखकाने सांगितला आहे. पत्रकार होण्याच्या जिद्दीने मराठवाड्यातील गाव, घर, माणसं सोडून मुंबईत आल्यानंतरच्या दै. 'मराठा' मध्ये उमेदवारीच्या दिवसात लेखकाला साहित्य कला क्षेत्रांतील माणसांचा सहवास, भेटीचा योग लाभलेला होता. गायक सुरेश हळदणकरांच्या घराबाहेर पायरीवर बसून त्यांचा रियाज ऐकाल्यानंतर, मग त्यांच्या घरात प्रवेश आणि मग सुरेशभैयाचं दर्शन लेखकाला घडले. या प्रसंगाचे वर्णन - 'सुरेशभैयाचं दर्शन झालं. मला माझे अण्णा दिसले प्रेमबंधाचा, भावनिक ओढीचा दिवस असं मी म्हणेन फार तर, 'नांदी' अशीच असावी.' मुक्या मुक्या मनानं स्वीकारलेली व्यक्तीच्या गुणांची आसक्ती असलेला आणि आपल्या माणसांच्या छोट्या वर्तुळातून मुक्त करणारे असे

अनुक्रमणिका

आसक्ती आणि मुक्तीचे द्वंद्व मनात बाळगून माणूस जगत असतो. जाणीवेचा, विचारांचा एक धागा अशा प्रकारे या आत्मचरित्रातून अलगद हाती लागतो. आत्मजाणिवेतून व्यक्त होणारी चिंतनपरता हे या आत्मचरित्राचे वैशिष्ट्य आहे. हे पुन्हा एकदा म्हणावे लागते.

या आत्मचरित्रामध्ये 'अम्मी', 'नरहरी', 'भालेराव अण्णा', 'माझी सावली', 'तिहेरी विणीचा संपादक' ही स्वतंत्र व्यक्तिचित्रे समाविष्ट झालेली दिसतात. या व्यक्तिचित्रणाचा बाज ललितगद्यामधील व्यक्तिचित्रणाच्या अधिक जवळ जाणारा आहे. या व्यक्तिचित्रणांना आत्मचित्रणाच्या आकृतीबंधाकडे आणताना लेखकाने ललितगद्यामध्ये येणारी व्यक्तिचित्रणाची वैशिष्ट्ये जपलेली आहेत. त्याचबरोबर आत्मचरित्रामध्ये 'मी'च्या आठवणींचा एक भाग होऊन येणारी व्यक्तिचित्रे हा धागा 'त्रिकालसंध्ये'त जोडून घेतलेला दिसतो. परंतु ललितगद्यातील व्यक्तिचित्रं प्रस्तुत व्यक्तीबद्दल अधिक बोलते. व्यक्तिचित्रणाच्या माध्यमातून लेखकाने केलेले चिंतन ललितगद्यामध्ये ठळकपणे व्यक्त होते. निवेदक 'मी'च्या जीवनदृष्टीचा तसेच अनुभवांचा स्पर्श होऊन ललितगद्यातील व्यक्तिचित्र रेखाटले जाते. आत्मचरित्रामध्ये येणारी व्यक्तिचित्रे अनुभव कथनाच्या ओघात आलेली असतात. त्यात व्यक्तिचित्रणापेक्षाही व्यक्तीच्या अनुषंगाने घडून गेलेली घटना / अनुभव कथन करण्यावर अधिक भर दिलेला असतो. ललितगद्यातील व्यक्तिचित्र व्यक्तीबद्दल अधिक बोलते. (व्यक्तिचित्रणाच्या माध्यमातून लेखकाने केलेले चिंतन ललितगद्यामध्ये ठळकपणे व्यक्त होते.) आत्मचरित्रातील अनुभव कथनाचा धागा आणि ललित गद्यातील, आत्मजाणिवा घडविण्यास कारणीभूत ठरलेली माणसं, आणि त्या माणसांशी जोडलेलं लेखकाचं जगणं 'त्रिकालसंध्या'मध्ये येते. ललितगद्यातील मूळ व्यक्तिचित्रणावर, आत्मचिंतनपरतेचे तसेच जीवनाकडे पाहण्याचा विशिष्ट दृष्टिकोन व्यक्त करणे म्हणजेच 'मी'च्या जाणीवा घडण्याचा प्रवास कथन करणे. या वैशिष्ट्यांचे कलम करून ललितगद्यात्मक आत्मचरित्र लेखनाचा वेगळा प्रयोग महावीर जोंधळे यांनी केलेला दिसतो.

'अम्मी' हा ललितगद्यातील व्यक्तिचित्रणाकडे झुकलेला लेख, आत्मचरित्रातील स्मरणसाखळीची एक कडी म्हणून येतो. लेखक अकरावीच्या वर्गात असताना वसतिगृहाच्या व्यवस्थापकानं परीक्षा तोंडावर आली असता, मेसच्या-जेवणाचे पैसे भरा, नाहीतर उपाशी मरा असा सज्जड दम पोरांना भरला होता. मग उपाशीपोटी मामाच्या घरी जाऊन पैशाची काही व्यवस्था होते का ? असा प्रयत्न करून पाहिला होता. पैसे नाही दिले तरी आजोळ आहे म्हणून भाकरीची तरी सोय होईल अशी वेडी आशा बाळगून मामाच्या घरी गेला गेल्यानंतर, रिकाम्या पोटानं मामाच्या माडीवरून उतरून आलेला लेखक कमालीचा निराश, दुःखी झालेला होता. वर्गमित्र सिराज रंगरेजच्या घरी जाऊन त्याला तरी खरी परिस्थिती सांगावी, या इराद्याने त्याच्या घरी गेल्यानंतर, तिथे भेटली अम्मी आणि सिराजची बहीण - नाझ. 'मेरी नाझ तेरी बहन लगती क्या नही?' असा प्रश्न विचारून अम्मीने लेखकाच्या दोन वेळच्या जेवणाचा प्रश्न सोपा करून टाकला होता. 'जेव्हापर्यंत तुझी परीक्षा चालू राहील तोपर्यंत नाझ देईल तुझा डबा आणून' असं अम्मीचं आश्वासन बोलणं लेखकाला त्यावेळी भाराभर नात्याहून मोलाचं वाटलं होतं. पुढे अनेक वर्षांनी अम्मी गेल्याचं पत्र लेखकाच्या हाती पडतं. त्यावेळी लेखकाने लग्नानंतर पाकिस्तानात स्थायिक झालेल्या नाझला लिहिलेले सांत्वनपर पत्र, त्यातला मजकूर थेट बहुसांस्कृतिकवाद म्हणजे काय हे समजावून सांगतो. ''नाझ! तू त्या दिवशी कुराणाचा खरा अर्थ सांगितलास नाझ! जो कधीच मुल्ला - मौलवीला कळला नाही. आपलं जग फक्त 'सब्जच' असतं असं सांगणाऱ्या शाही इमामांना तू तडकावलंस बांग देताना... कोपरापर्यंत भरलेल्या मारेपंखी 'चुडियाँ' दाखवीत म्हणाली होतीस अल्ला कुठं रंगात शोधायचा असतो का? ... जुनी साडी नव्यानं रंगवून वाळायला घालताना एका एका रंगाचा उलगडा केलास, अगदी सहजपणे. कीर्तनातून पांडुरंग सांगावा तसा!.. पोटात ओरडणाऱ्या कावळ्याचा धर्म कसा ओळखलास! गावात होते आजोळ गडगंज. तू अम्मी रंकाचे राव का झालात माझ्यासाठी?''

महावीर जोंधळे लिखित 'त्रिकालसंध्या' या आत्मचिंतनपर आत्मचरित्राला ललितगद्यात्मक आत्मचरित्र का म्हणायचे याचा उलगडा होण्यास वरील विवेचन पुरेसे आहे असे वाटते.

या आत्मचरित्रामध्ये व्यक्तिचित्रणाच्या बरोबरीनेच स्थळ - काळ - घटितांवर भर देऊन लेखकाने कालसंबद्ध जीवनप्रवास कथन करण्याला महत्त्व दिलेले आढळते. 'डोंगराच्या पायथ्याशी', 'कोंभावरचे दव', 'नांदी', 'अफाट मोकळ्या आकाशाखाली', 'कोरडे दिवस' इ. काही लेखांमधून लेखक स्थळ - काळ संबद्ध स्मृतीचा प्रवाह आत्मचरित्रामध्ये वळवून घेतो. स्थळ - काळाच्या संदर्भ चौकटीत बंदिस्त झालेल्या आठवणींचा विचार करताना लेखक व्यक्तीला तुलनेने गौणस्थानी ठेवून, स्थळ-काळाने व्यापलेला जाणिवांचा प्रदेश उठावदार करतो. जाणिवेला वैशिष्ट्यपूर्ण वळण देणारे स्थळ - काळाचे संदर्भ या आत्मचरित्रात अनेक लेखांमध्ये महत्त्वाचे होतात. स्थळ काळ निबद्ध व्यक्तीजाणीव आणि

आत्मचिंतनातून आलेली व्यक्तिचित्रे ही दोन प्रमुख वैशिष्ट्ये 'चिकालसंध्या'मध्ये स्पष्टपणे दिसून येतात. माणसं त्यांच्या कृती-उक्तींचा अमीट ठसा इतरांच्या जगण्यावर रेखतात. त्यामुळे व्यक्तीच्या जगण्याला मूल्यजाणीव प्राप्त होते. त्रिकालसंध्येत हा सारा आशय प्रखरतेने व्यक्त होतो.

त्रिकालसंध्येत लागलेला आत्मचिंतनाचा स्वर कोणत्याही 'मी' च्या जडणघडणीत घटना-जाणीव-मन यांचा सहभाग कशा प्रकारचा असतो? या तत्त्वचिंतनापाशी येऊन पोहोचतो. प्रत्येक घटना अनुभवाचा भाग होताना, त्या घटनेचा भौतिक आणि मानसिक अशा दोन टोकांच्या दरम्यान होतो. इंद्रियांना होणारी जाणीव घटनांचे एकत्रीकरण करून तिची व्यवस्था लावते. त्यामुळे घटनेला नवे मूल्य प्राप्त होते. म्हणजेच 'जाणीव' ही व्यक्तीच्या जडणघडणीत महत्त्वाची भूमिका पार पाडते. म्हणून जाणीव महत्त्वाची असे प्रथमदर्शनी वाटते. पण घटना व वस्तू यांचे अंतर्गत संबंध जोडणारे मन आणि त्यातून होणारी ज्ञानाची पुनर्निर्मिती महत्त्वाची असतेच. म्हणजेच जाणिवेचे घटनेशी - वस्तूंशी नव्याने संबंध प्रस्थापित करणारे मन, व्यक्तीला, तिच्या अनुभवांना वैशिष्ट्यपूर्ण वळण देते असे म्हणावे लागले. परंतु ज्ञान (cognition) आणि मूल्यनिर्धारण (valuation) हे दोनही घटक माणसाच्या जगण्यावर परिणाम करतात. मूल्य - निर्णय (Judgements & value) यामध्ये वस्तूंचा व घटनांचा मानवाच्या जीवनावर इष्ट किंवा अनिष्ट परिणाम घडतो याचा विचार केला जातो. मूल्ये मानवी जीवनात प्रवेश करून त्याच्या वैयक्तिक व सामाजिक जीवनावर चांगले किंवा वाईट परिणाम घडवून आणणाऱ्या त्यांच्या क्षमतांचा (capacities) निर्देश करतात. मानवी जीवनावर प्रभाव चालविणाऱ्या शक्तींशी मूल्य - निर्णयांचा संबंध असतो. 'त्रिकालसंध्ये'त लेखकाने मांडलेल्या आत्मचिंतनामध्ये मूल्यनिर्णयाचा सिंहाचा वाटा आहे. या आत्मचिंनाचा प्रवास जाणिवेकडून - ज्ञान होण्याकडे आणि मग पुढे मूल्यनिर्धारणाकडे होत जातो. त्यामुळे या आत्मचरित्राला अति भौतिकतेचा स्पर्श होतो.

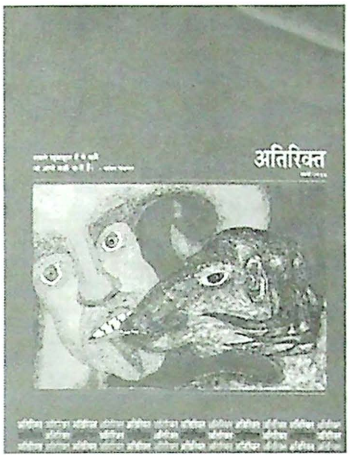
आत्मचरित्रातील एक सुटी घटना इतर घटनांवर पसरते आणि सर्व घटना एकमेकांत मिसळून जातात. आणि एकमेकांचे भाग बनून जातात. इतर घटनांवर पसरून राहण्याने (Extending over) प्रत्येक घटना निर्धारित होते. काळ व अवकाश अशा दोन्ही बाजूंनी घटनांचा विस्तार होतो. त्यामुळे ही व्याप्ती संवेदना - जाणिवा - ज्ञान आणि मनोमय अवकाश/ 'आंतरिक विश्व' अशा अनेक अंगांनी होत राहते. तत्त्वज्ञानाच्या परिभाषेत त्याला विस्तरणाच्या अखंडित संबंधाचे तत्त्व असे म्हणतात. त्रिकालसंध्येत येणाऱ्या घटनांचे अनुभवरूप आणि त्या नंतरचे अनुभवचिंतन म्हणजे विस्तरणाच्या अखंडित संबंधाचे तत्त्व आहे.

ललितगद्यमय, आत्मचिंतनपर आत्मचरित्र म्हणून त्रिकालसंध्येचा विचार करताना घटनांचा अमर्याद विस्तार होणे, त्यातून विस्तरणाच्या अखंडित संबंधाचे तत्त्व हाती लागणे, असा मूल्यगर्भ प्रवास होतो. त्याचप्रमाणे आत्मचरित्रातील अनुभवांचे लेखकाने केलेले मूल्यनिर्धारण या आत्मचरित्राला व्यापक करत जाते. या आत्मचरित्रामधून एक प्रश्न पुढे येतो, तो म्हणजे या साहित्यकृतीचे शास्त्रीयस्थान कोणते आहे? आत्मचरित्रासारख्या साहित्यप्रकारामध्ये प्रत्यक्षातील घटना, त्यांनी व्यापलेला काळ आणि अवकाश या घटनांची ज्ञानेंद्रियांनी घेतलेली अनुभूती यांना महत्त्वाचे स्थान असते. घटनेचे बुद्धिगम्य आकलन ही आत्मचरित्र या साहित्यप्रकाराचे एक प्रकारे प्राणतत्त्व असते. मग आत्मचरित्रातून व्यक्त होणाऱ्या अनुभवांमध्ये ज्ञानेंद्रियांनी अनुभवलेल्या घटना, आणि घटनांमधले बुद्धिगम्य सत्त्व महत्त्वाचे मानायचे का? आत्मचरित्र हा साहित्यप्रकारात जिथे वास्तवातील जगण्याचे सत्यकथन करण्याची अटकळ महत्त्वाची मानली जाते. आत्मचरित्रामध्ये अनुभव घेताना आपल्या मनात प्रेरणांचे संतुलन होते व सौंदर्याचा अनुभव येतो. ही ज्ञातृगत सौंदर्याची संकल्पना बाजूला ठेवावी लागते. समाजवास्तवाचे, स्वतःच्या जगण्याचे सत्यकथन समाजवास्तवाचे, स्वतःच्या जगण्याचे सत्यकथन करणाऱ्या आत्मचरित्रासारख्या साहित्य प्रकारामध्ये कलाकृतीमधून व्यक्त होणाऱ्या अनुभवांवरची प्रातिभासिक सत्ता नाकारावी काय ? असा प्रश्न निर्माण होतो.

'त्रिकालसंध्ये'मध्ये आत्मचरित्रासारख्या वास्तव जगण्यावर आधारित साहित्य प्रकारामध्ये व्यावहारिक सत्ता महत्त्वाची का? आणि मग प्रातिभासिक सत्ता आत्मचरित्रात लेखकाला आणि त्याच्या वाचकांना जाणवत नाही का? या प्रश्नांना 'त्रिकालसंध्ये'मध्ये लेखकाने जबाबदारीने हाताळले आहे. आत्मचरित्रातील वास्तव घटना, ज्या लेखकाच्या आयुष्यात प्रत्यक्ष घडलेल्या असतात म्हणून या अनुभवांवर व्यावहारिक सत्तेचा प्रभाव असतोच. परंतु 'त्रिकालसंध्ये'त येणारे घटनेचे मूल्यनिर्धारण हा घटक आत्मचरित्रावरही प्रातिभासिक सत्तेचा प्रभाव असू शकतो. ही शक्यता अधोरेखित करतो. 'त्रिकालसंध्ये'त व्यक्त होणारे घटना विस्ताराचे तत्त्व आणि त्यामधून घडणारे अनुभवचिंतन या दोन वैशिष्ट्यांमुळे पुन्हा एकदा आत्मचरित्रावरील प्रातिभासिक

पृष्ठ क्रमांक ५१ वर

अनुक्रमणिका

।। पुस्तक परीक्षण ।।

जागतिकीकरणपश्चात कवितेचं नव्वदोत्तरी निरुपण

सतीश तांबे

■

मराठी साहित्य, मराठी भाषा ह्यांच्या अस्तित्वाविषयी अधनंमधनं जरी चिंतेचा सूर कानी पडत असला तरी गेल्या काही वर्षांमध्ये मराठीतील वृत्तपत्रं, वाहिन्या , पुस्तकं फार काय नाटकं , सिनेमा ह्यांची संख्या झपाट्याने वाढतेच आहे. तळागाळापर्यंत पोहोचत चाललेले शिक्षण आणि त्यातून उदयाला आलेलं आत्मभान व्यक्त करण्याची निकड ह्यामुळे मराठीचं सांस्कृतिक क्षेत्र सतत विस्तारतेच आहे. अशा स्थितीत प्रत्येक निर्मितीची दखल घेणं हे प्रसारमाध्यमांना अवघड होऊन बसलं आहे. विस्तृत परीक्षण /परिचय तर सोडूनच द्या पण साधी पोच देणं देखील जागेच्या अभावी शक्य होऊ नये एवढा हा निर्मितीचा रेटा प्रचंड आहे. तेव्हा पुस्तकांविषयी लिहायला देखील जागा उपलब्ध होत नसताना एखाद्या नियतकालिकावर लिहिण्याची शक्यता ही विरळाच होय . तरीदेखील क्वचित अशी काही नियतकालिकं प्रकाशित होतात की ज्यांची दखल घेणं सांस्कृतिक दृष्ट्या क्रमप्राप्त असतं. ज्यांचं ताजं उदाहरण आहे ते म्हणजे बुलढाणा येथून दा.गो.काळे आणि दिनकर मनवर ह्यांच्या संपादनाखाली प्रकाशित होणाऱ्या 'अतिरिक्त ' ह्या नियतकालिकाचा ताजा अंक . सुमारे २०० पानांच्या ह्या अंकात अवतरला आहे नव्वदोत्तरी कवितेचे निरुपण करणारा विश्राम गुप्ते लिखित तब्बल सुमारे १९० पानांचा सज्जड लेख. जो मराठी साहित्याच्या क्षेत्रातील अभूतपूर्व योगदान ठरावा.

मराठी साहित्यामध्ये 'कविता' हा एकमेव साहित्यप्रकार असावा ज्याचा ओघ कोणत्याही चढउताराविना सातत्याने वाहतोच आहे. ह्या प्रकाराच्या लयबद्धतेमुळे मौखिक परंपरेत तो केंद्रस्थानी राहिला तर आटोपशीर आकारामुळे आधुनिक काळातही नियतकालिकांमध्ये कवितेला आवर्जून स्थान दिलं गेलं. आणि आता ' सोशल नेटवर्कच्या ' निरंकुश जमान्यात तर हा प्रकार एखाद्या वणव्यासारखा पसरतो आहे. मौखिक परंपरेत तोंडात रुळण्याच्या दृष्टीने छंद -वृत्त ह्यांचे जे जोखड होते ते मुद्रित स्वरूपात तितकेसे गरजेचं न राहिल्याने आजची कविता बऱ्याचदा विधानांची रचना स्वरूपात सामोरी येऊ लागली आहे. तिचा बाज गद्याकडे झुकू लागला आहे. मात्र विश्राम गुप्ते ह्यांना ह्या कवितेची आवर्जून दखल घ्यावी असे वाटले ह्याचं कारण आहे जागतिकीकरण.

प्रस्तुत महानिबंधाच्या / प्रबंधाच्या सुरुवातीला विश्राम गुप्ते ह्यांनी 'जागतिकीकरण आणि महानगरी कविता ' असे एक प्रास्ताविक स्वरूपाचे प्रकरण लिहून त्यामध्ये आपल्या धांडोळ्याची भूमिका स्पष्ट केली आहे; ती अशी की '' तेराव्या शतकापासून सुरू झालेला मराठी कवितेचा हा उत्कट आणि भावरम्य प्रवास जागतिकीकरणाच्या संपूर्ण कह्यात गेलेल्या एकविसाव्या शतकात नेमका कुठल्या पडावावर येऊन थांबलाय आणि इथून तो प्रवास कुठच्या दिशेने होणार ह्याची कथा (naarative) मनोरंजक असू शकते. अशी कथा हसत खेळत सांगण्याचा प्रस्तुत निबंधाचा इरादा आहे. चालू काळ हसतखेळत समजून घेता येतो गांभीर्याची दुसरी बाजू हसरी असते. '' ह्यासंदर्भात ते पुढे असं देखील म्हणतात की '' हे नवं किंवा नवोत्तर मॉडेल जुन्या काळाला ठार मारून उभं ठाकलंय हा प्रस्तुत निबंधाचा युक्तिवाद आहे. व्यापक सांस्कृतिक नजरेने बघायचं झालं तर असं म्हणता येईल की अंदाजे वीस शतकांनी युक्त अशा एका पारंपरिक काळाचा आज 'अंत' झाला आहे . त्याजागी नव्या अपारंपरिक काळाचा उदय झाला आहे. मूल्यव्यवस्थेच्या संदर्भात एकविसावं शतक एखाद्या उपटसुंभासारखं अवतरलं आहे ''

' नव्वदोत्तरी कविता ' ह्या बिरुदाने गेली काही वर्षे साठोत्तरी कवितेपासून स्वत:ला अलग केलेल्या ह्या कवितेकडे पहाण्याचा विश्राम गुप्ते ह्यांचा दृष्टिकोन ह्या दोन उद्धृतांवरून

स्पष्ट व्हावा. गुप्ते ह्यांना केवळ कालनिहाय अलगीकरण महत्वाचे वाटत नाही तर त्यांच्या मते जागतिकीकरणाने जी एक प्रचंड छलांग मारून महाकाय परिवर्तन घडवले आहे त्यामुळे ह्या कवितेकडे जागतिकीकरण-पश्चात कविता म्हणून पहायला हवे. ज्यासाठी ते नव्वदोत्तरी ह्या बिरुदात किंचित बदल करून ' नवोत्तरी ' असा शब्द ह्या कवितेच्या संदर्भात योजतात.

'नव्वदोत्तरी' हा शब्द मराठी कवितेच्या संदर्भात मुळात जेव्हा योजला गेला , तेव्हा त्याच्याकडे थोडीफार कुरबूर करत पाहिले गेले.'साठोत्तरी' ह्या बिरुदाने जी नवीन जाणीव उदयाला आली ती रुळत असतानाच पुन्हा हा सवतासुभा आखायची गरज काय आहे ? असा साधारणपणे ह्या नाराजीचा सूर होता. आणि 'साठोत्तरी'ला बंड करण्यासाठी जसे विपरीत वातावरण होते, शत्रू नेमका कोण ते ठाऊक होते तशी स्थिती नसताना हा वेगळा कालप्रांत उदयाला आणल्याबद्दल तेव्हा अर्थातच काहीशी धुसफूस होती. मात्र व्यावहारिक अडचण अशी देखील होती की साठोत्तरी कविता ९०च्या दशकापर्यंत बऱ्यापैकी प्रस्थापित झाल्याने त्या पिढीची नियतकालिकं हळूहळू बारगळत गेली होती . साठोत्तरी कविता एव्हाना दिवाळी अंक तसेच संग्रह रुपाने वाचकांसमोर जाऊ लागली होती. साहजिकच नव्याने लिहिली जाणारी कविता प्रकाशित करण्यासाठी मराठीत तेव्हा पुरेशी नियतकालिकं नव्हती. ह्या गरजेपोटी मग ह्या पिढीने स्वत:च्या कवितांसाठी शब्दवेध , अभिधा , दर्शन , खेळ , अभिधानंतर, ऐवजी वगैरे नियतकालिकांची नवीन फौज उभी केली , ज्यामध्ये बव्हंशाने नव्या जाणीवेची कविता प्रकाशित होऊ लागली . आणि तिथून ह्या नवीन कालविभागणीला यथावकाश 'नव्वदोत्तरी' हे आपले वेगळपण प्रस्थापित करता आले.

एका अर्थी ही विभागणी रास्तच होती. कारण साठोत्तरी मध्ये जे आघाडीचे कवी गणले गेले ते अरूण कोलटकर , दिलिप चित्रे , नामदेव ढसाळ , मनोहर ओक ,तुलसी परव, वसंत गुर्जर असे बहुतांश कवी महानगराच्या कुशीतच वावरणारे होते. भालचंद्र नेमाडेंसारखे ग्रामीण वातावरणातून आलेले कवी तसे अपवादात्मक होते. नव्वदच्या सुमाराला जी मंडळी कविता लिहायला लागली ती मात्र 'कोसला' चा नायक असलेल्या पांडुरंग सांगवीकरसारखी भवितव्य घडवण्याच्या दृष्टीने ग्रामीण / अर्धनागर भागातून शहरे, महानगरे येथे स्थलांतर केलेले तरूण होते. साठोत्तरी वातावरणात ह्यांनी कवितेचे धडे गिरवलेले असले तरी पांडुरंग सांगवीकरला सामोरे जावे लागलेल्या देशी परक्या वातावरणापेक्षा ह्यांच्या समोर आलेलं नवीन वातावरण हे पार वेगळं होतं आणि त्याचं कारण होतं जागतिकीकरणामुळे झालेले अभूतपूर्व स्थित्यंतर , जे मराठी कवितेच्या इतिहासात आजवर एवढ्या मोठ्या प्रमाणात कधीही घडले नव्हते . नव्याने लिहिणारे कवी ह्या वावटळीमध्ये बावचळून जाणे अगदी साहजिक होतं. ग्रामीण पार्श्वभूमीतून शहरे /महानगरे गाठलेल्या ह्या कवींना वस्तुत: भालचंद्र नेमाडे ह्यांची कविता अनुकरणीय वाटायला हवी होती, पण तसे न होता ह्या कवींना महानगरी कवी अनुकरणीय वाटले हा ह्या बावचळण्याचाच पुरावा आहे.

साहजिकच, कवींच्या ह्या नव्या पिढीला साठोत्तरीची वैचारिक सुस्पष्टता तुलनेत कमीच होती . त्यांचे स्थलांतर तर तुलनेत पार वेगळ्या वातावरणात झाले होतेच शिवाय मीडिआ ,इंटरनेट अशा नव्या दूरगामी आणि इन्स्टंट माध्यमांमधून ह्यांच्या जाणीवांवर देखील सतत हल्ला होतच राहिला. परिणामी ह्या पिढीची कविता बदल टिपण्यातच गुरफटून गेली. आधीचे कवी हे जीवनानुभवात लपलेल्या कवितेला डोळसपणे शोधत होते, तर ही पिढी कवितेला जणू आंधळी कोशिंबीर खेळत पकडू पाहत आहे. एकूण काय तर ही नव्वदोत्तरी कविता सुस्पष्ट धारणेतून लिहिली गेली नाही , ती चाचपडते आहे आणि त्यासाठी कुणीतरी ह्या कवितेचा सांगोपांग वेध घेणे ही काळाची गरजच होती , जी विश्राम गुप्ते ह्यांच्या प्रस्तुत महानिबंधाने पूर्ण केली आहे.

ह्या निबंधाने नव्वदोत्तरी विभाजक रेषा ही साठोत्तरी प्रमाणे काळाशी / जाणीवेशी संबंधित नसून जागतिकीकरण ह्या नव्या वातावरणाशी निगडित असल्याचे प्रतिपादन केले आहे. आणि त्यामुळेच त्यांनी आता मराठी कवितेची विभागणी ही जागतिकीकरणपूर्व आणि जागतिकीकरणपश्चात अशी केली आहे. जी समजावून घेणे प्रत्यक्ष ही कविता लिहिणाऱ्या कवींना देखील कितपत पचेल रुचेल ह्याची शंकाच आहे. वाचकांची स्थिती अर्थातच फारशी वेगळी नसेल.

त्यातल्या त्यात जमेची बाजू ही की विश्राम गुप्ते हे परिभाषेमध्ये लिहिणारे अॅकेडेमिक समीक्षक नाहीत तर ते एखाद्या प्रवचनकारासारखे अघळपघळ , सुसंवादी मांडणी करणारे भाष्यकार आहेत. साहजिकच ह्या कवितेच्या अंतरंगामध्ये शिरण्याचा मार्ग त्यांच्या सुगम निरुपणातून सापडायची दाट शक्यता आहे. मात्र गुप्ते ह्यांची भाषा जरी ओघवती असली तरी त्यांच्या शैलीमध्ये विचारप्रवण वाक्यांची जी पखरण आहे, ती त्यांच्या चौफेर व्यासंगातून आलेली आहे, तिला विविध ज्ञानक्षेत्रांची जोड लाभलेली आहे. जे नवीन उत्तर-आधुनिक जाणीवेचा वेध घेण्यासाठी गुप्ते ह्यांना अत्यंत आवश्यक वाटते. ह्या निबंधात सुमारे हजारभर विधाने अशी

अनुक्रमणिका

आहेत की जी सामोरी आल्यानंतर वाचकाने त्यांचे आकलन करून घेण्यासाठी त्यांचे मनन करणे गरजेचे आहे. प्रस्तुत निबंधाचे प्रयोजन वाचकांच्या चिकाटीवर अवलंबून आहे.

आपण एका त्सुनामी स्वरूपाच्या परिवर्तनाविषयी लिहितो आहोत ह्याचे विश्राम गुप्तेंना पुरेपूर भान आहे. त्यामुळेच तर त्यांनी ह्या प्रबंधाच्या अगोदर आपली भूमिका स्पष्ट करणारे प्रास्ताविक आणि उपोद्घात स्वरूपाचे शेवटचे प्रकरण दोन्ही विस्ताराने लिहिली आहेत. ह्या उपोद्घातामध्ये त्यांनी मांडलेले भाषाविषयक विचार हे मातृभाषेच्या अस्मितेचे राजकारण चाललेल्या काळात अत्यंत मननीय आहेत. ह्या प्रबंधामध्ये त्यांनी हेमंत दिवटे, संजीव खांडेकर , सलील वाघ , सचिन केतकर , मंगेश नारायण काळे, श्रीधर तिळवे, मन्या जोशी आणि वर्जेश सोळंकी ह्या आठ कवींच्या कवितेचे आपले आकलन मांडले आहे. ह्या सर्वच कवींच्या कविता वाचलेले वाचक असण्याची शक्यता जरी मुळात कमी असली तरी इत:पर ह्या कवींच्या कवितांकडे गंभीरपणे पाहिले जाण्याची व्यवस्था ह्या निबंधाने नक्कीच केली आहे.

साठोत्तरी वातावरण जरी अत्यंत उत्साहपूर्ण होते , तरी त्यातील महत्त्वाच्या वाटणाऱ्या कवींवर लिहिलेला असा सलग लेख नाही. किंबहुना मराठीच्या आजवरच्या इतिहासामध्ये कवितेवर -कदाचित कोणत्याही साहित्यप्रकारावर एवढा महाकाय लेख लिहिला गेलेला नसावा. तेव्हा ह्यात संदर्भ,तपशील ते शुद्धलेखन, व्याकरण ह्यांसंबंधात ज्या काही चुका आहेत त्या आपण समजून घ्यायला- शक्य असल्यास खरं तर लेखक/संपादक ह्यांच्या निदर्शनास- आणायला हव्यात. ज्यामुळे हा प्रबंध जेव्हा ग्रंथरूपामध्ये येईल तेव्हा त्याचे स्वरुप सुधारायला मदत होईल. मराठी कवितेच्या संदर्भात ऐतिहासिक ठरणारा हा लेख खऱ्या अर्थाने सत्कारणी लागण्यासाठी 'अतिरिक्त'चा हा अंक मिळवून वाचणे आणि यथावकाश ह्यानिमित्ताने सांगोपांग चर्चा घडवणे मराठी कवितेच्या पुढील वाटचालीच्या दृष्टीने अत्यंत गरजेचे आहे.

अतिरिक्त - संपादक दा. गो. काळे, रोकडिया नगर, शेगाव, जि. बुलडाणा ४४४ २०३, दूरध्वनी ०७२६५-२५४५११. भ्रमणभाष : ९४२१४६७६४०

। सतीश तांबे
१६१. ए. हेरिटेज,
तळमजला. एम.एस.ई.बी. लेन
सेक्टर १९. ए. कोपरखैरणे,
नवी मुंबई - ४०० ७०९
भ्रमणभाष : ९८२१२६२५५५

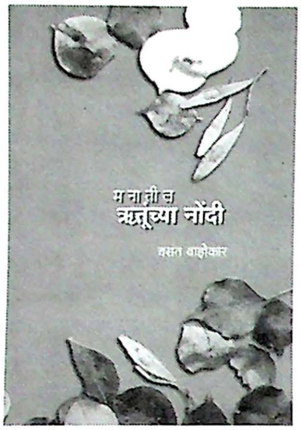
ललितगद्यात्मक आत्मचिंतनपर आत्मचरित्र : (पृष्ठ क्रमांक ४८ वरून)

सत्ता निश्चित होते. ललितगद्य आणि आत्मचरित्र अशा दोन स्वतंत्र साहित्य प्रकारांनातील पूरक वैशिष्ट्यांना एकत्र आणून, वेगळ्या वाटेने जाणाऱ्या ललितगद्यात्मक, आत्मचिंतनपर आत्मचरित्र लेखनाच्या प्रयत्न उल्लेखनीय होतो. समाजदर्शन, इतिहास, व्यक्तीजीवन आणि ललित साहित्य यांच्या सीमारेषेवरील आत्मचरित्र या साहित्य प्रकारावर प्रातिभासिक सत्ता अधोरेखित होण्यापर्यंत पोहोचतो.

त्रिकालसंध्या : एक शेतकऱ्याच्या मुलाचा प्रवास, महावीर जोंधळे, प्रफुल्लता प्रकाशन, पुणे, २०१२, किंमत : २४० रूपये

। डॉ. रूपाली शिन्दे
मराठी विभाग, फर्ग्युसन महाविद्यालय,
फर्ग्युसन रोड, पुणे
भ्रमणभाष : ९९२१०४७४६१

अनुक्रमणिका

।। पुस्तक परीक्षण ।।

मोठ्या कॅनव्हासवरची शब्दचित्रे

सुधीर देव

■

साधारणतः आपणास निसर्गात असलेले आणि अवतीभवती दिसणारे 'ऋतू' माहीत असतात. पण काही ऋतू आपल्या मनातही असतात हा विचार कधी आपण केला आहे का? आता तो करावा लागेल. 'मनातील ऋतूंच्या नोंदी' हा कवी वसंत वाहोकार यांचा नवीन कवितासंग्रह वाचू त्यावेळी ! 'स्वप्नांवरून हत्ती झुलत जातात' हा कवीचा पहिला कवितासंग्रह रसिक-वाचकांच्या स्मरणात आहेच. त्यानंतर सात वर्षानंतर त्यांचा हा दुसरा कवितासंग्रह आलेला आहे. त्याचे मनःपूर्वक स्वागत करावे.

आधीच्या आणि आताच्या या दोन्ही कवितासंग्रहाची मुखपृष्ठे आणि सजावट विवेक रानडे या आर्टिस्टची आहे. आर्टिस्टने कवीच्या कविता नीट समजून त्यांची सजावट केल्याचे प्रथमदर्शनी जाणवते. 'ऋतू' मधील वेगवेगळ्या ऋतूंतील पानांची मांडणी, कल्पकतेनं करून कवितासंग्रहाची संपन्नता वाढवली आहे, हे प्रकर्षाने लक्षात येते.

कवीच्या दोन्ही संग्रहांना मराठीतल्या मान्यवर आणि प्रतिष्ठीत कवींनी प्रस्तावना लिहिली आहे आणि कवीची पाठराखणही केली आहे. ती एक 'लक्षणीय' बाब वाटते. आणि या कवितेचे 'वजन' समजते. 'स्वप्नांवरून' बद्दल कवी श्री. वसंत आबाजी डहाके लिहितात -

'प्रस्तावना नाही ही कुठल्याही ग्रंथाची'

त्यानंतर ते नोंदवतात, 'वाहोकार यांच्या कवितेत भोवताल धुंळाळून स्वतःकडे पाहण्याचा एक यातनामय प्रवास दिसतो'

'मनातील ऋतूंच्या' संबंधी कवी श्रीधर शनवारे लिहितात, ''स्वतःच्या कवितासंबंधीच्या या भावासोबतच आणखी एक भाव व्यक्त होतो. आणि तो आहे कवितेच्या स्वतंत्रपणाविषयीच्या अभिमानाचा. जशी काय कमी जास्त आहे तशी माझी कविता माझी आहे. असा दृढावा ती प्रकट करते. म्हणते...

माझेच शब्द मी लिहीन
तुझे नाही
तुझे वाचीन.
माझे वरे अंगण...
वेडा असो की वाकडा
माझा नाच नाचीन.''

असा हा विशेष, शनवारे प्रामुख्याने सांगतात. या कवितेला नेहमी एक दुःखाची डूब असते, याचाही ते स्पष्ट उच्चार करतात. साधारणपणे १९८० च्या जवळपास वसंत वाहोकार कविता लिहायला लागले. आता त्याला तीस बत्तीस वर्षे होऊन गेली. मराठीतले प्रतिभावंत कवी ग्रेस, धुरी, डहाके, महानोर अशांच्या प्रभावाखाली त्यांचे कवितालेखन सुरू झाले. अनेक कवींचे जे असते तसेच त्यांचेही. परंतु वाचन आणि अनुभवांची व्यापकता वयासोबत वाढत गेली. या धुंदीतून ते लवकरच बाहेर आले. मग आत्मविश्वास वाढत गेला. आपला अंतःस्वर जाणवत गेला. आणि तेच ठामपणे म्हणू शकले, 'माझेच शब्द मी लिहीन... तुझे नाही.'

गेल्या अनेक वर्षापासून हा कवी प्रतिष्ठीत दिवाळी अंकांमधून आणि सातत्य राखून कवितालेखन करीत आहे. त्या कविता वाचताना त्या त्या वेळी आनंद झाला. विस्मय वाटला. आणि अस्वस्थताही आली. कवितेची ती ताकद लक्षात येत होतीच. या नव्या संग्रहात एकूण पंच्याऐंशी कविता समाविष्ट आहेत. त्या एकत्रितपणे वाचताना स्वतःच्याच वयाच्या ऋतूंचे वास्तव्य अधोरेखित करतात. अनेक ओळींमध्ये अशी अवस्थाचित्रे दिसतात.

'तिच्या टिचभर छातीत तिचा जीव थारत नसे
एवढे धुक्याचे ढग.
दम्याचा पहाड...
मी चुरगाळून फेकलेली सिगारेटही कळायची आईला...
गोठ्यात येऊन अंगावर खेकसायची...
नयतरणा आहेस ! नको वढू सिगारेट.
वापाचं नाव राखशील का वालिस्टरा?'

याच कवितेचा शेवट करताना 'तेव्हा बाप नव्हता' 'आणि आता आई' हे वास्तव ते लिहितात आणि आता फक्त सिगारेट आहे म्हणून सिगारेटला एक अस्सल ग्रामीण, सणसणीत शिवीही घालतात. सिगारेट ही साधी वाटणारी गोष्ट 'कविताविषय' होऊ शकते ही आहे कवीची ताकद आणि ते वास्तव.

पूर्व प्रौढ वयात जाणवणाऱ्या प्रिय व्यक्तींच्या आठवणी व आंतरिक तळमळ ते मांडतात. ती एक हातोटी त्यांना छान साधली आहे. अशा तळमळी बहुतेक कवींच्या कवितेत येतच असतात. तो त्यांचा स्वप्नवत् वयाचा परिणाम असतो. ते त्यांचे खरेतर विदीर्ण करणारे दुःख नसते. स्वप्नं भंगणारे कायम दुःखही नसते तिथे. अशा दुःखांच्या कितीतरी कविता या संग्रहात आहेत. मग ती 'लता टिपटाळेकर' ही कविता असो किंवा 'दमयंती तुलाच!' असती तरी. आंतडयांस हात घालतात.

त्याचे हे एक प्रत्ययकारी चित्रण, दमयंती.
मनावद्दल आम्हास काय ठावे,
देहाचं तेवढं कळत असावं, त्यावेळी.
आहे का तो सतेजकांती देह...
आता उजाड, उन्मळल्या वृक्षासारखा !
की, त्याच्याही नशिवात होती भुई
राख नाहीतर माती ?

फार कोवळ्या वयात तमाशात बोर्डावर नाचणाऱ्या ग्रामीण कलावंतीण तरूणीत जीव गुंतल्याची ही कविता आहे. ही कविता पसरट झालीच असती, शृंगार आणि बिभत्स, दोन्हीत बुडाली असती. मात्र कवीनं फार संयमानं ती उभी केली नेमक्या शब्दांत. तिचा चटका बसतो. 'दिली असेल ना वस्ती एका तरी गावानं' 'लाभलं असेल कदाचित बोटभर कुंकू कपाळीचं' अशी वाक्यें खोल डंख करून जातात.

दमयंती या बालमैत्रीणीची गोष्ट हा कवी सांगतो, ती कैकवर्षे त्याच्या मनात आहे. ते एक उदास चित्र आहे. ओसाड गावातलं. ते पाहावेच.

'त्या उजाड गावात अजून आहे तुमचा पडका वाडा
खचल्या भिंती.
तुटक्या वंड्या. अर्धीतुटली चाकं... जूनेरं... भग्न गोठे... उदास माती,
त्यात खचले पायऱ्यांचे दुकान...
आणि कौतुकानं लावलेलं ते गुलमोहराचं छिनाल झाड'

'छिनाल' सारखा शब्द कुठे-कधी-कसा येतो हे सारेच जाणतात. त्याला वाईट गंध असतो.

इथे तो एका झाडाबद्दल आला आहे. आणि परिणामकारक ठरला आहे. ती शिवी आहे हेच आपण विसरून जातो.

वय वाढते. जगासोबत व्यक्तींचाही परिचय होत जातो. व्यसनांचे आकर्षण वाढते आणि व्यक्तींचेही. परस्परविरोधी ते अधिक वाटते. तेव्हा 'ओ मेरी जान' 'डवकन्' 'तेरी यादमे' 'शबाना आझमी होवून' अशा कविता जन्मास येतात. त्या मागणीनुसार दीर्घत्वाकडे वाटचाल करतात. त्यानुसार नेहमीची भाषा बदलते. प्रसंगी अर्वाच्य वाटेल असा भाषा प्रयोग करण्याचे धारिष्ट्य वाढत जाते. शिव्या येतात त्या अस्थानी न वाटता गरज वाटतात. परिणाम साधला जातो. ऋतूंच्या नोंदीत हे सारे विनासंकोच आहे. कितीतरी प्रयोग दिसतात. एकूण कवितांचे वळण कितीतरी तिरपे म्हणावे. 'वाहोकरी शैली' अशी वेगळीच जाणवते.

कवी खेड्यातून आला आहे. शहरात स्थिरावला आहे. पण खेड्याची त्याची नाळ तुटली नाही आणि तुटणारही नाही. हे आपण विसरू शकत नाही. त्याच वेळी एरव्ही 'असभ्य' वाटावा असा शब्द-म्हणी-वाक्प्रचारांचा मोठा ठेवा त्याच्या शब्दसंग्रहात आहे. शहरी वातावरणात ते सगळे 'असभ्य' वाटेल हे भान त्याला आहे, ते स्वाभाविक आहे. तरीही त्याच्या मनात जेव्हा येतं की हे शब्दच कवितेची भाषा आहेत, कवितेचा खरा आशय व्यक्त व्हावा यासाठी त्यांची गरज आहे, तेव्हा हा कवी तो प्रयोग करणे मान्य करतो. ते त्याला अडचणीचे वाटत नाही.

'आईवरून शिवी घालावी स्वतःला, असे कधीतरी वाटते
मात्र जीभ चावतात दात आणि हात धरतात आपलेच कान
जिंदगीभर उसवलेली होतीच रे... आता टराटरा फाटते'

हे अवतरण एवढं सूचक आणि स्पष्ट आहे की अधिक खोलत शिरण्याची गरज नाही. भाष्य टाकलेलेच योग्य. 'हात धरतात आपलेच कान' हा संयमही या कवितेत आहेच ना?

'तीर्थरूपः काही नोंदी' हा एक अस्सल प्रयोग आहे. हे तीर्थरूप म्हणजेच खरा 'बाप' त्याचे चित्रण आणि शिव्या - भाषेच ढंग-रंग याचे ते सच्चे शब्दचित्र आहेच. मराठी कवितेत फार कधी न आलेले असेच. किंवा असेलही एखादा अपवाद असला तर, मात्र हे आहे जबरदस्तच.

शहरी असो किंवा खेडूत. परंतु कष्टकरी-उपेक्षित अशा घटकांना ही कविता स्थान देतेच. बाई-तिचं जगणं-तिचं पिचत जाणं ही कविता नजरेआड करीत नाही. 'बायका' 'तिसरेच' 'विहीर' 'दावण' 'व्याव्ल्याची मरीमाय' अशा सशक्त आशय घेवून आलेल्या कविता ते सगळं दर्शन घडवतात. आणि कवीला भान असेल तर किती आणि कसे विषय कवितेची रसद होतात हे दिसून येते. 'नवेली तेरी यादमे' ही धीटाईची कविताही इथेच आहे. 'मोठ्ठं कुंकू' चे वेगळेपणही दिसते. शिवाय वेगळेपणात,

'वाहू दे रे वारा
तैसेचि वहावे
शेजेशी झोपावे
जमान्याच्या'

अशा अभंगाच्या जवळ जाणाऱ्या काही ओळी बऱ्याच ठिकाणी येतात. त्यांचे प्रयोजन भिन्न असते. वर्तमानाची भाषा समजून घेणारी ही कविता आहे.

एकूण पंच्याऐंशी कवितांमध्ये विषय आणि रचनेचं इतकं वैविध्य आहे की, 'कितीही म्हटलं' 'पुन्हा ठेच' 'मुक्त बेहोषीत ऐशा' 'कात' या कवितांमधून तसा प्रत्यय हमखास येतो.

कवितेत नेहमी दिसणारी उपमा-उत्प्रेक्षा-प्रतीके -प्रतिमा यांचे आकर्षण या कवीला वाटत नाही. ही कविता अलंकरणाचा सोसही टाळत आहे. रोख खणखणीत भाषा - नेमके शब्द हे तिचे प्रगटीकरणाचे खरे सूत्र आहे. आशय अधिकाधिक सोप्या आणि सहज रितीने व्यक्त होण्याची तिची प्रवृत्ती आहे. ती आपलीच वाटत जाते.

'दुपार कलते.
घरधन्याची वाकडी जीभ वळण्याआधीच बायका
सावलीत येतात
भाकरतुकडा करतात.
बायका त्या बायकाच... अधाशी... धडपड्या...
भुकेजल्या...
अंदाज घेत राहतात एकमेकीच्या पोटाचा,
पोटापाण्याचा.
आणि आतल्या गाण्याचाही.'

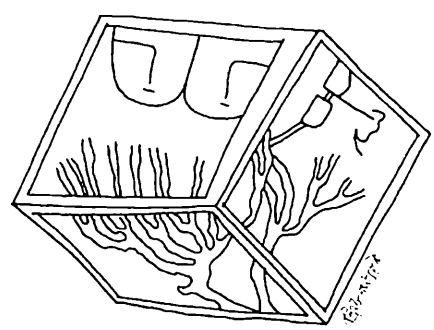
१९८०-८५ च्या काळात प्रतिष्ठीत कवितेसंदर्भात चळवळ सुरू झाली. आणि सर्रास अर्वाच्य-अशिष्ठ शब्दांना प्रतिष्ठा मिळवून देण्याचा आटोकाट प्रयत्न झाला. असभ्य म्हणी - वाक्प्रचार बायकांजवळ अधिक सापडतील असे विदुषी दुर्गा भागवत एका लेखकाला सांगून गेल्या आहेत. ते वास्तव ही कविता निःसंकोच स्वीकारते.

वसंत वाहोकार यांच्या दीर्घ कविता म्हणजे मोठ्या कॅनव्हासवरील शब्दचित्रेच आहेत. अल्पाक्षरी कविता वाचताना पु. शि. रेगे - र. कृ. जोशी आणि अन्य, ही परंपरा आठवते. त्या आवडतील अशाच आहेत. खिळवून टाकणाऱ्याही आहेत. याकडे लक्ष वेधू इच्छितो.

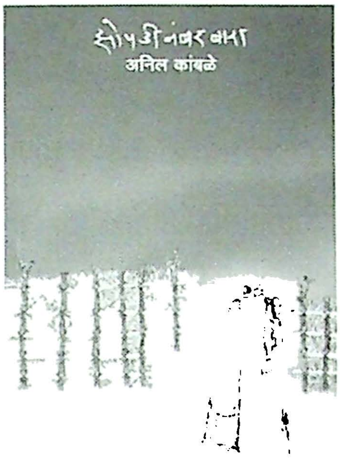
पुढील आवृत्तीत संग्रहाच्या शेवटी स्थल - कालाचा निर्देश प्रत्येक कवितेसाठी करणे आवश्यक वाटते. प्रत्येक कवितेची एक ओळ अकारविल्हे लिहून ते परिशिष्ट जोडावे. भाषा आणि कवितेच्या अभ्यासकांना मोलाची मदत होते. शब्दचित्रे, कथात्मक मांडणी आणि अल्पाक्षरी कविता या संग्रहातील विशेष आहेत. कविता लेखनाचा हा प्रवास नेटका - सामर्थ्यशाली आणि सजग भान राखून सुरू आहे. आता त्यातून वाचकांच्या अपेक्षा उंचावतील ही खात्री वाटते.

मनातील ऋतूंच्या नोंदी-वसंत वाहोकार, विजय प्रकाशन, नागपूर, पृष्ठे १२१, किंमत १२५ रूपये.

। सुधीर देव
प्रिय, ४१, व्यंकटेशनगर,
खामला मार्ग, नागपूर ४४० ०२५
भ्रमणभाष ९३२६०८०४३३

अनुक्रमणिका

॥ पुस्तक परीक्षण ॥

आंबेडकरी समाजकारण व राजकारणाचे मूल्यमापन करणारी कविता

नामदेव चं. कांबळे

■

महाविद्यालयीन जीवनात दलित पँथरशी जुळलेले, मराठवाडा विद्यापीठाला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे नाव देण्याच्या मागणीसाठी १९७९ साली प्रा. जोगेंद्र कवाडे यांच्या नागपूर ते औरंगाबाद लाँग मार्च मध्ये सहभागी झालेले, दलित मुक्तीसेनेत कार्य करून अलीकडे पिपल्स रिपब्लीकन पार्टीत असलेले कवी अनिल कांबळे यांचा 'झोपडी नंबर बारा' हा देखणा कविता संग्रह नुकताच काव्याग्रह प्रकाशन, वाशिमने प्रकाशित केला. १९८२ ते २०१२ अशा ३० वर्षातील त्यांच्या निवडक ५५ कवितांचा समावेश असणारा 'झोपडी नंबर बारा' आंबेडकरी समाजकारण व राजकारणाचे मूल्यमापन करतो.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या अनुयायांना १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी धम्मदीक्षा दिली. त्याविषयी भाष्य करताना कवी

सत्यनारायणाची पूजा ते
परित्राणपाठ पर्यंतचा प्रवास
एक अमुलाग्र सुवर्णमयी परिवर्तन
स्वाभाविकच मी फुलून गेलो
उजळून निघालो
तथागतांच्या प्रिय आनंदाच्या रूपात
हवेतच तरंगू लागलो (मी आणि धम्मरथाचे चाक/२९)

अशी भावना व्यक्त करतो.

धर्मांतराने दलितांना नवीन ओळख मिळाली. त्यांचा स्वाभिमान आणि अस्मिता जागी झाली. परंतु माणूस धर्मांतरीत झाला तरी त्याच्या मूळधर्माची पाळेमुळे त्याच्या अंतर्यामी खोलवर रूजलेली असतात हे कवीच्या लक्षात आले. त्यानेच तो

इकडे घरात
मायचा देव्हारा हळूहळू वाढतच गेला
अन् वायकोच्या घुमन्यानं
सैलानीचं नवं रूप उंबरठा
ओलांडून रस्त्यावर आलं
या नव्या रणमैदानावर
धम्मरथाचं चाक केव्हा रूतलं
ते ध्यानातच आलं नाही (मी आणि धम्मरथाचं चाक/२९)

अशी खंत व्यक्त करतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलितांना शिका - संघटीत व्हा आणि संघर्ष करा असा मंत्र दिला. दलित शिकले. नोकऱ्यांना लागले. हळूहळू त्यांची संख्या वाढत गेली. दलित समाजात 'आहे रे' आणि 'नाही रे' असे दोन वर्ग निर्माण झाले. 'नाही रे' वर्ग गरीब, कष्टकरी; तर 'आहे रे' वर्ग त्याच्या तुलनेत सुखवस्तू. त्याच्यावर सभोवतालच्या माणसांचा, परिसराचा परिणाम झाला. त्याची एक पांढरपेशी जमातच निर्माण झाली. तो वर्ग समाज बांधवांचे सुख दुःख समजून घेईनासा झाला. स्वतः पुरता जगू लागला. तरीही समाज बांधवांना उपदेशाचे डोज पाजू लागला. त्या विषयी संताप व्यक्त करताना अनिल कांबळे म्हणतात -

आमची पांढरपेशी औलाद
आम्हाला शिकविते
नीतीमूल्यांचं महत्त्व
अन् राजमार्गावरील चौकात
लिलावात काढते स्वतःचे अस्तित्व
(डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर/१९)

डॉ. आंबेडकरांची गरीब जनता मात्र रस्त्यावर उतरून समग्र दलितांच्या न्याय्य हक्कांसाठी संघर्ष करीत आली. कवीही त्यांच्यातलाच एक. म्हणूनच तो म्हणतो -

आम्ही रस्त्यावरचे लोक

जिंदाबाद, मुर्दाबाद करतो
रास्ता रोको, निदर्शने, मोर्चा काढतो

आम्ही धावत सुटतो वेड्यासारखे
थर्डक्लासच्या डब्यातून
राजपथाच्या दिशेने. (आम्ही रस्त्यावरचे लोक / ६५)

गरीब आंबेडकरी जनता डॉ. बाबासाहेबांचे विचार डोक्यात घेवून स्वतःच्या पोटाचा, भुकेचा विचार न करता जीवावर उदार होवून धावत असते आणि दुसरीकडे त्यांच्यातीलच सुशिक्षित मात्र हिंदूत्ववाद्यांच्या कच्छपी लागत असतात. आंबेडकरवाद्यांतील काहींनी हिंदुत्ववाद्यांशी मैत्री केलेली असते. त्यांना आपल्या वस्तीत येण्या-जाण्याला खुली छूट दिलेली असते. त्या विषयी चीड व्यक्त करताना कवी म्हणतो -

परक्यांना दिली वसरी
हळूहळू हातपाय पसरी
हा पसारा असाच वाढतोय
समरसतेचा 'ऑक्टोपस'
समतेच्या गावाला
गिळंकृत करू पाहतोय (काही नोंदी / ५६)

'नाही रे' वर्गातील माणसे अभावग्रस्त असतात. अन्यायग्रस्त असतात. आणि समस्याग्रस्तही असतात. सार्वभौम भारत देशात घटना सर्वोच्च असली, तिचे कायदे - कानून असले तरी प्रशासकीय अधिकारी गरीबांचा न्याय करतातच असे नसते. बहुतेक वेळा ते पीडितांऐवजी पीडकांचीच बाजू घेत असतात. तेव्हा आपल्या न्याय्य हक्कांसाठी भारतियांसमोर दोनच मार्ग असतात. एक तर न्यायालयात जाणे नाही तर संघटीतरित्या रस्त्यावर उतरून प्रशासनावर दबाव टाकणे. व न्याय पदरात पाडून घेणे. हा मार्ग कमी खर्चीक व अधिक परिणामकारक असल्यानेच भारतीय समाजामध्ये स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून तो आजतागायत अनेक चळवळी उभ्या राहिल्या आहेत. आंबेडकरी चळवळही त्यापैकी एक. चळवळीतील कार्यकर्ता एक तर पूर्णवेळ कार्यकर्ता असतो नाही तर फावल्या वेळात तो कार्य करीत असतो. आंबेडकरी चळवळीमध्ये काम करणारे कार्यकर्ते पूर्णवेळ कार्यकर्ते असतात. त्यामुळे

शिलेदार कसा
मी चळवळीचा
खिसा सावजाचा
फाडतो गा (चळवळीचे अभंग / ४९)

अशी त्यांना घरप्रपंचाची तजवीज करावी लागते. परंतु त्यांच्या पैकी काही आपल्याच जाती बांधवांचे शोषण करतात. त्याविषयी चीड व्यक्त करताना अनिल कांबळे म्हणतात.

जिथे आम्ही जाऊ
तिथे तिथे खाऊ
आणि गीत गाऊ
एकसुरी (चळवळीचे अभंग / ४९)

आपल्या मागण्यांसाठी कार्यकर्त्यांना निर्णायक युद्ध करावे लागते. त्यातल्या एखाद्या युद्धात पराभव होणे संभवनीय असते. परंतु असा पराभव आंबेडकरी कार्यकर्त्याला पुनःपुन्हा पाहावा लागतो. त्यामुळे कवी

कालच्या निर्णायक युद्धात आम्ही
पराभूत झालो
युग पुरूषाने दिलेली आयुधं
निकामी ठरलीत का? (पराभूत योध्यांच्या कविता / ४१)

असा प्रश्न उपस्थित करतो आणि
अवसान घातकी म्होरक्यांचं
पौरूषत्व तपासून घ्यायलाच हवं
अन्यथा सव्यापसव्यासाची परंपरेला
तडा जाईल
बापाचं नाव मातीमोल होईल.
(पराभूत योध्यांच्या कविता / ४१)

असा संताप व्यक्त करतो. अपयशाचे कारण म्हणजे नेत्याने केलेली तडजोड हे कवीला जेव्हा कळते तेव्हा तो

आमच्या अस्तित्वाला छेद देवून
तुमच्या खिश्यांसह पोटाचा आकार वाढत गेला
(वदत / ७३)

असे खडे बोल सुनावतो आणि

कालचा मोर्चा आठवा, लाठीचार्ज, गोळीबार
शहिद झालेल्यांच्या नावाने उघडा एखादा वाईनबार
(राजे / १६)

नेत्याला असा उपरोधिक सल्लाही देतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना शेड्युल्ड कास्टस् फेडरेशन पक्ष विसर्जित करून रिपब्लिकन पक्षाची स्थापना करायची होती. त्यासाठी त्यांचे प्रयत्नही सुरू झाले होते. परंतु त्यापूर्वीच त्यांचे निधन झाले. त्यांच्या मृत्यूनंतर दादासाहेब गायकवाड व इतरांच्या प्रयत्नातून उभा राहिलेला रिपब्लिकन पक्ष १९७० च्या सुमारास पहिल्यांदा फुटला. फुटीचा तो शाप रिपब्लिकन पक्षाची अद्यापही पाठ सोडायला तयार नाही. आज तो गटागटात

अनुक्रमणिका

विभागला गेला असून त्याचे चार प्रमुख गट आहेत. त्यातील एक नेता युतीच्या वळचणीला बसला. दुसरा काँग्रेसचे कुक्कुलवाळ झाला. तिसऱ्याचे युती की आघाडी असे तळ्यात मळ्यात. चौथा मात्र तिसरी आघाडी, महाआघाडी असे अयशस्वी प्रयोग करीत बसला. परंतु आंबेडकरी राजकारणाचे हे चारही मुखंड एकत्र यायला तयार नाहीत.

आम्ही चार चौघं
शिलेदार उद्याचे
आम्हास वगळून
जमेल का कुणाचे ? (आम्ही / ५३)

अशी त्यांची धारणा. त्यामुळे त्यांना कोण्यातरी पक्षाच्या आश्रयाला जावे लागते. निवडणुका येतात. बोलणी होवून जागा वाटप होते. निवडणुकीची रणधुमाळी सुरू होते आणि कवी

काल झालेला तह आजच्या विजयाची
नांदी ठरेल या भ्रमात राहू नका
सेनापती, सावध असलेलेच वरे (सेनापती / ३३)

असा नेत्याला सल्ला देतो. तरीही नेता हवेत जातो. मतदानाचे घोडामैदान जवळ येवू लागते आणि समोर पराभव दिसत असल्याने नेता मित्र पक्षावर दुगाण्या झाडू लागतो. तेव्हा कवी

आपल्या पराभवाची चिन्हे दिसत असताना
आठवतात युद्धनितीची मार्गदर्शक तत्वं
प्रत्यक्ष रणमैदानावर नीती-मूल्यांसारखे
गुळगुळीत शव्द कालवाह्य असतात
याची जाणीव असू द्या (सेनापती / ३३)

अशी आपल्या नेत्याची हजेरी घेतो. आंबेडकरी चळवळ असो की आंबेडकरी पक्ष असो त्याची नेहमी पिछेहाट का होते, कार्यकर्त्यांना पराभवच का पाहावा लागतो याची अनिल कांबळे दोन कारणे सांगतात. त्यापैकी एक असे -

फिल्डमार्शल गेला तेव्हा पासून
दंडाला पांढरं निशाण वांधून
कर्नल फक्त तहाची वोलणी करतात
(याला वास्तव म्हणाल तर / २५)

आणि दुसरे कारण असे -

एकतेचा महासंदेश त्यांनी डिलिट केला
तेव्हा पासून आमचा
पॉलिटिकल इनवॉक्स कोशच आहे
(...इनवॉक्स कोराच आहे / ६०)

आंबेडकरी चळवळ आणि राजकारणाचे चित्र असे निराशाजनक असले तरी आंबेडकर भक्तांना

वावासाहेव तुम्ही प्रज्ञेचा महामेरू
वेदनेच्या महासागरातील
एक अढळ दीपस्तंभ (डॉ. वावासाहेव आंबेडकर / १९)

अशी श्रद्धा वाटते असते त्यामुळेच ते -

तरीही तुम्ही वंदिस्त
दहावाय दहाच्या विचारपीठावरून
(डॉ. वावासाहेव आंबेडकर / १९)

या वस्तूस्थितीवर बोट ठेवतात. त्यावर आंबेडकरवाद्यांनी गंभीरपणे विचार केला आणि

'वावा! चळवळीचे तीन तेरा
नऊ वारा झाले
याला जवावदार कोण?'
'पुतळ्याचे दिशादर्शक वोट
कोणी तोडले?'

'वावा! चेहऱ्यावर मुखवटे
घालून किती पिढ्या
वरवाद करणार?' (संवाद / २८)

ह्या कवीच्या मुलाच्या प्रातिनिधिक प्रश्नांचा अंर्तमुख होवून विचार केला व

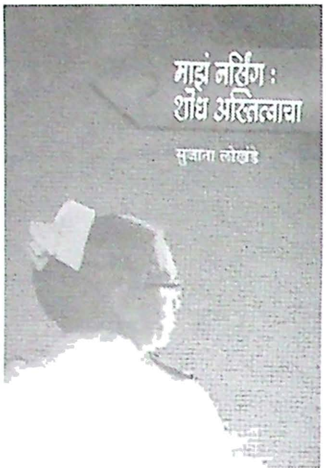
महामानवाला चौकटीच्या
वाहेर काढा
अन् आमची दिशा आम्हाला
ठरवू द्या. (संवाद / २८)

हे युवा पिढीचे नवेभान गांभिर्याने अमलात आणले. तर आंबेडकरी चळवळ नि आंबेडकरी राजकारण याविषयी काही एक आशा करता येते. परंतु कान सोनारानेच टोचायचे असतात अशी लोकभावना असल्याने आंबेडकरी वाचक रसिक अनिल कांबळेच्या 'झोपडी नंबर बारा' चे स्वागत कसे करतात हे येणारा काळ सांगणारच आहे.

झोपडी नंबर बारा - अनिल कांबळे, काव्याग्रह प्रकाशन, वाशीम, पृष्ठे : ७६, किंमत : १०० रूपये

। नामदेव चं. कांबळे
चपराशी पुरा, वाशिम
भ्रमणभाष : ९७६५०४४९२४

अनुक्रमणिका

।। पुस्तक परीक्षण ।।

अलक्षित विश्व दाखवणारे आत्मचरित्र

डॉ. समिधा चव्हाण

■

मराठी साहित्यात साधारणतः आत्मचरित्र हा वाङ्मय प्रकार लेखिकांनी आयुष्याच्या उतरणीवर असतांना हाताळला आहे. पण सुजाता लोखंडे यांच 'माझं नर्सिंग : शोध अस्तित्वाचा' हे आत्मचरित्र आयुष्याच्या माध्यान्ही लिहिलेलं आहे. लेखिकेचं हे पहिलंच पुस्तक व तेही आत्मचरित्र! हे आत्मचरित्र वाचताना नवखेपणा, संकोच जाणवत नाही. एका अनाहूत संकटाच्या भितीने लेखिका गतकाळाकडे बघत आहे. ही भिती आहे अनामिक जीवघेण्या आजाराची, मरणाची. आपण ह्यात नसतांना आपल्या जीवनसंघर्षाची कहाणी इतरांना कळावी, यासाठी हा लेखनप्रपंच लेखिकेने केला आहे.

आपल्या मनोगतात लेखिका म्हणते की, मी व्यवसायाने परिचारिका. वैवाहिक जीवनाच्या पूर्वसंध्येला घडलेल्या अपमानाच्या प्रसंगाने माझ्या स्वभावाने उचल खाल्ली व मला माझा आत्मसन्मान शाबूत राखण्यास प्रवृत्त केले. केवळ आत्मनिर्भर होणे या एकाच कारणाने मी नर्सिंग क्षेत्रात पाऊल टाकले. स्त्रीचं अस्तित्त्व आणि आत्मसन्मान या शब्दांची ओळख लग्नानंतर मला अचानक आली असं नाही पण त्यांचं उध्वस्त होणं मी माझ्या आईत अगदी लहानपणापासून बघत आले होते (पृ.४) 'आई' ही लेखिकेची प्रेरणा आहे, असे जाणवते.

लेखिकेचे 'परमानंद' (प्रेम) सोबतचे लग्न, लग्नानंतरच्या महिनाभरातच घडलेला प्रसंग तिच्या मनावर कायमचा 'चरा' उमटवून गेला. दूधवाल्याला देण्यासाठी नवऱ्याच्या खिशातले पैसे काढले म्हणून नवऱ्याने, 'त्यात काय तुझ्या कमाईचे पैसे आहेत!' असा प्रश्न विचारला. न विचारता बायकोने खिशात हात घालणे यात त्याचा पुरूषी अहंकार जागा झाला असावा. आणि या एका प्रसंगाने लेखिका अंतर्बाह्य हादरली; सुन्न झाली. लग्न झाल्यावर महिनाभरात कमाई विचारणाऱ्या नवऱ्याच्या जीवावर आयुष्यभर जगता येईल कां? या प्रश्नाने तिच्या मनाने बंडखोरी केली. आईच्या व आजीच्या वाट्याला जे जगणं आलं, ते आपण जगणार नाही, असा निर्धार लेखिकेने केला. उपरेपणाच्या जाणिवेनं तिचं अस्तित्व पोखरून निघालं. आत्मनिर्भर होण्याची, स्वतःचं अस्तित्व निर्माण करण्याची प्रचंड जिद्द तिच्या मनात निर्माण झाली आणि सुरू झाला लेखिकेच्या अस्तित्वाचा शोध.. अस्तित्वाच्या शोधात संसाराची घडी तिला मोडायची नव्हती पण अपमानाचा तो प्रसंग प्रेरणादायी समजून तिला नोकरीची हमी असलेली वाट चोखाळायची होती त्यातूनच नर्सिंगचे ट्रेनिंग करायचे तिने मनावर घेतले. घर, नवरा, सासर, माहेर, कुटुंबिय, नातेवाईक यांच्या आरोप-प्रत्यारोपांच्या फेरींमधून प्रेमच्या मदतीने तिने एकदाचा नर्सिंग ट्रेनिंगला प्रवेश मिळविला.

नर्सिंगच्या व्यवसायाला समाजात प्रतिष्ठा नाही. अनेक गैरसमज समाजमनात या व्यवसायाबद्दल असताना लेखिकेने हाच व्यवसाय निवडावा यात तिच्या सेवाभावी वृत्तीबरोबरच आत्मनिर्भर होण्याची जिद्द दिसते. लहानपणीच घडलेल्या अनेक प्रसंगाने पुरूषी वर्चस्वाबद्दलची भयंकर चीड तिच्या मनात निर्माण झालेली आहे. आईची, आजीची होणारी घुसमट तिने पाहिलेली आहे. म्हणूनच पुरूषप्रधानतेचे जोखड झुगारून देण्यासाठीच लेखिकेने आत्मसन्माचा मार्ग निवडला तो नर्सिंगचा.

नर्सिंग प्रशिक्षणाच्या काळात घरापासून, प्रेमपासून तिला दूर होस्टेलला राहावे लागत असल्यामुळे हृदयात तुटत होते. पण उद्दिष्ट गाठण्यासाठी हे सर्व आवश्यक होते. प्रशिक्षण काळातील विविध अनुभव लेखिकेने नोंदविले असून तिचा पहिलाच वार्ड ड्युटीचा अनुभव अतिशय थरारक होता. एका

अनुक्रमणिका

मृत रूग्णाला आंघोळ घातल्या गेल्याचे डॉक्टरकडून कळले त्यावेळी अंगावर काटा उभा राहिला असला तरी या पहिल्या अनुभवानं अंतर्मुख केल्याचं लेखिका सांगते.

आत्मनिर्भर होऊन संसारला हातभार लावण्याच्या प्रांजळ हेतूने लेखिकेला प्रशिक्षणाची साडेतीन वर्षे काढायची होती. पण संकटे कधी एकटी येत नाहीत. नर्सिंगच्या दुसऱ्या वर्षाला असताना प्रेमचे आजारपण बळावत जाते. सर्व उपचार करूनही आजाराचे निदान होत नाही. प्रेमच्या आजाराने खचून न जाता पतिनिष्ठा व सेवाभावी वृत्तीने सर्व काही करते. वेळप्रसंगी जादूटोणा, मंत्रतंत्र इत्यादी उपाय इतरांच्या सांगण्यावरून करते. या सगळ्यात तिच्या जीवाची घालमेल, मनाची कुतरओढ, अगतिकता तिने प्रभावीपणे रेखाटली आहे. अशातच तिला नव्या जीवाची चाहूल लागते पण प्रेमच्या आजारपणाने व प्रशिक्षणात उडथळा निर्माण होवू नये म्हणून नाईलाजाने पतीच्या संमतीने गर्भपात करवून घेते. यावेळी तिचे अपराधी मन कवितेतून व्यक्त झाले आहे.

प्रशिक्षण काळात आलेले अनुभव लेखिका मांडत जाते. सामान्य वाचकांना नवे असलेले जग उलगडत जाते. वेगवेगळ्या आजाराचे रूग्ण, त्यांच्या व्यथा, अगतिक-लाचार झालेले नातेवाईक, अपघातात दोन्ही पाय गमावलेला तरूण चायवाला, डॉक्टरांना ऑपरेशनच्या वेळी असिस्ट करणे, अनुभव व्यक्त करतानाही 'रूग्णसेवा हीच ईशसेवा' हा भाव वाढीस लागला. आपल्या व्यवसायाबद्दल लेखिका अभिमानाने सांगते की, 'कोणत्याही क्षेत्रात अभिमानाने पैसा मिळविता येतो, परंतु पैसा व रूग्णसेवेच्या रूपाने पुण्य हे दोन्ही एकत्रितपणे देणारं एकमेव क्षेत्र म्हणजे नर्सिंग प्रोफेशन' (पृ.१४०) यावरून लेखिकेची आपल्या व्यवसायाप्रती असलेली निष्ठा व्यक्त होते.

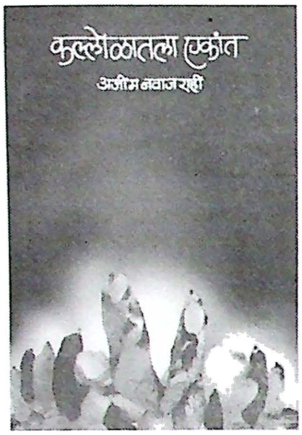
प्रशिक्षण पूर्ण झाल्यानंतरची पहिली नोकरी, स्वभावाने कठोर व तापट असलेल्या वडिलांचा मृत्यू, कुहीला झालेले स्थानांतर, मुलीच्या जन्माचा आनंदोत्सव, मुलींचे मोठे होणे, प्रेमची नोकरी सुटणे, मुलींची शाळा, त्यांच्या भवितव्याचा विचार, संसार, अखंड काम यातूनही आपली मूल्ये न सोडता, न थकता व्यवसायावर निष्ठा ठेवून, 'आपण रूग्णासाठी आहोत, रूग्ण आपल्यासाठी नाहीत' हे भान सतत जागं ठेवून स्वीकारलेली नोकरी हा सगळा जीवनपट लेखिका मांडते. त्यातच या व्यवसायातले खाच खळगे व राजकारणही ओघात मांडत जाते. 'नर्सिंग केवळ रूग्णाभोवती फिरत नाही तर ते समाजाभिमुख कार्यकारी भाव जपणारं 'नोबल प्रोफेशन' असून सेवेच व्रत घेतलेली स्त्री म्हणजे परिचारिका' अशी व्याख्या लेखिकेने केली आहे. मात्र डॉक्टर आणि सिस्टर यांच्यातील भावनिक नाते शिवाय व्यावसायिक अंतर समजून न घेता याकडे संकुचित वृत्तीने बघण्याची वृत्ती लेखिकेला पटत नाही. पंचवीस वर्षाच्या अनुभवातून दृढ झालेले तिचे हे मत आहे.

'शोध अस्तित्वाचा' या आत्मचरित्रात 'अस्तित्वासाठी संघर्ष' प्रामुख्याने दिसतो. स्त्री अस्मिता व स्वतःच्या शोधाची ही लेखिकेची कहाणी प्रत्येक स्त्रीला अंतर्मुख करणारी आहे. यात पुरूषी वर्चस्वा विरूद्ध द्वेष नाही पण संघर्ष जरूर आहे. मराठी साहित्यात नर्सेसेचे विश्व फक्त तारा वनारसे यांची 'नर्सेस क्वार्टर' या एकांकिकेत मांडले आहे. नर्सेसचे भावविश्व व तेथील जीवनशैली अनेकविध वैशिष्ट्यांसह साकार झाली आहे. सुजाता लोखंडे यांचे हे आत्मकथन नर्सिंगचे विश्व वाचकांसमोर उभे करते. त्या क्षेत्रातील वातावरण, बदल्यांच्या मुद्यावरून नर्सेसचा छळ, जवळचे व हवे असलेले रूग्णालय मिळावे म्हणून द्यावी लागणारी लाच, खेड्यापाड्यात नोकरीला असताना अनुभवाला आलेले अज्ञान, बकालपण, दारिद्र्य, अंधश्रद्धा, गैरसमज, कुटुंबनियोजनाच्या केसेस मिळविण्यासाठी केलेली धडपड व सरते शेवटी मिळणारं समाधान हे सर्व काही लेखिका सहजपणे व ओघवत्या शैलीत मांडते. एका नर्सचा जीवनप्रवास साहित्यात उतरत जातो. 'नर्स' हा दुर्लक्षित घटक पण वैद्यकीय व्यवसायात तो किती महत्त्वाचा आहे हे ठोसपणे लेखिका सांगते. नर्स हा व्यवसाय अथवा केवळ नोकरी नसून ती जीवनदृष्टी आहे. एक व्रत आहे. ही गोष्ट प्रामुख्याने या आत्मचरित्रात दिसते.

'शोध अस्तित्त्वाचा' हा जीवनानुभव आहे. असे लेखिका आपल्या मनोगतात मांडते. लेखिका दलित आहे पण हे दलित स्वकथन नाही. डॉ. आंबेडकरांच्या विचारांनी प्रेरित झालेल्या कुटुंबात लेखिका वाढलेली आहे. बहुजनसमाजाच्या शाळेत व वस्तीत राहात असल्यामुळे जातीहिनतेचे व अस्पृश्यतेचे चटके सोसावे लागलेले नाहीत. त्यामुळे जाती व्यवस्थेबद्दलची चीड, सवर्णांबद्दलचा आकस लेखिकेने कुठेही व्यक्त केलेला दिसत नाही. बेबी कांबळे, मुक्ता सर्वगोड, शांताबाई कांबळे, जनाबाई गिन्हे, कुमुद पावडे या दलित लेखिकांच्या वाट्याला आलेले दाहक अनुभव त्यांनी आपल्या स्वकथनात मांडले आहेत. पण सुजाता लोखंडे यांच्या आत्मचरित्रात हा सूर नाही. 'शिका, संघटित व्हा व संघर्ष करा' या बाबासाहेबांच्या विचार सूत्राला प्रमाण मानून वाटचाल करणाऱ्या ध्येयवादी, कर्तव्यनिष्ठ सेविका आहेत.

प्रतिकुल परिस्थितीशी झगडा, वर्तमानाशी तडतोड आणि भवितव्याकडे निश्चित वाटचाल या वृत्तीमुळे सुजाता

पृष्ठ क्रमांक ६२ वर

॥ पुस्तक परीक्षण ॥

जनमनातील कल्लोळातल्या एकांताची कविता

प्राचार्य डॉ. किसन पाटील

■

कवी अजीम नवाज राही यांचा 'कल्लोळातला एकांत' हा नवा कवितासंग्रह अलीकडेच अक्षरमानव प्रकाशनाने प्रकाशित केला आहे. यापूर्वी अजीम नवाज राही यांचा 'व्यवहाराचा काळा घोडा' हा कवितासंग्रह प्रकाशित झालेला असून त्याचे सर्वस्तरांतून स्वागत झालेले आहे. 'कल्लोळातला एकांत' या संग्रहातील कविता देखील आशयपूर्ण व वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत.

एकांतात कवीजी साधना करतो, त्यामध्ये मनातला कल्लोळ, जीवनातला कल्लोळ आणि विशेषतः स्वनिष्ठा व समष्टिनिष्ठांच्या पातळीवरचा कल्लोळ असा या अभिव्यक्तीचा विषय बनतो. त्यातून कवितासंग्रहाच्या शीर्षकाची भूमिका स्पष्ट होते.

पुस्तकाचे मुखपृष्ठ आणि मलपृष्ठ कलात्मक आणि प्रतिकात्मक दृष्टीने श्रीधर अंभोरे यांची निर्मिती म्हणून मनात ठसते. त्याचे दृक्प्रत्ययमूल्य उत्तम असे आहे.

ब्लर्बवरील मजकूर खूप डोकं ताणून व विचार करून लिहिला आहे. मानसिक, व्यावहारिक, सामाजिक चरित्र आणि एक काळाचं (समकालीन) चरित्र संबोधण्यात आले आहे. कविता, कथा आणि कादंबरीचा प्रवास हा जसा होतो. त्याचे आत्मनिष्ठ चित्रण काव्यातून कवी अजीम नवाज राही करतात असेच ब्लर्ब वरील मजकुराद्वारे सुचवायचे आहे असे वाटते.

कवी आणि मोहल्ला यांचे सर्वंकष नाते कवितेतून साकारते. मोहल्ला कवितेच्या विषयांचा खजिना आहे. त्यातील आंतरिक ताणा-बाणा शब्दांनी विणण्याचं काम कवी करतो. मोहल्ल्याचे अंतरंग (२१), मोहल्ला काही नोंदी (५१), भाषा, मोहल्ला आणि कविता (५९), मोहल्ल्याची दैनंदिनी (७४), पडझड मोहल्ल्याची (१४८), मोहल्ला ते कब्रस्थान (१५१), मोहल्ला, पक्षी आणि कातरवेळ (१६६), मोहल्ला मनाचा दरवाजा ठोठवणारा (१८०), मोहल्ला-वेदना दृष्टांत (२४०), मोहल्ला आकाशाएवढा (२८८) या कवितांच्या काही शीर्षकांवरून कवीचे भावविश्व आणि त्याच्या कवितेचा भवताल कसे परस्पर प्रतिबिंबित होतात याची जाणीव वाचकास सहज होते.

कवी आणि कविता यांचे द्वंद्व तसेच सख्य या दोन्हीचा शोध काही कवितांतून लागतो. कवितेचा नाद (३५), कविता आणि रात्रीचा निनावी प्रहर (४३), भाषा, मोहल्ला आणि कविता (५९), कवितेच्या गोडीचा गुलकंद (१०७), झाडे - कवितेच्या भिंगातून (१२५), कालवा कवितेचा वळवताना (१६२), कविता नसलेली असंबद्ध बडबड (२६०), सृजनाची दुसरी पाळी (२४३), भाषेने नाकारलेल्या शब्दांची दंगल (२१८), या सारख्या कवितातून कवीने कवितेच्या संदर्भातील आपली मनोवृत्ती, अनुभूती आणि काव्य विषयक धारणा स्पष्ट केल्या आहेत. या कवितासंग्रहात कविता म्हणजे काय ? कवितेच्या विविध व्याख्या ? कवीची एकांतात होणारी कवितेशी भेट यांचा संबंध प्रकट होत जातो.

कवीची आत्मपरता, आत्मचरित्रात्मक कविता आणि आत्मानुभूतीची प्रचिती यांचा मागोवा या कवितेतून आढळतो. मुळे जाणिवांची ओली (१९), कविता आणि रात्रीचा निनावी प्रहार (४३), पाथरवटाचे गाढव आणि आपण (४८), मुलगा माझा मतिमंद (५४), कहाणी निर्मितीशून्य दिवसांची (१२२), आजार अभिव्यक्त होण्याचा (१४३), धुळभरला आयुष्याचा आयना (१५६), ऐसपैस (१६०), उसनवारी कफल्लकांची आधारू (२०१), दुपार कब्रस्तानातली निःशब्द (२०७) या कवितातून कवी आत्मनिष्ठेतून काही व्यक्त करत जातो. तशी कवीची एकूणच कविता आत्मनिष्ठते बरोबर समाजनिष्ठेशी आपली असलेली घट्ट नाळ स्पष्ट करते.

अनुक्रमणिका

खाजगीकरण, उदारीकरण आणि जागतिकीकरणाच्या तडाख्यात सापडलेल्या जगाला जे झटके बसतात त्याचाही परिणाम या कवितेत उमटलेला आहे. जबडा एमआयडीसीचा (९), गिरणी (३६), गावावर विस्तारलेले बीएसएनएल आकाश (८१), ग्लोबल मेंदीची नक्षी (९८), ग्लोबल घोडा (११५), डिजिटल नागवणूक (१३७), गिरणी-अकरा संदर्भ (१९४), नियोजन शून्यतेचा वासलेला जबडा (२१२), जाहिरातीतला कलरफूल वारा (२६४), ग्लोबल दुधावरची हायटेक मलई (२६६), अमेरिका (२९३) अशा काही कवितातून भौतिक जगातील यशापयशाची, मूलभूत अशा मानवाधिकारांची आणि विदारक होऊ पाहणाऱ्या मानवी जीवनाची तडफड कवी व्यक्त करतो.

संवेदनशीलता, आर्त व कारूण्यमय भावना, प्रतिमा आणि प्रतिकांची रेलचेल, अर्थांचा प्रभावीपणा व्यक्त करणारी शब्दसंपदा, भाषेची जोडतोड करीत क्लिष्टता असली तरी जे सांगायचे ते व्यक्त करणारी अभिव्यक्ती आणि आशयपूर्ण निर्मितीसाठी कवीची असलेली आंतरिक ओढ यामुळे कवी अजीम नवाज राही यांच्या काव्याचे प्रयोजन निश्चित होते ही कविता 'कलेसाठी कला' प्रकारातली रंजनासाठी आलेली कविता नसून ती 'जीवनवादी' आणि 'मानवतावादी' दृष्टीची जीवननिष्ठ कविता आहे. कविता एकांतात रमते, कवीच्या कल्लोळातल्या या एकांतात फुंकर घालते आणि 'आपुलाची संवाद आपणासी' या वृत्तीने ती अभिव्यक्त होते. मोहल्ला आणि कवी, समाज आणि कवी, राष्ट्र आणि कवी, कवी स्वतःच आणि कवी असा आत्मरंग आणि समष्टीरंग एकत्र होऊन या काव्याचे आकाश रंगलेले आहे. मुखपृष्ठातील आकाशाचा रंग, ह्या काव्याचा अंतरंगीचा कल्लोळपूर्ण रंग ठरतो. 'आत्मरंग' आणि विश्वरंगी रंगून जाण्याची कला कवीला अवगत झाली. त्यातूनच ही शब्दरूपी निःश्वासिते काव्यमय झाली आहेत. काही नमुना दाखल उदाहरणे लक्षणीय ठरतात.

१. **वासलाय जबडा एमआयडीसीचा**
घास शेतीवाडीचा घेण्यासाठी
सरसावताहेत आधुनिकतेचे बाहू
रोखाने गावाच्या माझ्या (पृ.१०)

२. **करू शकत नाही विचार जगण्याचा**
मोहल्ल्याला वगळून मी
आहेत खोलवर रूजलेली
अस्तित्वाची मुळे मोहल्ल्यात (पृ.११)

३. **कुठे उगवावे जन्मावे**
असते याचे स्वातंत्र्य प्रत्येकाला
तरी नसती आकारली भाषा गटातटाची...(पृ.२८)

४. **वाटते कधी कधी**
एक यंत्र आपण
करून लाख तडजोडी
गरजा कुटुंबियांच्या भागवणारे... (पृ.३४)

५. **प्रसवली एखादी ओळ**
की, खोळंवतो आठवडाभर
प्रवास दुसऱ्या ओळीपर्यंतचा
गाठला टप्पा प्रवासाने पूर्णत्वाचा
की, घालतो शब्द एखादा गोंधळ दुर्बोधतेचा (पृ.४१)

६. **काही काळ असते**
होमवर्कवाल्यांची मौजमजा
उरत नाही कालांतराने
जगण्याला अर्थ फारसा
नाकारतो प्रतिमा आत्मपरीक्षणाचा आरसा (पृ.७२)

७. **मी करतो विचार अधूनमधून**
सापडत असेल कसा
कल्लोळात मोहल्ल्याच्या
एकांत कवितेला मनाजोगा (पृ.८०)

८. **मोसमात पानगळीच्या**
वसंताचे कागदी नकाशे
येताहेत कोणत्या वरातीसाठी डिजिटल ढोलताशे
घेणार भरारी कशी पंख तुटले पक्षी
कोरणार कोणत्या हातांवर ग्लोबल मेंदीची नक्षी (पृ.९९)

९. **मी मांडू शकत नाही**
कवितेत घुसमट वर्तमानातली... (पृ.१४४)

१०. **यातनांनी गच्च भरलेले**
मोहल्ला ते कब्रस्तान पर्यंतचे अंतर (पृ.१५२)

११. **असतो कवितेच्या नजरेत**
माणूस फक्त माणूस
असेल मुसलमान वा हिंदू
धगधगतो प्रत्येक जगण्याच्या वर्तुळात
दैनंदिन गरजांचा धर्महीन बिंदू (पृ.१५५)

१२. **घरात, दारात, कार्यालयात**
मठात, मशिदीत, स्मशानात

अनुक्रमणिका

वाढलाय ध्वनी प्रदूषणाचा तिढा
भरलाय जीवनशैलीने हाती
सुविधांचा डिजीटल चुडा
वळवळतोय मॉडर्न टेक्नॉलॉजिचा कीडा
बेचैनीचा काथ, तगमगीचा चुना
रंगलाय काळाच्या ओठांवर ग्लोबली विडा (पृ.१८४)

१३. **वेचली जिथे फुले**
तिथेच गवऱ्या वेचण्याची पाळी
चढली कल्पित सिंचनाच्या क्रुसावर
जमीन लाखमोलाची कसदार काळी (पृ.१९८)

१४. **मी गिळले अख्खे निवडुंगाचे झाड**
खुपसले मधाच्या पोळात मुंडके
म्हणून दिसाहेत कवितांची फुले
पोळलेल्या भाषावृक्षाच्या डांगोडांगी
पोहचत नाही काळजापर्यंत व्यथा वरपांगी (पृ.२३९)

१५. **ओसरली कधीची महानगराविषयीची नवलाई**
साचली ग्लोवल दुधावर हायटेक मलई (पृ.२७०)

१६. **नसती कविता सोवतीला तर**
आले असते हिश्श्याला
मरणे रोजचे तिळतिळ...
ओळी ओळीतून कवितेच्या खंडीभर फिनिक्स उडाले.
(पृ.२७२)

कवी अजीम नवाज राही यांच्या २९३ पृष्ठांच्या या कविता संग्रहातील कवितांचा पसारा मोठा आहे. आवाकाही तसाच आहे. ही कविता तिच्या स्वयंनिर्धारित मर्यादांनी नटलेली आहे. या कवितेतून कवीच्या मनाचा वेध घेऊन तिची मनोविश्लेषणात्मक भूमिका लक्षात येते तिची समाजशास्त्रीय आणि लोकतत्त्वीय भूमिकाही परंपरांच्या सान्निध्यात व्यक्त होत जाते. 'मोहल्ला' आणि 'समाज' तसेच लोक व लौकिक परंपरांचा प्रभाव कवीला नेमकेपणाने टिपता आला हे लक्षणीय ठरते. जाननिष्ठा, जनांच्या मनाचा टाहो, जनांची सांस्कृतिक जडणघडण ही या कवितेचा स्थायीभाव आहेच. आत्मपरता आणि जनाभिमुखता यांचा सुरेख मेळ या कवितेत घडतो. कवीची आत्ममग्नता, कल्लोळातील द्विधा मनःस्थिती आणि एकांतातील संवेदनशीलता शब्दवद्ध करण्याची उर्मी या कवितेतून सर्वत्र जाणवते. या उर्मीचे स्वागत मी करतो.

कल्लोळातला एकांत, अजीम नवाज राही, अक्षरमानव प्रकाशन, पुणे, पृष्ठे : २९३, मूल्य : ३०० रूपये.

। प्राचार्य डॉ. किसन पाटील
'अक्षरवेल', ९/५४/२, शीव कॉलनी,
जळगाव (खानदेश) ४२५ ००२.
भ्रमणभाष : ९८९०६१२२२८

अलक्षित विश्व दाखवणारे आत्मचरित्र : (पृष्ठ क्रमांक ५९ वरून)

इतर सर्वसामान्य स्त्रियांपेक्षा वेगळ्या ठरलेल्या आहेत. आत्मसन्मान व स्त्रीपुरूष समानता याची जाणीव झालेल्या संसारी स्त्रीच्या संघर्षाची ही गाथा आहे. जे आपण भोगले ते प्रांजळपणे कथन करता आले पाहिजे. ज्याच्याजवळ सांगण्यासारखे काही आहे त्याचेच कथन 'वाचनीय' ठरते. असे भालचंद्र फडके म्हणतात. तर 'ज्यांच्याकडे खरचं सांगण्यासारखे आहे ते हातात लेखणी धरतात आणि त्यांचा शब्द साहित्यात अजिंठा वेरूळ ठरतो' असे शरणकुमार लिंबाळे म्हणतात. हे जरी पूर्णपणे खरे नसले तरी त्यामागे असलेली अंतःप्रेरणा महत्त्वाची आहे. स्त्रीवादी साहित्याने या आत्मचरित्राची नोंद अवश्य घ्यावयाला हवी. तसेच 'नर्सिंग' या व्यवसायातील एका अनोख्या जगाशी वाचकांचा परिचय घडवून देणारा महत्त्वाचा 'दस्तऐवज' म्हणूनही या आत्मचरित्राचे मोल फार मोठे आहे.

'माझं नर्सिंग : शोध अस्तित्वाचा', लेखिका : सुजाता लोखंडे, प्रकाशक : आकांक्षा प्रकाशन, नागपूर - पृष्ठे २९४, मूल्य : ३०० रूपये.

। डॉ. समिधा चव्हाण
५६, वालाजी नगर (पश्चिम)
मानेवाडा सिमेंट रोड,
नागपूर - ४४० ०२७
भ्रमणभाष : ९४२३४००३३०

चित्रकार सचिन जलतारे :

चित्रकार सचिन जलतारे यांचा जन्म १४ जानेवारी १९६९ रोजी विदर्भातील अकोला जिल्ह्यातील अकोट येथे झाला. त्यांनी नागपूर येथील चित्रकला महाविद्यालयात बॅचलर ऑफ फाईन आर्टस्चे शिक्षण पूर्ण केले. त्यांनी २००० पासून आजतागायत भारतातील प्रमुख शहरांमध्ये आणि सिंगापूर, दुबई या देशांमध्येही ग्रुपशो आणि स्वतंत्र चित्रप्रदर्शने केली आहेत. त्यांना चित्रकलेच्या संदर्भातील अनेक पुरस्कार मिळाले असून अनेक ठिकाणी ते तज्ज्ञ चित्रकार म्हणून मार्गदर्शन देखील करीत असतात. श्री. सचिन जलतारे यांचे सध्या हैदराबाद येथे वास्तव आहे.

❙ सचिन जलतारे
प्लॉट नं. १३०/ए. मेथोडिस्ट कॉलनी,
बेगम पेठ, हैदराबाद.
भ्रमणभाष : ०९८४९८८५३८३

:: साभार पोच ::

कवितासंग्रह :

- **उजेडाचे कवडसे** अनघा तांबोळी, उत्कर्ष प्रकाशन, पुणे,६०/-
- **प्रज्ञेची मुळाक्षरं** अक्षय किशोर घोरपडे, साक्षात प्रकाशन, औरंगाबाद, १००/-
- **वादळवाट** वंदना महाजन, शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, १५०/-

एकांकिका :

- **तिसरी प्रतिमा आणि इतर एकांकिका** दिनेश काळे, कोमल प्रकाशन, नाला सोपारा (प.), १६०/-

नाटक :

- **वैरिण आली घरां** शिरीष फटिंग, ओंकार प्रकाशन, नागपूर, १००/-

लेख / समीक्षा / संशोधन :

- **स्मृतींची चाळता पाने** विलास डेहनकर, विजय प्रकाशन, नागपूर, २००/-

चरित्र :

- **अनुराधा - एक पुनर्जन्म** विष्णू सोळंके, मेधा पब्लिशिंग हाऊस, अमरावती, ६०/-

ललित :

- **अर्कचित्र** महावीर जोंधळे, प्रफुल्लता प्रकाशन, पुणे, १५०/-
- **तऱ्होळीचं पाणी** कैलास दौंड, मीरा बुक्स ॲण्ड पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद, ११०/-

कादंबरी :

- **ॐ सौंदर्य सौंदर्य** विजय राजे, आकांक्षा प्रकाशन, नागपूर, ८००/-
- **पश्चाताप** शिरीष फटिंग, सचिन साहित्य, नागपूर, १००/-

- परीक्षणासाठी पुस्तकाच्या दोन प्रती पाठवाव्या.
- परीक्षणासाठी आलेली पुस्तके परत पाठविली जात नाहीत.
- परीक्षणासाठी आलेल्या पुस्तकांची साभार पोच 'युगवाणी'तून देण्यात येते.
- परीक्षणार्थ पुस्तके पाठविण्याचा पत्ता :
  प्रा. अजय देशपांडे, वामनघाट मार्ग, हनुमान नगर, वणी - ४४५ ३०४, जि. यवतमाळ.

'युगवाणी'च्या एप्रिल-मे-जून २०११ पासूनच्या सर्व अंकातील प्रकाशित साहित्याची सूची पुढील अंकात प्रकाशित करण्यात येईल.

अनुक्रमणिका

विदर्भ साहित्य संघ

कार्यवृत्त : एप्रिल २०१३ ते ऑगस्ट २०१३

■

दि. १ मे, २०१३

१ मे, २०१३ रोजी कै. नाना जोग यांच्या पुण्यतिथीला सरचिटणीसांच्या हस्ते त्यांच्या अर्धपुतळ्यास माल्यार्पण करण्यात आले. याप्रसंगी कार्यकारी मंडळाचे सदस्य, निमंत्रित व कार्यालयातील कर्मचारी उपस्थित होते.

दि. २९ जून, २०१३

विदर्भ साहित्य संघाच्या घर-अंगण प्रकल्पांतर्गत पराग घोंगे लिखित आणि विनोद इंदूरकर दिग्दर्शित 'निवृत्ती' ह्या लघु नाटिकेचे सादरीकरण झाले. तसेच सुरेंद्र वर्मा यांच्या एकांकिकेचे (अनुवाद दिनकर बेडेकर) अभिवाचन दिनकर बेडेकर आणि पराग घोंगे यांनी केले.

दि. ६ जुलै, २०१३

राज्याचे जलसंपदा मंत्री व चिपळूण येथील ८६व्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाचे स्वागताध्यक्ष सुनील तटकरे यांनी विदर्भ साहित्य संघाला सदिच्छा भेट दिली. अध्यक्ष मनोहर म्हैसाळकर ह्यांनी तटकरे यांचे स्वागत केले. तटकरे यांनी विदर्भ साहित्य संघाच्या कार्याचा गौरव केला.

दि. १० जुलै, २०१३

ज्येष्ठ साहित्यिक व विदर्भ साहित्य संघाच्या कार्यकारी मंडळाचे ज्येष्ठ सदस्य डॉ. तु. नि. गेडाम ह्यांच्या ९०व्या वाढदिवसानिमित्त विदर्भ साहित्य संघाच्या पदाधिकाऱ्यांनी त्यांच्या धंतोलीस्थित निवासस्थानी जाऊन सन्मानचिन्ह, शाल व श्रीफळ देऊन सत्कार केला.

दि. २७ जुलै, २०१३

विदर्भ साहित्य संघाच्या 'घर-अंगण' प्रकल्पांतर्गत उदयोन्मुख रंगकर्मींनी 'वे अवे' ही एकांकिका सादर केली. लेखन-दिग्दर्शन अभय नवाथे यांचे होते. निर्मिती सहाय्य अभिजीत आणि स्नेहल मुळे यांचे होते.

दि. १० ऑगस्ट, २०१३

विदर्भ साहित्य संघ आणि कोमल प्रकाशन मुंबई यांच्या संयुक्त विद्यमाने डॉ. दिनेश काळे यांच्या 'मनातले' ह्या ललित लेखसंग्रहाचे प्रकाशन ज्येष्ठ पत्रकार कमलाकर धारप यांच्या हस्ते झाले. अध्यक्षस्थानी विदर्भ साहित्य संघाचे अध्यक्ष मनोहर म्हैसाळकर होते. दैनिक तरुण भारतचे माजी संपादक सुधीर पाठक व ज्येष्ठ समीक्षक डॉ. प्रज्ञा आपटे यांनी लेखसंग्रहावर भाष्य केले. ह्या प्रसंगी कमलाकर धारप ह्यांच्या सहस्रचंद्र दर्शनाचे औचित्य साधून विदर्भ साहित्य संघातर्फे त्यांचा सत्कार करण्यात आला.

अनुक्रमणिका

विदर्भ साहित्य संघाचे वाङ्मयीन नियतकालिक

युगवाणी

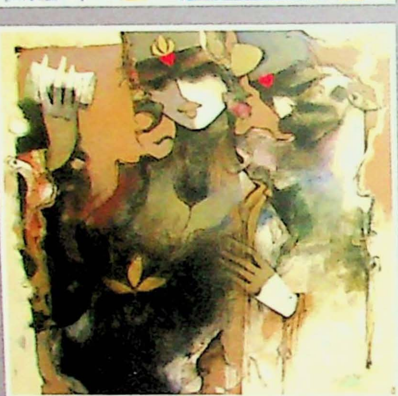
जुलै-ऑगस्ट-सप्टेंबर २०१३

चित्र : सचिन जलतारे

अनुक्रमणिका

श्री विदर्भ साहित्य संघ

विदर्भ विषयः सारस्वतीजन्मभूः ॥

मकर संक्रांत १९२३

विदर्भ साहित्य संघाचे वाङ्मयीन त्रैमासिक

युगवाणी

वार्षिक वर्गणी : २०० रूपये

पत्ता :
विदर्भ साहित्य संघ,
सांस्कृतिक संकुल, झाशी राणी चौक,
नागपूर - ४४० ०१२
दूरध्वनी : ०७१२-२५२३९२९, २५५३७६७

संपादकीय पत्रव्यवहार :
प्रा. अजय देशपांडे
वामनघाट मार्ग, हनुमान नगर,
वणी - ४४५ ३०४, जि. यवतमाळ.
भ्रमणभाष : ९८५०५९३०३०
ई-मेल : srushti_ajay@rediffmail.com
yugwanivss@rediffmail.com

- www. yugwanivss.com
- www.facebook.com/yugwani.ank@gmail.com